

ЗМІСТ.

НАШ АЛЬБОМ: поезії Івана Франка, Михайла Старицького, Дм. Йо- сифовича, Гр. Керне- ренка	1, 2, 14, 28
З ЧУЖИХ ПОЕТІВ: По- езії Й. В. Гете	51, 101
АРТИМ ХОМИК: На бо- євищі життя	3
МИКОЛА САДОВСЬКИЙ: Спомини з російсько-ту- рецької війни 1877—1878 року (далі буде)	15
ГАНІН: Армія спасення ..	29
ІВАН ФРАНКО: Стара Русь (далі буде)	32
ГНАТ ХОТКЕВИЧ: Ли- холітте (далі буде) ..	52
М. ЛОЗИНСЬКИЙ: Ста- новище польських і ве- ликоруських соціалі- стичних партій до у- країнського питання (д. буде)	69
ГУСТАВ ГАЕРШТАМ: Мрії Каріни Брандт (ко- нець буде)	77
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: З державної думи	95
ДЖОН МІЛЬТОН: Сам- сон бореться	102
І. ПЕТРУШЕВИЧ: Ан- глійська школа І. (далі буде)	105
ТАН: Нариси з чукотсько- го життя	115
НАУКОВІ ЛИСТКИ: VII. Визволене з підземного світа, дра М. Ляндау	127
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: З біжучої хвилі: Аграр- не питання	147
П. БОБОРИКІН: Росій- ське звірство	152
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрійської України	155
І. НАТ—ИН: З нагоди за- гальних зборів „Про- світи“	166
Бібліографія	172
Книжки надіслані до ре- дакції	182
Оголошення	184

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДР. ІВАН ФРАНКО.

1906.

РІЧНИК IX. ТОМ XXXV.
КНИЖКА VII. ЗА ЛИПЕНЬ.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевчен
під зарядом К. Беднарського.

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ ви-
дала досі отсі книжки:

В першій серії:

Ціна в коронній ваз.

1. С. Ковалів. Десертир і інші оповідання . . .	1-60	к.
2. Іван Франко. Поеми	1-60	л
3. О. Кобилянська. Покора і інші оповідання . . .	1-40	л
4. Гю де Мопасан. Діапа паві і інші оповідання . . .	1-40	л
5. І. Франко. Полуйка і ин. бориса. оповідання . . .	1-40	л
6. Н. Кобринська. Дух часу і інші оповідання . . .	1-60	л
7. Кнут Гамсун. Голод, роман	2-20	л
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поеми	1-60	л
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов. . .	1-60	л
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський	1-80	л
11. Генрик Понтопідан. Із хат. Оповідання	1-40	л
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповідання	1-20	л
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1-60	л
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід. . .	1-60	л
15. У. Шекспір. Приборвана гоструха	1-40	л
16. Панаас Мирний. Духі люди	1-40	л
17. В. Короленко. Судний день	1-20	л
18. У. Шекспір. Макбет	1-80	л
19. К. Гупков. Уривок Агоста	1-40	л
20. У. Шекспір. Коріолан	1-80	л
21. М. Яцив. В царстві ситани	1-60	л
22. Панаас Мирний. Морозенко	0-90	л
23. Леся Мартович. Нечитайлик	1-60	л
24. М. Коцюбинський. По людському	2-00	л
25. В. Оркан. Свапаний сьвіт, драма	1-00	л
26. Василь Стефаник. Дорога, повелі	1-60	л
27. У. Шекспір. Юлія Цезар	1-60	л
28. Л. Толстой. Відродження, (3 томи)	3-60	л
29. К. Гавлічек-Боровский. Вибір поезій	1-60	л
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1-80	л
31. І. Франко. Коваль Василь	1-60	л
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1-80	л
33. Е. Тимченко. Каземала, фінська оповес	3-00	л
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповідання . . .	1-40	л
35. У. Шекспір. Багато галасу в нечелі	1-60	л
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1-40	л
37. С. Воробкевич. Над Прутом, поезії	1-60	л
38. У. Шекспір. Ромео і Джульєта	1-80	л
39. К. Сроковський. Оповідання	1-40	л
40. А. Кримський. Пальмове галас, (3-00)	2-00	л
41. О. Кошеский. Молодий вік Маке. Одиння	2-00	л
42. Гю де Мопасан. Горлі і інші оповідання	1-30	л
43. В. Кравченко. Буденне життя. Оповідання . . .	2-00	л
44. У. Шекспір. Король Лір	1-80	л
45. Д. Лукілянович. За Кадильну, повість	3-00	л
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1-20	л
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1-20) К. опр. . .	1-60	л
48. У. Шекспір. Міра на міру	1-40	л
49. М. Коцюбинський. Повстання і ин. опов.	2-00	л
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1-40	л
51. С. Ковалів. Рабологи	2-00	л
52. Марко Вовчок. Народні оповідання, т. I. (1-60) . .	2-00	л
53. Н. Мирний. Серед степів. Оповідання	3-00	л
54. Е. Яроминська. Переліччя	2-60	л
55. В. Винниченко. Повісті й оповід.	3-00	л
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1-50	л
57. В. Вересаєв. Записки лісари	3-00	л
58. М. Вовчок. Народні оповідання Т. II. (1-60) . .	2-00	л

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК.

ВИДАЄ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА У ЛЬВОВІ.

Редакційний комітет:

Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський,
др. Іван Франко.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

РІЧНИК IX. ТОМ XXXV.

У ЛЬВОВІ, 1906.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Зміст трицять п'ятого тому.

За липень, серпень, вересень 1906 р.

I. Поезії.

Наш альбом:

	стор.
<i>Іван Франко</i> : Вольні вірші	1—2
<i>Михайло Старицький</i> : Ніч, Молитва	2, 420
<i>Дм. Йосифович</i> : Щастя, На синяві небес	14, 196
<i>Грицько Кернеренко</i> : Пісок та зірки	28
<i>Тарас Шевченко</i> : Докінчене поеми „Іван Гус або єретик“	185—186
<i>Надія Кибальчич</i> : Вітрові пісні	345
<i>Уляна Кравченко</i> : З народніх мотивів	354
<i>Марійка Підгірянка</i> : Співанки	370
<i>Ол. Красовський</i> : Від сну	438
<i>Марія Юльченко-Здановська</i> : Пісня	485

З чужих поетів:

<i>Йоган В. Гете</i> : Притча про підкову, Спісива, Навервернена, пер. Д. Йосифович	51, 303
<i>Джон Мільтон</i> : Із драми „Самсон борець“, пер. Ів. Франко	101—104
<i>С. Г. Фруг</i> : З єврейських мелодій. Спадок	212

II. Повісти, новелі, драми.

<i>Артим Хомик</i> : На боввищи життя	3—14, 213—225
<i>Микола Садовський</i> : Спомини з російсько-турецької війни 1877—1878 року	14—28, 197—212, 355—370

891.7905
LIN
v. 9
no. 7-1

	стор.
<i>Ганин</i> : Армія, спасення	29—31
<i>Гнат Хоткевич</i> : Лихоліття	52—68, 241—258, 371—381
<i>Г. Барвінок</i> : Бабусині мрії	187—196
<i>Іван Франко</i> : Терен у нові	346—354
<i>Наталя Романович</i> : Чорні очі	393—408

<i>Густав Гаерштам</i> : Мрії Каріни Брандт, пер. В.	77—94, 271—284
<i>Тан</i> : Нариси з чукотського життя, пер. Маруся Полтавка	115—126
<i>Піранделло</i> : Сицилійські лимони, пер. В.	297—307
<i>Др. Владан Джорджевич</i> : Посол від „Матушки“	421—438
<i>Едгар Поппер</i> : Три ескізи	450—452
<i>Едгар Валес</i> : Суд чотирьох	468—485

III. Література, наука, штука.

<i>Ів. Франко</i> : Стара Русь	32—51, 382—392
<i>Михайло Лозинський</i> : Становище польських і велико- руських соціалістичних партій до українського питання	69—76
<i>Мих. Грушевський</i> : З державної думи	95—101
<i>Ів. Петрушевич</i> : Англійська школа І.	105—115
<i>Михайло Грушевський</i> : З біжучої хвилі 147—151,	330—334
<i>Михайло Лозинський</i> : З австрійської України 155—165,	486—501
<i>І. Нат-ин</i> : З нагоди загальних зборів „Просвіти“	166—171
<i>Іван Франко</i> : Суспільно-політичні погляди М. Драго- манова	226—240
<i>Мирослав Гаврилів</i> : Нерви і душа І—ІІ	285—296, 439—449

Із статистичної Комісії Наук. Тов. ім. Шевченка:

1. <i>М. Грушевський</i> : Зав'язання Стат. Комісії	308—310
2. <i>Ст. Дністрянський</i> : Національна статистика	310—320
3. <i>Ів. Франко</i> : Потреби аграрної статистики	321—324
4. <i>М. Лозинський</i> : Статистика заріbkів і страйків	324—329
<i>Іван Франко</i> : Українська трибуна в Росії	335—340
<i>Василь Панейко</i> : Із проблемів соціаліста	409—420

Наукові листки:

VII. <i>Др. М. Ляндау</i> : Визволене з підземного світа, пер. В. Панейко	127—146
II. <i>Боборикін</i> : Російське звіврство, пер. Ів. Кревецький	152—154

	стор.
Г. Ст. Чемберлен: Еволюційні теорії, пер. В. П.	259 - 270
Др. Т. Масарик: Промова до студентів про науку, релігію і школу, пер. М. Ч.	453 - 467

Бібліографія	172 - 181, 341 - 343, 502 - 508
Книжки надіслані до редакції	182 - 183, 344, 508
Оголошення	184

ІВАН ФРАНКО.

ВОЛЬНІ ВІРШІ.

I.

Вольні!
Мов оси у літню спеку
З гнізда —
Лиш миг — і вже не видно;
Мов стріли з напнятого лука,
Мов слово окрилене гнівом
Сердиті,
Мов усміх дівчини принадні,
Мов жало гадюки отруйні —
Летить!
„Ся хвиля — наша! —“,
То ваш девіз.
Хвиля, мов чарка.
Повну, гей, повну!
Вермут!
Гірко, та іскри заскачуть в очах...
На здоров'я!

II.

В плюшах і газі,
В пудрі рожевім,
З волосем розпущеним на знак
На чолі [жалоби,
Тінь меланхолії,
В груди серце
Пробіте стрілою
Таємного смутку,
А на устах
Загадковий шепіт,
Ніби докори,
Ніби любовні заклання,
Ніби несвідоме лепетання дитини,
В очах матовий блиск
Утоми,
В голосі змивна м'якість,
Претенсіональна кокетерія —
Оттак я суну,
З шелестом шовку,
З рухами на пів ситої гадюки,
Оттак зриваю ся,
Мов зазуля з чужого гнізда,

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК XXXV.

Розводжу руки —
Символ розпуки,
Захлипаю ся від дикого плачу —
І скачу,
Тупочу,
Фуркочу,
Сьмію ся,
На одній нозі верчу ся,
Принадна,
Ненаглядна,
Зефірова,
Наскрізь змислова
І все пороть безмислицю готова. —
Anima saltans.

III.

Музо! Коханко!
Ох дай мені! дай мені
Любощів, пахощів, чарів-солодощів,
Мрій неосяжних і снів,
Солодких слів,
Соловейкових трелів,
Римів, мелодій, щоб гучно лпли
[ся рікою,
Настрою! Настрою!
Думок — байдуже!
Помислів — обійду ся.
Заглядають у людські душі —
Я не астроном!
Потрясати серця народні —
Я не землетрясець.
Ловити рухи душ високих —
Я не сейсмограф.
Хочу співати!
Розливати ся гармонійними хви-
[лями,
Затопляти в них усі турботи.
Геть думи! Геть ненависні!
Соловейкові трелі!
Безпредметова туга,
Бездільне зітхань,
Меланхолія мов осіння мряка

І я серед неї,	Хоч сьмій ся, хоч грій ся,
Мов човник на морі —	Хоч грай ся, хоч кай ся,
Байдужний!	Хоч сонцем пишай ся,
Співай мені, Музо!	Хоч у пільмі лишай ся —
Обснуй мене мріями-чарами,	Мені байдуже!
Мов срібним павутинем,	Чи плачеш, чи скачеш,
Нехай я полину	Чи вянеш, чи встанеш,
Рожевою хмаркою понад степами!	Чи тужиш, чи квилиш,
Нехай покочу ся,	Чи губи копилиш,
Перекотиполем,	Аби лиш, аби лиш
Що стежки не знає собі ні мети.	Без тенденції!
А ти	

МИХАЙЛО СТАРИНЦЬКИЙ.

Н І Ч.

Ніч. Замовкли денні речі...
Надокруг німа стіна...
Тільки іноді з підпечі
Чути голос цвіркуна,

Та годинник одностовно
Гомонить, знай — цок та цок...
І нудливо, мов би сонно,
Бродють тіні від думок:

То тремтять, неначе струни,
То їжать ся у штики,
То витягують ся в труни,
Чи у шибениць рядки...

Жах з кутка незряче око
Аж у душу закида...
А в пільмі годинник цока,
Та цвіркун одповіда...

АРТИМ ХОМИК.

НА БОЄВИЩІ ЖИТЯ.

(Уривки з листів до приятеля.)

...дня 12. XII. 19..

...Так! тепер докладно пригадую собі. Я тоді принакдово, чудесним способом добув гроші — ну, і річ природна, зайшов до кнайпи, аби залити палку. Так! тепер пригадую собі, що я тоді нервово дискутував при столику з Рутенцями, які при склянці пива спасали Русь-Україну. Здається мені, що тоді з моєї сторони впало на адресу дискутантів кілька цинічно-зимних фраз, якими я мабуть обидив їх. Коли всі розійшлися, а я роздратований велів подати собі горілки, Ви, здається, приступили до мене, ну і ми опісля пили „Bruderschaft“ — почали говорити собі Ти. От, звичайна кнайпова сценка, яка тоне в забуттю, не лишаючи жадних слідів навіть в душі самих же акторів сценки — так думав я, пробудивши ся за рання з похмілля.

Від сеї нашої стрічі минуло два тижні. Ви від'їхали до Європи вчити ся дальше, — а опісля, або я знаю? — компетувати о катедру астрономії, чи там фізичної космографії, о скільки пригадую собі з нашої розмови...

Я, розуміється, попав знов в апатію, звичайний наслідок нуждарської екзистенції, та пильно прислухував ся симфонії, якою всякий може любити ся, хто має голодові корчі жолудка...

Нараз до могого Nachtsyl'u при вул. Вірменській входить листonos і приносить лист. Від кого? — думаю. Письмо не звісне, впрочім ні з ким не кореспондую. Та назвиско моє. Годі — отвираю лист — читаю — ну і зі змісту асоціацією ідей приходить на память кнайпова сценка — та хоча ваше назвиско мені викинуло з памяти, я пізнав, що се пише той, з ким я пив „Bruderschaft“...

З першу очевидно, як пристало на мужа науки, що компетує на університетську катедру астрономії чи фізичної космографії, пишите діловим стилем — ну і протекційним тоном, як пристало на людину з докторатом філософії.

— А що ви — пишите — тепер у нужді, яка може вас зломити, а се було би зі шкодою для української справи, що потребує як найбільшого контингенту інтелігентних робітників, я можу

варекомендувати вас родині, що потребує як раз домового вчителя. Роблю се очевидно не для вас, як для одиниці, але для загалу.

Рештка крові мого анемічного тіла вдарила мені до голови. Як то? Звідки? Що? Звідки хтось має право робити мені добродійство і так дуже дбати про мою особу? І я вже мав поподерти ваш лист на кусні, — але ще вмію панувати над собою, то з простої цікавості читаю далше. Тут уже кармельок. „Простіть — пишете — що я не стиліст, і може зобиджаю вас тоном, але будьте переконані, що не маю наміру робити вам протекцію“.

Хоч і як наївне се спростоване — (уважаю тенор листу за злинок двох культур рутенської і західно-європейської. Наш Рутенець, навіть хочаби зробити комусь добре, чинить се грубим способом) та хоч і як наївне се спростоване пана дра філь., та видно така вже душа людська — думаю.

Гляджу далше. Рекомендаційний лист до п. С., радника висшого суду краєвого.

Тепер гамлетівський проблем: Іти чи не іти? Ну, та тут кишки, не гідність людини рішають: іти. Та гов, практичне питанє, без тіни метафізики: В чім? Ноги мої лишень у верха криті, віби так: Ходиш обутий, а ступаєш босоніж.

Як би хто хотів сотворити красшу народію пантальонів та решту одія, мабуть не зміг би, а сотворив би артистичне в своїй брутальній правдивості діло. Та час і жите, се найкрасші артисти — не нам писакам з ними рівнятись, що переживуєм випльовини часу і життя. А капелюх, се справжній монумент нужди, шкода що не „aere perennius“. Ну, для нас філзофів одіне, здасть ся, ніщо, але в дійсности — се одна з тих конвенціональних дурниць, які силою умової безвладности — немов ті сальонові обманці мають іще кредит у суспільности мимо своєї низької фактичної вартости. Неправда отже, що одіне для філзофа — дурниця, але правда (тепер стилем спростовань на основі § 19 зак пр.), що властитель нужденного одія хоча-б і філзоф, коли має дістати ся не кажу вже в товариство „верхових 10.000“, але хочби „верхових 100.000“ — чує „буржуазний сором“.

Отже важне питанє дня: в що вбрати ся? Якось я чудом рішив його, кажу чудом, бо інакше не можна, кваліфікувати факту, що знайшов ся такий „дурний“, який позичив мені 20 корон. Ну і я з ними просто „на Кракусі“ ¹⁾. Ще шість корон лишило ся,

¹⁾ Краківське передмістє у Львові.

і я убраний як буржуа, в „шлюсроку“.

„Де той батяр, що тут був перед хвилиною?“ — ніби питаєть ся купець прицмокуючи, хоча чи видимо захвалити свій товар.

Приходжу, дзвоню. Виходить служниця. Питаю, чи дома п. С. Глядить здивована, що не даю „візитки“. Годить ся з фактом і на мов прошене вводить мене до ждальні прикрашеної з усею банальністю. По хвилі входить череватий „буржуй“ — мабуть добрий. Чи можна до нього приложити слова народної характеристики: Добрий, та нема з ким говорити, — на разі не знаю. Кланяю ся з цілою нескладністю, на яку мене стати, ціджу з якимось внутрішнім помішанєм, якого собі не можу пояснити, звичайні слова представлення, даю ваш лист...

— Я — так — добре — говорить мій „буржуй“. — Обов'язки ваші і т. д. Зі свого боку жертвую гонорар в висоті 60 копійок місячно. Моя Мелася, бачте, рветь ся до гімназії. Що то може еманіпація! Отже, дух часу, отже права жіночі, так, так... Ну, але хай там: Дитина забавить ся. А ви її дуже не мучте, не беріть того серйозно. Як вийде заміж, то й так, отже, забуде всі грецькі та латинські вокабули, так, так.

Хоч я маю претенсію, що дивлю ся на справи з холодним цинічним спокоєм (може лише вмовляю в себе, а так можна бути оригінальним, тай демонічним!), все-ж таки здавила мені горло ся нерівність, яка панує між людьми.

— Як то? — гадаю собі, — сей буржуа має гроші, аби його дочка бавила ся в науку, а я не маю грошей, аби дійсно займатися наукою!

Та зараз же прийшла мені на пам'ять уся банальність сього рода паралель-контрастів — ну, і я заспокоїв ся.

Завтра, коли сей лист дістанете, я мабуть уже буду по першій лекції. Ви зробили, як сказали-б иньші, мені добродійство і за се повинен я вам бути вдячний, а коли я вам не хочу дякувати, то лише для того, що докладно бачу свідому чи несвідому облуду всяких подяк.

Як хочете написати що, то добре, а ні то й так буде. Всякій людині хочу лишити свободу, хай взаїмна табуля буде чиста — жадних зобов'язань ані контрактів — то опісля не буде огірчення ані розчаровання. Ось мій девіз!

Здоровлю
Евген Петришин.

...дня 21. XII. 19..

...Як би так хто після довгих літ видав мої листи (можливість не виключена з огляду на вашу будучу славу!) от так, як історичний документ з коментаріями будучого розсліdnика нашого життя і буття в сім малім моменті часу, в яким живемо тепер, вравила-б його при читаню першого мого листа до вас ся така вже оклепана тема: Він учитель домовий, вона учениця, обоє молоді, повні надії. Геврека! Маю! Консеквенції звісні. От полюблять ся — він добуде який такий хліб — припнеть ся до „урядового жолоба“, поберуть ся і заживуть от таким буденним дрібно-міщанським житєм. Час від часу відложать копійчину, кореспондувать муть з марками Н. Ф., давати муть на патріотичні ціли, на народній театр, на селянські бурси, заперенумерують одну руську газету і один журнал „для руських родин“ і т. д. і т. д. Він буде педагогом або чим там, справляти ме уродини свої (її), може ювілеї, будуть тости, „живем, живем своїм житєм“, „дай дівчино нам шампана“ в виді звичайного угорського спровадженого за посередництвом „Народної Торговлі“, пити меть ся за народ („гей за нарід чаша тая! — сольо басове!), хоча з того питя і в тої чаші народ не буде мати жадного хісна. Опісля він (вона) помре, „одержавши сьвяті тайни“ — а „опечалена родина“ справить похорон, заплатить за похоронну мову; слухаючи її девотки обовязково прослезять ся. Не обійдеть ся без некрольогу: „Тихий, але ревний патріот (тка). Неоцінений(а) батько (мати). В політичному житю не брав (ла) участи, але наповнений (а) щирим патріотичним духом (ух), виховав (ала) діти на щирих синів (щирі дочки) України В. Й. (її) П.“ Ну, а там могила, а з могилою забуте. „Ні-пес не гавкне“ — бо й дійсно не буде причини гавкати. Була людина та вмерла. От так подумає іронічний оптиміст-розсліdnик, який дивить ся на жите очима ситого добряги, очима послідователя Епікура, який бажає, аби всі люди були ситі та задоволені.

Не так представить собі консеквенції заложеня в першім моім листі сатаніст, що любить ся в горю, нещасті, нужді ближнього свого. Обставини. Він убогий, вона богата. Родичі перешкаджають. Мачоха. Силують вийти за старого. Її жите зломане — вмирає на туберкульозу. Ах, які сцени, які сцени, ефекти, демонізми, які контрасти з білими ангелами і чорними чортами! Що за тема, що за тема! Як раз для руських родин! Він — також зломаний. Пє, заливаєть ся — стає худобою, а перше (тут конче похвалити його

незвичайні здібности). Кільканацять фунтів конвенціональної психології — а потім „зі ступня на ступінь“ — смерть під плотом — похорон коштом громади без надгробної бесіди, без обов'язкового плачу девок, — а некрольог — у магістраті — в дирекції поліції — в старостві і також... забуте і повісти написаної на сю теми як також і героя, навіть коли він особа реальна. Ну, лишім їх — вони сього варті, але як незвичайно легко писати повісти! Та коли я не буду ніколи писати повістий, то устереже мене від сього упадку хибань обриджене до всеї банальности їх тем!

Я очевидно тепер не можу знати, якого буде темпераменту будучий коментатор моїх листів, як також не можу знати, чи буде він мати в часті рацію (повної рації мати не може жаден смертний). В сю хвилю, коли я пишу, не роблю жадних гороскопів будучого житя, та все-ж знаю, що з часом притуплюється смак, стремління до чогось висшого, до ширшого, авантурничого, коли хочете, ідейного житя, притуплюється сей „бурлацький елемент душі“ — а огортає людину бажане супочинку по трудах — хоча-б на перині дрібно-міщанського подружя. О, я се добре знаю, та коли що охоронить мене перед застрягненем у баюрі звичайної такої сірої, чиновницької екзистенції, то саме бридь її банальности. Фе! Яке неестетичне!

Та годі вже про се! От ваш останній лист „помастив“ мене. Підлешуєте мені, вбиваєте в гордість, коли пишете:

„У вас поза іронією, хто лиш вмів читати між стрічками, криється не самолюбне серце. Біда лише в тім, що не хочете його виявляти“.

„Mea culpa, признаю се, що вразив грубістю свого листу, та дістав за се порядну відправу“. „Маєте темперамент і почуте своєї гідности“. „Позвольте називати себе приятелем, так як приятелеви відкрийте всі свої гадки, все що ви пережили, і будьте переконані, що в хвилях зневіри буду старати ся, о скільки се в моїй силі, потішити вас“.

Як живу, ніхто не сказав стільки суперлятивів на мою адресу. То-ж не дивуйте, що я в тім листі вбив ся в гордість, та навіть подумав, що ось то хтось колись займеть ся моєю особою, а що більше і прикрійше, що може який там автор зробить мене героєм повісти з соціальним підкладом. Простіть за зарозумілість — се одна з хвиль слабости, так природної у людини.

„Пережили“ — про се можна-б сказати багато і нічого. Як

би не щирість тону вашого листу, я-б вибрав друге. В загаль-ж усяка людина переживає дещо. Живе-вегетує на лоні родини, синтезуєть ся з елементів душі і зложеня її в хемічній лябораторії о-круження, переходить усякі кольки і кольочки один більше, другий менше, як до вразливости — але з сього всього хоч гинь, не аробиш трагедії. В трагізм, в понурість впадає людина зовсім нерозвита, примітивна, односторонна. Правдивий інтелект глядить на свої „пережитя“ з історичної перспективи — себто з іронічним усьміхом юмориста і видить далеко ширше, далеко яснійше, бо те, що у юмориста являєть ся в *pleinair-i*, — те саме заслонене перед трагіком-сатаністом чорною паморокою розпуки.

Чи вірите в метемпсихозу — не в дословному значіню, але радше в розуміню артистичних ефектів, яких матірює ся віра? Чи вірите, так сказати б, в „психольогічний метаморфізм“? Я вірю!

Коли я був учеником гімназії — з мене був тоді „Hercules irrealis“ — се значить, я мав зовсім мрійні пляни про своє будуче визначне становище в сьвітї. А коли я здав матуру, от ту таку звичайну гімназіальну матуру, яку здають тисячі — до сеї гордості прилучила ся ще й певного рода зуховатість, якась „молодецька“ зарозумілість, що багателізує всіх і вся.

— Які-ж ваші пляни, куди йдете? — питаєть ся мене старий добряга учитель, здибавши мене з традиційною паличкою і з традиційним паніросом у зубах.

— На медицину — говорю з гордістю, якої не мав Мікуліч-Радецький, і згірдно дивлю ся на „нужденного педагога“.

В дійсности я брехав, бо коли як коли, але здаєть ся, тоді я був найбільше нерішучий, що вибрати. Я тоді був подібний до осла в байці, припнятого до жолоба з вівсом і сіном. Біда лише в тім, що положене осла було далеко красше. Він мав вибрати лишень два предмети, — я більше мав страв у жолобі науки.

Та в тій нерішучости прийшли мені на поміч з бажанем мого добра тітки, вуйки, стрийки, родичі, цілий легіон свояків. Їх мрії — се дістїх виспіваний незвісним поетом:

Учи ся мій синку
Будеш колись носити гарну пелеринку.

Ну, і вговорюваня, намови. Один зі стріїв, судовий канцеліст, що служив колись у війську за рахункового підофіцера, начепив на себе свою „Verdienst- und Jubiläumsmedaile“ та ста-

рав ся переконати мене „філософічно“.

— Хи, радикалізм!... Подумай. Сьвященники все були і все будуть. Але яка задача сьвященника! Народ, просьвіта і т. д.

Він на правду мав на думці книші, треби, похорони, доходи і всі благодати „духовного“ стану на селі, і я се знав. Я говорив щось про покликанє — ну, але батько мав на се „категоричний імператив“ економічного порядку:

— Не дам ані цента — чуєш? — каже. — Не дам ані цента — цідить staccatto — коли не підеш на теологію. Роби що хочеш — лють його росте, він опускає фамілійну раду тріс-нувши дверима.

І знов „психологічний метаморфізм“: я зміню ся в плачучу березу, бо я молодий, „не стілько сьвіта, що в вікні“. Що то буде, що то буде? Чорні, трагічні думки як стадо вороня закрили мені будучність і зробили з мене автора новелі, яка мабуть ніколи не дочекаєть ся денного сьвітла. Пишу се, і споминаю, аби вказати вам, як низько може чоловік упасти під напором обставин; а щоб моя ганьба дійшла до краю, випю „сію чашу“ і перепоївм вам її зміст, бо дословно її не тямлю.

„Осіньний, дикий вітер „кличе жати“ в мурах великого університетського міста.

На піддашу молодий студент. Його лице нужденне, виголожене. Ходить по своїй комірці (опис з „Вини і кари“ Достоевського), з розпукою ломає руки.

Ах! він уже третій день нічогісенько не їв. Всі річи, які мав, попрѣдав, аби лишень прокормити ся. Тепер нема нічого, нічого, нічогісенько! — лише голі дошки на тапчані і подерте вбранє на хребті. Вроджена гордість не позволяє йому відкрити перед кимось своє горе, свою нужду. Волисть терпіти і... вмерти.

Се один образ.

Ріка глибока, страшна, котить свої каламутні хвилі. (У Львові я не був, не знав, що там Полтва). Опісля ремінісценції з Шілерівського „Нурця“.

Се другий образ.

Молодий студент серед страшливого вихру крадеть ся між каменищами до ріки. Прийшов. Страшне, драматичне ох! Страшні драматичні фрази і „поминай як звали“.

Отсе третій образ.

.

За багато я вже вас знудив, ласкавий добродію. Лишім на другий раз „пережите“ — бо що за багато, того й пси не хочуть їсти.

Цілую вас
Е. II.

...дня 9. I. 190...

...Homo homini lupus. Атрибут того вовка, як усякого з родини Carnivora, є зуби, і як каже догадувати ся староримська вовча мудрість — також горло, те горло, яке так гарно вславив Езоп, горло, що стало ся „притчею во язицях“.

„Вовче горло“ у людей, се ті високі аспірації, які людина має, все те, на що вона „остриє зуби“. Всілякі бувають відтінки тих аспірацій, різна ширина того „вовчого горла“ — можна лишень сказати засаду, що в міру поводжень у світі, „горло“ розширяєть ся і стараєть ся як найбільше пожерти. І от цікава і дуже широка наукова тема: „Еволюція вовчого горла у людей“. На таку працю колись, як буду при грошах, я навіть розпишу конкурс. Се загально. А тепер візьмім спеціальний примір: Ви „острите зуби“ на університетську катедру в Австрії. Ваше „горло“ ще вузке, ви так багато не жадаєте. От наукова кар'єра і середня матеріальна екзистенція. „Острите зуби“ на неї працю, наукою, совісністю. Позволю собі завважати, що сей „Zahnputzmittel“ в Австрії (про Галичину не говорю) не вистарчає. Тут, бачте, треба зробити патентований винахід мікстури, якої основою була-б, розумієть ся, мінімальна наукова кваліфікація. Та до сеї основи треба ще дещо досипати. Саме тепер застановляю ся, в яким процентовім відношенню треба додати до неї подлости, кілька концесій клерикалізмови (чи конечно треба написати працю про глибоку релігійність та навіть католицизм Вольтера і Руссо?) та скільки сантиметрів квадратних треба полизати можновладців у те місце, де самі себе не можуть полизати. Скільки долучити треба до сеї мікстури політичної безхарактерности, себто як часто треба повторяти: „Я чоловік праці, чоловік науки, мене політика не обходить?“ Та ви робіть досвід в тім напрямі, а ручу, що після кількох проб вам удасть ся дійти до мети. Сей „Zahnputzmittel“ виостриє вам на певно зуби, і шматок — університетська катедра — вам понаде в „горло“.

Та тут мене проймає страх перед тим, що може ваш змісел

нюху не знесе перфуми, яку видає ся містура. Треба привикати, треба жити на землі а не буяти думкою в безкраїх просторах космоса. „Ой, ви сини сонця!“ З пташиної перспективи глядите на відносини між людьми. Зійдіть на землю, а побачите, що в калюжі, яка так і мінить ся ріжними красками в проміннях сонця, шнає безліч хробів, відбуваєть ся хемічний розклад стерва, що сопухом наповняє все довкола. А треба якось жити в тім сопусі! треба якось припорювати до нього свій нюх, інакше загинете.

..Нині маю роздратовані нерви, а за сям іде хаотичність думок. Хотів би я вам щось написати цікавого, хотів би сказати конкретну гадку — та годі. Ну і мотиви — шукай їх тут. Скажеш, спомини. Всяке нервово роздратоване старають ся новелісти *minorum gentium* мотивувати споминами. Се вигідно. А на правду спомини укладають ся в конкретні образи в часі спокою нервів — а то вони неясні й хаотичні. Та коли вже треба мотивувати, то знайте: Були сьвята — вже й минули. Я не їздив нікуди. На лекції набрехав, що їду, коли мене просили. Чемність, бачте, — може й мали страх, що прийму запросини. Не збуджую симпатії у людей. Не диво. Моя обскурна пика — звичайно їдко усьміхнена мимо моєї волі і охоти (се мабуть відрух, незалежний від волі) — не будить симпатії у людей. І дійсно я сам нерадо заглядаю до зеркала, — не радо чешу ся. Фризура à la Рузвельт. А признати ся вам, я навіть страшно не люблю не то чужого, а й свого домашнього огнища — особливо в так званих торжественних хвилях, у хвилях фамілійної іділлі. „Тепло родинне“ зі всіми „проскурками“, „оплатками“, зі всіми тими фетишами, сполученими з бажаннями щастя, здоровля, многих літ, сповнення бажань, евентуально гарної жіночки і т. д. — мене не гріє — а се мабуть тому, що я не в Аристотелівське „зоон політікон“, а бодай не маю на се природних даних.

Що-ж лишаєть ся? Розумієть ся, шинок, в нїм горілка, мала вепрова, пиво і знов пиво, час від часу газета з „принагідними“ поезіями і новелями, які саме тому, що „принагідні“, такі солодко-млаві, такі банальні, з такою грубою психологією і ще грубшим, досаднішим контрастованєм — опісля нуда — поворот до неопаленої „академічної“ хати — ну і похмілле, згага, кваси жолудкові, заливані в разі гроший пивом — опісля дурниці до вас, які, хибно зрозумілі, звучать як імпертиненції.

А хотіло-б ся, сердечно хотіло-б ся щось путнього до вас

написати. От хочби побажати вам на дальші дні аж до Йордану „веселої забави“ — „гарної жіночки“ — (тьфу, що я плету!) — евентуально...

Ви тепер на селі відпочиваєте — маєте де відпочити... Але, наплювать... Чогось не йде. Не те, не те я хочу вам написати. Не буду більше так zalивати ся, а то чоловік тратить владу над собою...

А вже, здаєть ся, чоловік повинен привикнути. То вже третій рік я отак сам на сам на сьвятах. Тепер маю які такі гроші, а то гірше бувало.

Знаєте, люблю за се мойого батька, що не лише знає фөрмулувати „категоричні імперативи“, але вміє їх консеквентно виконати. Про „категоричний імператив економічного порядку“ я вже вам писав. Доповняє його іще другий „імператив“ не менше „категоричний“, який написав мені батько в листі, коли я виступив в теології: „Знати тебе не хочу. Роби, що сам хочеш. Хто не слухає батька-матери, слухати не собачої шкіри“.

Як до сього прийшло, я вам розкажу, вам, що так цікавите ся мною.

Як нам роздавали сьвідоцтво зрілости, була традиційна шопка з традиційними промовами директора і абітурієнтів одного грецького а другого римсько-католицького. (Я репрезентував греко-католиків, сказав „революційну“ і „поступову“ промову та дав привід до толків з боку девоток і в загалі маломісточної суспільности, яка по критичнім розборі гадок мові бесіди, дійшла до трагічного висновка: „З того хлопця нічо доброго не вийде!“) На тій шопці співав гімназіяльний хор також традиційну пісню:

Віз затуркоче і вітер свисне
Ах вже ся більше тут не узрим

Ото-ж як я виїздив ді Львова, прийшла мені на гадку ся пісня. Дійсно „віз затуркотав“ в виді обшарпаного фякра зі шкапами, які „немов би хто з хреста зняв“. Прощаня, поцілуї, благословенство на дорогу, сльози — опісля стація залізнична, залізниця, Львів і семінарія. Приходжу до ректора. Ректор старушок з дитинячим, добрячим лицем. Византизм — ціловане в руку — що ж — вліз — годі — хоч як прикро, а треба. Польська посьловиця з воронами.

— Е — каже ректор — вас тут, господине нема. Про

вас не написав катехет. Ми, видите, маємо свою поліцію, хе, хе, хе. А маєте ви покликане?

Колізія, з якої виходить чоловік.. брехнею. Говорю, що дійсно покликання доси не мав, але на мене ввійшов сьв. Дух... Зачинаю недоладно і нескладно говорити про якийсь сон, обяву чи щось в тім роді... сказано, брешу.

Ректор глядить на мене бистро — але бачить, що я знаю містично-теологічну термінологію — тож хоч не вірить мені, не може нічого закинути.

— Ну, добре, господине, прийдіть до елекції. — І знов византизм. Я виходжу.

Елекція, се рід іспиту. Питають молитви, особливо „Помилуй мя Боже“ — кажуть читати „Апостол“. Ріжнить ся сей іспит від иньших тим, що там нікого не палять — то-ж я мимо браків у „Помилуй мя Боже“ зложив сей іспит і пішов до „середини“, себто до семінарії, де в заперті тримають поверх 200 молодих людей.

По що я там пішов, до нині не можу собі вияснити. Мабуть тому, щоб хитро-мудро з честю виїхати з дому, а може й тому, що нікуди було йти. Перше треба було розглянути ся у Львові. В кождім разі грала тут ролю „малоруська хитрість“. А я таки не мав ніколи наміру лишитись.

Я чув одну анекдоту. Наймит говорить до господаря, який випихає його в неділю до церкви: „Ну, ну! та я до церкви піду, але дідька з'їсьте, як буду вам молити ся“. Так же й я: „Ну, ну, я на теологію піду, але дідька з'їсьте, як буду вам попом“. Слова я додержав. Навмисно „шкартував“, навмисно не ходив на виклади, а олісля, коли занюхав, що піду на „grünes“, опустив семінарські мури з нежитом жолудка та зі споминами „голодового страйку“ побіч иньших споминів штубацтва, як ріжних „ляйхенцугів“, „хрещення гешіхтів“ (новиків), гри в карти і т. д. Та найбільше, як кажу, вбив ся мені в пам'ять „голодовий стрейк“. Ось його генеза: Коли „вареха“ (підприємець семінарської кухні) вже надто досолила питомцям даючи майже кождісінського дня „щурі“ (сікане м'ясо), тоді семінарські революціонери зачинають організувати страйк. Одного гарного полудня не приходить ніхто до рефектаря на обід. Розуміється, збори в „рекреаційній залі“, а там бесідники силують ся „підмастити“ свої промови придуманою підхвилю ідеологією.

— Mens sana in corpore sano — говорять один бесідник.

— Нам треба здоровля, бо маємо сповняти в будучности тяжку задачу сьвященничого стану. Як ми тепер за молоду змаргаємо своє здоров'я, не стане нам сил на будуче. Настоятелі кажуть нам узброїти ся в христіянську покору як будучим христіянсько-католицьким сьвященникам. Але чи з тої покори не користує „вареха“, кривиячка ректора, не користує „фундуш“, який робить ощадности на наших недугах, почавши від жолудкового нежиту а скінчивши на сухотах? і т. д.

Входить ректор, просить, плаче, прирікає, укладають ся пунктації, яких ніхто не додержує, а найменше вареха, і знов страйк — маятниковий рух подразненого жолудка.

Я опинив ся на бруку.

[Конець буде.]

ДМ. ЙОСИФОВИЧ.

Щ А С Т Ї.

Я йду собі повільно
Серед ланів і нив,
Щось шепче: „Щастя пильно!
Щаслив ти?“ — Хто щаслив?

І думка, що літала
По всім просторі піль,
Вернула ся і встряла
В мій ум. І з того біль.

Я в сьвітї жив багатю,
І втіхи й розкіш знав
І вчив ся я завзято, —
Та щастя щось не мав.

Лиш тямлю: солоденький
Я райський овоч їв,
Тоді як був маленький
Серед лугів і нив.

Літав і грав, мов пестрий
Легесенький мотиль,
Зі мною братя й сестри
Серед лугів і піль.

Я чув, мов щось мягеньке
В грудях моїх гребе,
Як той пушок тепленьке,
Як гусятко дрібне.

Тихенько там сиділо,
Все гріє і пестить.
Було мені так мило,
Що там воно сидить.

Се щасте — кажуть люди,
А я й не знав. Лише
Хололи звільна груди
І щезло десь мале.

Ах, більше не вертало.
От я за ним у путь.
І знаю: вже пропало.
А годи йдуть та йдуть.

От як би заблукати
В той вік і в ті літа,
Чей щастя нам зазнати
Вдалось би? Ні! не та,

Не та пора! Не зняти
Із серця гризоти,
Пізнання не прогнати
І в друге не рости.

МИКОЛА САДОВСЬКИЙ.

СПОМИНИ З РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

1877—1878 р.

Х.

— Пашов, вилазь там, виходи! — гукав капраль в намети воякам, що так солодко заснули перед сьвітом.

— Здіймать намети живо!

Вояки в мить заворушились. На дворі почало сьвітать. Табор увесь уже здавав ся ко машиною купою, що хтось ногою розвернув її і вона раптом висипала.

Намети здіймали, шинелі качали, ранці один одному підстебували.. Через пів години ми вже виступили zostавивши жовті плями соломн на зеленому полі виноградника, які одні тільки й сьвідчили, що тут недавно стояв табор. Перед вечером нас привели до гір, так званого Єленинського проходу.

Тут треба сказать, що балканські гори перерізають турецьку землю в попереk двома рядами. Великі гори звуть ся Великі Балкани, а другі менші — малі Балкани. Сі два ряди гір тягнуться ся поруч і роз'єднані поміж себе великою долиною, яка зветь ся долиною Тунжі, бо по ній веть ся невеличка річка — Тунжа. З боку малих Балкан, себто з південної сторони Туреччини, проходів багато і не важкі, бо гори самі по собі не високі. З боку великих Балкан, себто з північної сторони, проходів мало, а ще менше таких, через які легко перебирать ся війську з обозами та з гарматою, бо самі по собі великі Балкани гори досить високі. Можливих проходів на нашому крилі з сього боку, де ми були, себто з північної сторони Туреччини, найкрасших лічать: Варненський, Єленинський, Травенський і Шибкинський. Про Софійський нічого не кажу, бо сей далеко від тих місць, де нам прийшлося тинять ся. Він на правому нашому крилі, через нього йде Софійська шоса. Найкращий меж ними лічить ся Варненський, на якому й стоїть турецька твердиня Варна. Другий після його — Шибкинський. Травенський дуже поганий, бо крутий і весь у бескетах, Єленинський трохи кращий. От до сього проходу нас і привели, бо мали звістку, що турецьке військо підходить і Турки щось загадують. Але тут ми тільки переночували, бо виявилось потім, що турецьке військо, яке після переправи

відійшло за Балкан, біля сього проходу тільки покрутилось. Через що воно тут з'являлось і кули воно так швидко поділось — виявилось опісля. Але в сьому поході була одна цікава і надзвичайна річ, з боку психології чоловіка; про неї я й хочу розказати.

Як я вже казав, ми тут ночували. Пробили зорю. Проспівали Отчешнаша, як і завжди. Полягали спати з приказом, завтра рано виступати назад. Я не міг заснути в наметі, бо дуже душно було — ліг у куріні, що стояв з боку таборової лійки. Не спалось чогось. Чи воно від духоти, чи від втоми, а не спалось. Було вже може година десять. Ніч досить темна. Тиша, ніде ані чичирк. Коли оце нараз з правого крила: Ура-а-а!! Ура-а-а!! Ура се мов електрична течія клубком покотилось по всьому сонному таборови і в мить уся бригада в шість тисяч горлянок залунала: Ура! Зважте, що се в темну ніч, негадано, несподівано, і в чім річ — не відомо; і тоді намалюйте собі мої почуття! У мене миттю пронеслось у голові: Турки! Перерізали знать варту і влізли в середину спячого табору. От коли накришать закришки і локшини! Я зхопив ся. Надів пояс з набоями, взяв рушницю і хотів вилазити з куріня, але се не так легко було зробити, як здавалось. Ворітчатка куріня були такі низенькі, що інакше, як рачки, не пролізеш, а побіля самих ворітчаток топталось сотні ніг і чулась страшенна біганина. Наче одні тікають, а другі їх доганяють. Ура лунало все більше, та більше... Рушниці цокотіли так, наче рубались шаблями або фехтували багнетами. Що наважусь просунути голову крізь ворітчатка куріня — ноги топчуть ся. Думаю собі: роздавлять і затопчуть раніш, ніж стану на ноги. Ні, рішив я, не пролізиш! Що буде те й буде, зостанусь у куріні. І присів на коліно, щоб зручніше було стріляти, навів рушницю на двері і жду. Думаю собі: коли полізе у двері, заколю багнетом. Коли другий, стрілятиму. У ворітчатка можна тільки пролізти, тай то по одному. Набій один у рушниці, а другий держу у руці на поготові. Так пройшло хвилини може трицять, але мені вони здавались годинами. Ївалт, брязкотня, тупотія, біганина!... „Смирно!“ почув ся голос командира полка, полковника Тяжельникова. Раптом все ушухло. — „Господа офіцери, ротні командири, по містам!“, — вже зовсім хриплим від натуги голосом кричав командир. Всі офіцери кинулись до своїх рот. Розпитують очмарілих вояків, що повискакували з своїх наметів босі, в одних сорочках, похапали рушниці з козлів, вистроїлись і на пів шалені дивились один на другого, немов

питаючись: деж Турки?...

— В чім річ? — питають.

— Не можем знать, ваше благородіє.

— Чогож ви кричали?

— Не можем знать, ваше благородіє.

Так і не допиталися, з чого воно сталось. Потім уже дознались, що одному воякови щось приснилось і він з просоня крикнув „Ура“, а за ним уже всі.

Багацько потім розказували цікавих випадків, дуже смішних подробиць. Наприклад. В лазаретних фірах, які завжди їдуть за полками, спали лікарі і полковий піч. Коли почуло ся се страшення „Ура“, піч вискочив з фіри в однім білю, і що духу полїз як кіт на дерево, що росло на щастя його біля фіри. Там заховав ся на самій вершині у вітях і сидїв до сьвіта не рухомо. Старший лікар теж вискочив з фіри слїдом за попом і хотїв теж лізти на дерево, але не зміг, бо піч видранав ся вперед; тоді він ухопив мішок з вівсом, що стояв біля фіри і почав крутить ся на місці як дзига, та вертїть тим мішком по біля себе, ніби відбивав ся від собак! Велике, кажуть, було сміховище. І се не те, що вигадка, сміху ради, а таки насправжки було.

Другого дня у вечері ми вернулись знов у старий свій табір під Лісковап, зробивши в два кінці 50 верст. Але не довго нам судило ся тут простояти. Через день ми знов виступили в той страшний похід, який не зітреть ся з пам'яті до смерті у того, хто в йому брав участь. Сей похід звав ся форсований марш на Шибкинський перевал. Сей похід в 60 верст ми зробили в двадцять три години. Зважте, що се було в серпні місяці, коли в тих краях спека доходить до 30°. В подробицях я про його розкажу трошки згодом, а тепер з дозволу читачів зверну трошки в бік: розкажу про заміри трьох турецьких генералів, і тоді буде зразу видніше, чого ми вештались під Єлену і чого так хутко поспішали на Шибкинський перевал. За історичну певність замірів турецьких генералів я не ручусь, бо писаних документів у руках не мав і не маю; але тоді така чутка ходила, а вонаж не без підстави, та крім того воно до діла підходило як раз.

Три турецькі генерали: Алї-Паша, Осман-Паша і Сулейман-Паша, погодившись між собою, написали такий илян війни: не пускати нас переправити ся через Дунай, о скільки змоги. Але Дунай річка не мала, тай війська російського теж не жменька —

(хоч правду кажучи, нас в першу була жменька, бо ми були певні, що шапками Турків закидаємо) — може де небудь таки переправлять ся, що, як ми бачили, й сталося. Заманить їх, себто російське військо ближче до Балкан, яко мога далі від Дунаю. Тоді Осман Паша з своїм військом в 40 тисяч повинен рушити по Софійській шосі на Плевну. Занять її, засівши і окопавшись — ждять. Сім робом він притягне богацько російського війська на праве крило і тим зменшить сили і пильнування на лівому крилі. Як тільки Осман Паша займе Плевну, Сулейман Паша з своїми 70 тисячами повинен рушити на Шибкинський перевал. Змести те військо, яке вартуватиме там і стати в спину тому російському війську, яке уже тим часом зтягнеть ся під Плевну своїм правим крилом тому, що буде під Варною своїм лівим крилом. Як тільки Сулейман Паша дійде своєї мети, Алі Паша з Варненської твердині рушить усім своїм військом, рознесе ліве крило російського війська, і враз із Сулейманом Пашою, з'єднавши до купи сили, вдарять разом на Плевну. Осман Паша тоді наляже з чола, а вони в двох у спину і поженуть усе військо як овець до Дунаю, де й потоплять: бо не легко буде переправлять ся під тиском такої страшної сили.

Так, кажу, на папері писалось, та не так воно на ділі склалось. Осман Паша діло своє зробив. Він як той вітер налетів несподівано на Плевну і роздав намі полки в мотлох. Архангелгородському полку 5-ої дивізії більш усіх досталось. Розвіявши наші полки, він засів у Плевні, окопав ся і ждав. Ми почали тоді стягати до Плевни всі сили. В той час як Осман Паша хмарою посував своє військо по Софійській шосі під Плевну, наш генерал Гурко з невеличким військом, скомпонованим із стрілкових батальйонів, болгарських дружин та невеликою гарматою, так званим летючим відділом, пройшов Балкани, здаєть ся через Хан-кіайський перевал, і пройшов аж за малі Балкани в саме серце Туреччини. Тут неждано натикаєть ся він на 70 тисяч Сулеймановського війська, яке йшло, щоб зайняти Шибкинський перевал. Як бачите самі, нерівні сили, що й казать! Прийшлося відступати. Сулейман наступає, генерал Гурко бачить не переливки — відступати. Нарешті генерал Гурко зупиняєть ся під Ескі-Загрою і Ені-Загрою, буцім рішив помірятись силами. Сулейман Паша і собі став. На дворі вечір. Думає, завтра батава. Стемніло. Тоді генерал Гурко розкидав по полю скільки змога більше багата, щоб здавав ся здалека більшим табором; зоставив дві болгарські дружини здержувати

натиск Сулеймана Паші, а сам зо своїм військом швидко рушив у ночи через малі Балкани назад. Маючи на увазі, що ті дві дружини, які він zostавив, Сулейман Паша на ранок роздавить в мить, як мух, генерал Гурко рішив пройти назад великі Балкани через травенський проход; хоч він і не зручний, але що робити, він найблизчий у сім місці. І перейшов, хоч прийшлося покидати у бескетя всі гармати, бо тягти на гору ніколи, тай не сила по таких бескетах. Тим часом під Ескі Загрою і Ені Загрою на ранок піднялась битва і обидві болгарські дружини з славою полягли на полі до одного. Сулейман Паша побачивши, що генерал Гурко його ошукав, погнав ся в слід за ним. Маючи на увазі, що той повинен переходити великі Балкани не інакше, як через Єленинський перевал, туди й рушив. Але як бачимо, і тут йому невдаха. Передові частини його війська підійшли до перевалу — бачуть: нема! Виходить, успів перейти. І покрутившись тут він вернув ся назад і долиною Тунжі рушив на Шибкинський перевал. От через що нас водили під Єленинський перевал, а вернувшись, через день хутко повели на Шибку.

Тепер вернусь назад і як що не обридло читати, розкажу як зумію в подробицях страшний Шибкинський форсований марш і чотироденну батаву з Сулейманом Пашою. Не знаю тільки, чи зумію хоч близько підійти під дійсність.

Той, хто писав Слово о полку Ігоря, коли приходилось малювати малюнки надзвичайними барвами, звертав ся за ними до Віщого Бояна. А я не поет, то вже ласки прошу, вибачте, коли не знайду барв, якими достойно булоб змалювати сей марш і Шибкинські бої. Почну так, як нарід почина свої думи:

Тож не грім в степу горгоче, тож не хмара сьвіт закрила,
Ой тож Турків страшна сила нас на Шибці обступила.

Семого серпня 1877 року як грім несподівано серед ясного неба бє на одиноку вербу, що стоїть над шляхом, так турецький генерал Сулейман Паша своїми силами вдарив на два полки 9-ї дивізії, Брянський і Орловський, що вартували Шибкинський перевал. А ми, себто наша друга бригада 14-ї дивізії, Подольський і Житомирський полк, та стрілкові баталіони 14, 15, 16, — поспішали їм на підмогу.

Нас розбудили несподівано о третій годині ночі і спішно повели. Поки сонце спало, а ніч була холодна, ми йшли досить

шпарко. Верстов 10 пройшли не дуже втопившись, хоч чуби нагріли. Нас зупинили на кілька хвилин відпочити, аби трохи дух перевести, і знов погнали далі. Аж ось і сонечко встало, а з ним і наше горенько настало. Шлях пішов щилиною помежи високими горами. Праворуч шляху глибоке бескетя, де на дні гурчав гірський струмок. З обох боків високі гори, немов два величезні кам'яні мури здавлювали нас у лещатах. Військова кольона розслалась по шляху версти на дві, немов величезний сувій сірою полотна. Вітер не дихне. Сонце піднімалось все вище та вище, та обливало нас все дужче та дужче своїм горячим як окріп промінем. Курява стоїть стовпом і лізе в ніс, у горло. Дихати нічим. Шлях вуакий. З одного боку провалля, а з другого кам'яна стінка гір. Приходить ся іти плече з плечем. Сонце стоїть над самою головою і варить зверху. Вояки йдучи поруч парять один другого з боків. Горячий як вогонь камінь палить з низу ноги, піг заливає очі і чуєш, як капа з холяви... Вояки почали відставати і як їх не підганяють дижурні та диювальні — нічого не вдіють.

— Ну й женуть, бодай їм добра не було! — мурчав Москальчук. — Сеж божеське наказаніє. Хоч би з годину дали відсапнуть. Вже прямо дихать нічим. Що то нема настоящего начальства.

— Колиб сам Драгомир був — сьогоб не було!

— Та хйба його нема з нами?

— А вжеж нема. Як би, кажу, був, так би не нівечили людей.

— Ой братця, погано! — важко дихаючи, блідий як крейда, промовив Бойко.

— Що тобі, братіку? — спитав спочуваючим голосом Гавриш, сам червоний, як печений рак. Жили йому на шиї напружились і здавалось — от, от тріснуть і з відтіль дзюрком полеться кров.

— Погано, зовсім погано! Здаєть ся, упаду. Щось у голові макітриць ся і в очах червоні, то зелені плями. Дай хоч вийти на бік! — ледви промовляв Бойко. Не вєпіли пропустити його, як він захитав ся і впав лицем у низ. Підійшов ротний хвершал, розстібнув равєць, скинув з плечей шинелю, полотнище палатки, пояс. Помацав за руку... і безнадійно махнув рукою. — Бойко був мертвий.

— Знать доти будуть гнати, поки всі не попадаємо, та не

повмираємо! — промовив нарешті Іващенко, що йшов досі зігнувшись мовчки.

— Як що Драгомир не набіжить, пропадемо всі, — відповів Гавриш.

Вояки все частіш, та частіш почали падати. Деякі падаючи вмили, а де які божеволіли. Кричали не своїм голосом і билися на землі, немов би прилучалася чорна болість. То був соняшний удар.

Тр-р-р-р!... Затуркотів барабан з заду кольони.

— Стій! — скомандував ротний.

— Здравія бажаєм, ваше превосходительство! — почулось десь далеко з заду нашої роти.

— О, чи не Драгомира Бог приніс?! — загомоніли поміж себе тихо вояки, підштовхуючи ранці руками в гору, та обтираючи рукавами пилом принале лице, з якого дзюрком біг піт. Здоровкане все наближалось та наближалось, нарешті з'явився і сам генерал Драгомир зі штабом. Кінь під ним весь мокрий і з рота клубками падала піна.

— Здорові молодці! — весело привитався він до нас.

— Здравія бажаєм, ваше превосходительство! — во всего остатнього духу грякнули вояки.

— Молодцами люди йдуть! Спасибі, братці!

— Раді стараться, ваше превосходительство!

— Дать людям відпочити! Душно сегодня!

— От бач, що то тямущий чоловік, зна, що треба відпочити! — промовив червоний Гавриш лежачи вже до гори черевом і піднявши ноги в гору, щоб хоч трохи відпилила кров. Поскидають би ранці, ще булоб краще! — пропонував далі свої бажання Гавриш.

Здоровканя все дальшало та дальшало, нарешті замовкло. Пройшло ще може хвилини 10—15 і барабан знов затуркотів — підеш!

— От знов! Не вспів Драгомир проїхати, як знов женуть! — сердито буркотіли піднімаючись вояки. Музика заграла марш. Кольона знов рушила. Сонце стояло в обідню пору і немов хотіло всіх нас спалити. Ми переходили болгарське село Драново. На вулицю висипали во всіх хат Болгари і повиставляли коновки з вином.

— Да піє братушка вінка малко! — припрошували вони вояків; хоч праця була даремна, вояки вже смоктали як п'явки.

— Не відставать там! Пішов в ряди! — гукали фельдфеблї. І вояки намоктавшись вина, підтюпцем, доганяли свої ряди, підшовхуючи на бігу ранці в гору.

— Слухай-но, братушка! Чи далеко ще до тієї Шибки, бодай вона тобі завалилась! — спитав смочучи вино Гавриш Болгарина, що припрошував його до коновки.

— А, ц-ц-ц! — приклавши великий палець ніхтем до зубів, процмокав Болгарин.

— Далеко, братушка!

— Щоб ти здох! — подякував за вино Гавриш Болгарина, а той не розуміючи, прийняв справді лайку Гавришеву за подяку і кланяв ся, усміхаючись любязно, та прикладав руку до лоба.

— Ще година-друга ходу і вояки почали знову падати, як мухи в горячий борщ. Почув ся барабан уже з переду. — Стій! Стій! Стій! — знов коменда. Стали і важко дихаючи поспирались на рушницї. Генерал Драгомир проїздив по рядах.

— Спасибі, братці! молодцями йдуть!

— Раді старать ся, ваше провосходительство!

— Дати відпочати людям, душновато! Составить.

— Со-став! Ранці далой! — почувась давно бажана команда.

— Слава тобі Господи, привал! — зраділи вояки, як діти бубликови, що батько в ярмарку від зайця привіз Рушницї в козла. Ранці об землю, і почали викручувати мундїри, що наскрізь пройшли потом, немов їх мочили як коноплі в водї.

— Чи довгож то відпочивати мєм? Малий чи великий провал? — розпитувались один у другого вояки, самі собі не довіряючи.

— Звісно великий! — запевняв Іващенко. — Ранці скинули, ну й обідать будем.

Підїхали кухні, почали розташовувать ся. Закурило під казанами, справді велено варить обід. Вояки роскошували лежачи по-котом на сонці в одних сорочках і гудьшиках. Мундури і штани сушились на рушницях. Де хто роззутий, а хто й гак, ждучи смачного борщу, позадирали ноги в гору, щоб хоч трохи відлила кров. А деякі вже смачно хропли, засунувши голову під розіпнуті на багнетах мундури та штани. По дорозі від Шибки пролетїв вітром козак. З коня вода дзюрком бігла, а сам він весь у пилу, мов мара.

— Оце, братця, будем зараз рушать! — промовив зітхнувши Іващенко.

— От тобі й рав! А борщ? — не згожував ся Гавриш.

— Сухар розмочиш, от і борщ! — усьміхнув ся гірко Іващенко і почав надівати чоботи і штани. Іващенко сказав правду. — Не пройшло й десяти хвилин з того часу, як пробіг козак — барабан затуркотів — підеш.

Табор закомашнив ся.

— Фельдфебель! — гукнув ротний.

— Я, ваше благородіє!

Безкоровайний хутко підбіг доротного.

— Борщ виливать, а мясо роздать на руки людям.

— Так, што, ваше благородіє, мясо ще зовсім сире!

— Ну, так щож, що сире? Присолять і з сухарями з'їдять.

— Слухаю, ваше благородіє.

— Швидче одягать ся! — гукнув командир.

Скоро весь табор, що за хвилину так петерпуче вабив себе надією попоїсти смачного борщу та каші — міряв знов ногами горячий як вогонь кам'яний шлях, та ремигав ідучи сире мясо, заїдаючи його твердим як залізо, цвілим сухарем. Сонце котило ся все нижче та нижче, а ми все йшли та йшли!!!.

Спека потрошку хоч і спадала, але потомлені і голодні як вовки вояки відставали все більше та більше. Перед вечером ми підійшли до Габрова (болгарське невеличке місто); відціль до мети нашого скаженого походу 15 верст. Тут знов нас зупинили. Але не встигли ми гаразд і відсапнути, як знов побачили козака, що птицею пролетів повз нас.

— Ні, братця, знать відпочинем уже як стій на тім сьвітї! — промовив журливо Іващенко.

Барабан затуркотів: підеш!

— Ранці долой! Шинелі долой! Відв'язать чоботи й манерки від ранців і взять з собою! — приказував ротний фельдфебелю.

— Слухаю, ваше благородіє!

На дворі вечеріло. Ми покидали ранці, шинелі, поприв'язували манежки і чоботи до торб з сухарями і рушили. Незабаром з'явив ся генерал Драгомир і хутко проскакав вперед. Сонце сіло. Від гір потягло вохкою прохолодою. Іти було далеко легче, хоч піднарені за день підосхли ніг щеміли і боліли мов печені. Шлях пішов усе в гору та в гору. Від нагрітих денною спекою гірських нетрів та бескетів — клубком викочував ся вохкий туман і закутував в білий серпанок вершини гір. Місяць почав викидати з за

високих вершин своє бліде проміння. Ми вже пройшли верст з шість і на шляху зустріли лазаретні фіри, повні ранених. Важко поранені лежали в фірах і стогнали; поранені лекше, з перевязаними головами, руками, ногами, йшли пішки.

— А що там робить ся? — питали дехто з вояків блідих, з кровавими плямами на білих перев'язках ранених.

— Ой, поспішайте, братця, поспішайте, яко мога! Погано, дуже погано! Навряд, чи й поспієте. Турки обсіли наших як галич.

— Не відставать там! Пішов в ряди! — гримнув ротний. Вояки похиливши голови, немов тяжким каменем пригнічені пройшли повз лазаретні фіри.

— Гур-гур-р-р! — почув ся десь далеко гарматний постріл і луною розкотив ся по гірських щілинах.

— Господи помилуй, Господи помилуй! — шепотіли йдучи вояки. Не встигла замовкнути луна від першого пострілу, що доскотала ще деякі щілини гір, як почуло ся ще кілька, підряд одна за другою. Генерал Драгомир припав коню на гриву і як стріла полетів вперед зі штабом. Кольона тихо наближалась. О одинацятій годині у ночі ми підійшли до самого крутого підйому. Тут шлях круто повертає ліворуч на гору. Відси до гори св. Миколи, де вже другий день Орловці та Брянці відбивають ся від тиску військ Сулеймана Паші; лічать 9 верст. Тут стояли дві сотні козаків. Генерал Драгомир звелів ротам стрілкових баталіонів, що йшли впереді нашої кольони і прийшли ранійш нас, сідати на козачих коней. Стрілки посідали на коней з заду козаків і козаки погнали скільки сили коней на гору. Остатні пішли пішки слідом. На дорозі козаки, вертаючись назад, підхопили на коней знов стрільців і знов погнали на гору. Таким робом цілий 16-ий стрілковий батальон підвезений на конях, зав'язав з Турками батаву і вони мусіли покинути шлях, що вже були заняли, відрізуючи зовсім Орловцям і Брянцям змогу відступити. Тимчасом наша кольона рапки вилазила на круті узбіччя навпростець. О другій годині в почи 10-го серпня ми вилізли на позицію. Тут парав місяць затемнивсь і дощі ясна ніч зробилась темною, хоч око виколи. То було затемнене місяця з одного боку і погана приміта задля Турків. Постріли замовкли. І хоч команда була тільки: Стій! — одначе всі вояки лягли в ряд як ті снопи, що позошено їх у копи класти. Я нестямивсь, як і заснув.

Прокинувся я від невимовного болю в лівій боці. Острій камінь, на який я до незмоги стомлений ліг, врізався мені в бік і бік болів нестерпуче. На дворі світало. Білі, вохкі хмари, що спочивали на горах і закутували їх своїм білим серпанком, холодною вохкістю своєю проймали все тіло наскрізь. Вояки від холоду почали подекуди прокидатися один по одному і цокотіли зубами. Далеко десь з заду нас чулись погуки. То на лямках вояки дотягали гармати, над якими працювали всю ніч. Незабаром червона смуга першого соняшного проміння прорвалася ізза найвисшої гори і прорізала наскрізь білі, густі сині хмари своїм теплом. Хмари почали танути. І чим більшало і тепліло соняшне проміння, тим хмари рідшали та рідшали і вже здавалися прозорою кісеєю, облямованою штучно гаптованими коронками. Нарешті величезне червоне соняшне коло викотилося з за високої гори, що раніш пропускала тільки одиночне його проміння; примусило хмари скинути з гір свій білий серпанок і золотистим світлом своїм залило весь краєвид. Тільки донеде в глибоких щілинах, куди ще не досягнуло животворне проміння його, хмари спокійно ще спали.

Але тільки що з'явилось сонце, щоб зогріти і порадувати землю, як попереду нас у густому лісі, що мов зеленою шапкою покривав усі маківки гір, почали вискакувати білі димки і почулося цокання пострілів. З далеку ці білі димки вискакуючи то сям, то там робили вражіння, ніби на курявім шляху діти гралися підкидуючи в гору пил, а цокання пострілів було мов лускотня горіхів. З далека картина дуже красна; особливо коли постріли зацокотять швидко, швидко один за другим, то здається, ніби хтось ходить по насипаних на помості горіхах, а вони лущать ся. Я так задивився на цю картину, що навіть забув, де я!...

— В ружь! — почулось. Ся команда зразу привела мене до почуття. Я схопив ся, озирнувся на вколо себе. Всі вже стояли на ногах. Полк наш встроїв ся праворуч шляху, на майдані засіяному гострим камінем і порослому корчами глоду та терну. Тріскотня пострілів все більшала та більшала. І весь ліс курив ся димом. Гуркнула гармата одна, друга, третя. Гори залунали. З наших шанців блиснув огонь. Вилетів здоровенний бублик диму і закрутив ся в повітрі. Гуркнув постріл.

— О, і наша тітка плюнула турецькій в вічі! -- жартував тихо Гавриш, стоячи в рядах. — Чи доплюне ж? Далеченько!

Всі шанці задимили ся. Гуркнуло рядом кілька гармат. До

нас підїхав генерал Драгомир. Наш полковник і всі батальйонні рушили до його. Через недовгий час усі батальйонні вернулись до своїх місць і стали відомі всі розпорядки.

Третій батальйон житомирського полку повинен був іти в обхід лівому турецькому крилу. Другий, себто наш батальйон, з чола на підмогу Брянцям. Перший в запас нашому батальйону і лівому нашому крилу. Через хвилину почалась команда батальйонних: Ружя вольно! І третій батальйон, маючи в голові проводирів Болгар, круто повернувшись лівим плечем і по узбіччю гори почав спускати ся в долину манівцем на Зелене Древо (болгарське село в горах). Не пройшло десяти хвилини, як він зник з очей, немов потонував у морі зелених, густих корчів.

Ми рушили просто туди, де вже з ранку підїймалась курява, чулась лускотня горіхів та сварились баби сусідки плюючи одна другій в вічі гранатами. Не встигли ми з'явитись на шляху, як Турки почали нас посипати кулями, як на новий рік житом, пшеницею та всякою пшеницею. Прийшлося звернути на бік. Нас повели корчами, ліворуч шляху, навпростець. Генерал Драгомир, з ним австрійський військовий агент, вїзли з коней і пішли пішки корчами. Ми підїшли з задку нашого шанця, що першим стояв над шляхом і називав ся, не знаю через що, Марфушка. Тут ми залягли, а генерал Драгомир з агентом і з ад'ютантами та ординарцями пішли в окоп. Пройшло може хвилини п'ять з того часу, як вони увїшли в шанці — раптом мов електрична іскра пробігла по всьому батальйону вістка: генерала Драгомира убито. — Носилки, носилки! лавай швидче! — гукали з шанців. Санїтари з носилками кинулись бігом.

— Аж ось коли пропали, то вже певне, що пропали! — зашепотїли поміж себе вояки. — Такого вже не буде другого, — згоджувались другі похитуючи журливо головами.

Небавом на шляху, понад краєм якого ми лежали, з'явилися санїтари з ношами на плечех. На ношах лежав обпираючись на локоть генерал Драгомир. Він був живий, але блідий, бо поранений кулею в кісточку ноги. Всі вояки з великим жалем і з очима повними слїз дивили ся на свого любимого генерала. А менї не знаю через що промайнули в голові вірші:

Не біл барабан перед смутним полком,
Когда ми вождя хоронїли.

— — — — —
— — — — —

Його несли по рядах і він рівним, твердим голосом держав промову.

— Брати! я поранений. Через те не можу вас вести сам до слави, але я спокійний, бо певен, що ви розправитеся з Турком по молодецьки і підтримаєте славу 14-ої дивізії, що покрила вже себе лаврами всесвітними на переправі через Дунай!

— Постараємся, ваше превосходительство! — гукнули справді від щирого серця вояки в відповідь своєму любимцю і гуком покрили остатні слова генерала. Його пронесли. Підійшов корпусний генерал Радецький і звелів рушати. Ми вийшли з корчів і стали переходити шлях. Шлях зовсім голий і через те Туркам нас видно було, як на долоні.

Як тільки показалася головна рога, вони засипали нас кулями як горохом.

— Бігом! — почувалась команда. Ми що духу побігли в долину. По дорозі всяк час натикались на вбитих Турків, яких чимало лежало в корчах. То були свідки вчорашнього Сулеймановського атак на гору св. Миколи. Ми перебігли долину і вскочили в густий, високий, темний ліс. Цілий день сей ми не ївши й не пивши лазили по лісі підбираючись до турецьких високостей. Турки відступили і віддали нам першу позицію.

Настала ніч, тиха та зоряна, але досить холодна і вохка. Замовкло все надоккола. Смерть утомивши ся цілий день носити безвинні людські душі до божого раю, лягла відпочити, щоб набрати ся більше сили на завтрашню тяжку працю. І все заснуло. І сонце і земля, навіть невсипущий шепітливий лист на дереві, і той заснув, бо не шелестить. Тільки ми не спали пилюючи, та блідолиций місяць нам присвічуючи. Зорі мигтіли, наче силкувались зігнати віями настирливу сльозу з своїх ясних очей. Ми по-вдіймали з убитих Брянців і Орловців шинелі і покривавшись ними лежали мовчки в низу високої гори. На вершині її Турки працювали над окопом. Ніч тиха, тиха та ясна. В лісі ні шерхне і нам чутно, як Турки бють копаницями землю та тихо гомонять.

— Чуєте, чуєте! — зашепотів Гавриш, торкаючи мене рукою. — Ото будують окопи!

— А иди ка сюда, приятель! — гукнув з гори хтось по російськи. — Чавож не йдеш? Починай помагати!... — Віт несподіванки у мене волосся на голові заходило.

— Чули? — шепотів Гавриш. — По московськи уміють го-

ворить! От так штука!

Турецькі копаниці стукотали на горі до півночі. Нарешті ватишли. Я опер ся спиною на тіло убитого Турчина, що за день рознесло як гору і, здаєть ся, задрімав. Кажу, здаєть ся, бо в голові моїй була ще більша пустка, ніж у животі, в якому вже другий день крім сухаря та води нічого не було. А сьогодні навіть і води не пили, бо не було де взяти.

[Далі буде].

ГРИЦЬКО КЕРНЕРЕНКО.

ПІСОК ТА ЗІРКИ.

Місяць та зірки сіяють на небі
І нічка панує гаразд...
Яж все читаю Письмо Сьвяте наше,
Читаю вже в тисячний раз.

Гарні й правдиві слова я читаю
І мов голос я чую сьвятий:
„Будеш ти скрізь як пісок, що край моря,
Як зірки, народе ти мій!“

Праведний Боже! в словах Твоїх правих
Сповнитись повинно тому,
Щоб не сказав Ти в своїх обіцянках —
Та мабуть пора є всьому.

Де що збулось вже з Твоїх слів великих,
І справді воно рийшло так:
Стали піском ми нікчемним та тільки
Без жалю нас топче усяк.

Правда Твоя: як пісок та каміння
На посьміх розкидано нас...
Але деж зірки? Хоча б їх проміння
Сьвітило б хоч трошки для нас!

ГАНІН.

АРМІЯ СПАСЕНЯ.

Остерінь від найбільшого руху, на незабудованій площі, при одній з більших улиць міста С., розіпнято шатро з полотна. Шатро се було кругле і мало вигляд ярмаркового цирку в наших галицьких містечку. Платна, що творили бічну стіну, були попідношені, так що можна було з хідника заглянути до середини. В шатрі були уставлені лавки, а при стінні напротив входу на підвищенню стояв столик застелений скатертю, з лівого боку великий барабан а з правого боку ніжна гармоніка.

О осьмій годині вечером заповнили шатро люди різного віку і звания. Були робітники без ковнірців, з зачорненим лицем і руками від праці, були й деякі з поміж інтелігенції, як можна було судити зі зверхного вигляду. Були жінки молоді і старі, були мурини і муринки. Передні лавки заняли хлопці, що продають по вулицях часописи.

Місце на підвищенню заняли три старі вже жінки, в чорних убранях і таких самих солом'яних капелюхах, перев'язаних червоною стрічкою. Побіч гармоніки сів чоловік середнього віку, сухий, в руці тримав скрипку. По другім боці коло барабана сів другий чоловік з палочкою від бубна в руках. При столику станув муштина високого росту, в темній мундурі з блискучими ґузиками. Се був капітан відділу армії спасення в місті С.

Капітан розглянувшись по шатрі заінтоцував гарним, звучним барітоновим голосом набожну пісню. Жінки потягали за ним, а скрипач пригравав на скрипці. Гамір, який панував доси під шатром, притих майже зовсім, усі зібрані прислухували ся з напруженою увагою звукам співу. Не втихомирились лиш малі хлопці, що сиділи на передніх лавках. Вони не звертали на спів найменшої уваги, лише забавляли ся весело між собою, перевертаючи лавку, на якій сиділи.

Пісня затихла, капітан став проповідати:

— Брати і сестри в Христі, покайте ся, покиньте своє грішне життя, наверніть ся до Бога, жийте по його наущі. Все на сьвітї марниця, треба собі забезпечити життя за гробом і т. д.

Слова плили йому складно і робили не мале вражінє на деяких слухачів. Проповідь була ядерна і коротка. Потім наступив знов спів. Капітан заохочував вібраних, щоб разом співали і ту

саму пісню співав кілька разів, щоб навчити охочих.

Тепер став проповідати скрипач. Прижмутив очі і проповідав. Слова його були горячі, говорив з чутем, просто з серця. Голос його змагався, лице червоніло, рухи рук стали нервові, з уст ішла піна, слова плили без упину, мов розбурханий потік. Попадав в екстаз. Говорив і говорив, а деякі слухачі похилили голови, заслонили рукою очі, заглядали в свою душу.

Свою проповідь закінчив скрипач словами: — Боже милостив були мені грішному... і ті слова глухим відгомоном відбилися в серцях покаючих грішників. Вони ще більше похилили голови і втирали з очей сердечні сльози.

Там опер голову о рамя крісла робітник в зачорненім від угля убраню, тут гарно приодіта жінка, і молода муринка, і сивий згорблений муриш. Вони покаюли ся...

Капітан зійшов з підвиснення, приступив до покаючого ся робітника, положив руку на його рамя, неначе би говорив: „Бог з тобою, він простить тобі всі гріхи, лиш видержи в твоїм покаю“.

Між проповідниками настала велика радість, бо навернули чотирьох грішників. Перед столом на підвисненю станула тепер одна з поміж жінок і сильним голосом сказала: „Славимо Господа нашого Ісуса Христа, що в своїй доброті приймає покаючих грішників. Щоб тут більше більше людей стягнути, будемо бити в барабан, може почують сей звук і прийдуть до нас послухати слова божого. Я дуже бажала би, щоб навернув ся який славний музикант, він би нам тут гарно заграє і людей стягнув би багато. Але поки що будемо собі радити як можемо“.

Заїнтонувала набожну пісню, скрипач зачав грати на гармонії, барабанщик зачав бубнити, а інші співали та плескали в долоні. Пісня скінчила ся, а старий, у двох зігнутий муриш, підніс ся зі свого місця і зачав свою сповідь. Розповів своє грішне минуле життя і представив щастє, яке тепер має в серці, від коли повірив у Бога і пізнав науку Ісуса Христа.

— Я щасливий, не чую ні голоду, ні болю, ні журби, бо маю Бога в серці, маю рай у серці. Як мені солодко жити, як мило на світ божий глядіти! Ах, як би я бажав, щоб ви всі так чули як я тепер чую. Ах Боже... завдяки твоїй науці я тут маю рай на землі.

Бесіда його досить довга, хоч нескладна вимовою, простими

словами трапляла в серця многих і робила сильне вражінє.

По його бесіді одна проповідниця обійшла з такою всіх присутніх збираючи жертви.

Потім піднесло ся ще кількох мужин, які також виповідали свої почування.

Всі присутні з великою увагою прислухували ся бесідам щасливих покаятників, а в двоє зігнутий муриш видавав із себе незрозумілі звуки внутрішнього задоволення і щасливости. Чоло його морщилося то гладило ся, очі заходили слезами.

Сей чоловік мав справді рай на землі.

Збори закінчили ся набожною піснею, яка піднесла серця всіх понад вир земської боротьби в незвісні висоти щасливости...

* * *

Все се зробило на мене велике вражінє, я покоров ся в душі і попав у глибоку задуму. Нараз потряс мене хтось із заду за рамя. Обертаю ся і пізнаю мого знайомого, одного Німця.

— Як тобі подобало ся? — питає він мене.

— Гарно, — відповідаю.

— Но... но, — каже усьміхнений Німець, — се Америка... не забувай, що ти в Америці. Тобі певно найліпше подобав ся той згорблений нігер? Я його знаю, се остатній п'яниця, але вміє говорити, тому „Армія спасеня“ платить йому, щоб тут проповідував і сповідав ся, бо се для них добрий адвертайсмент.

Скільки було правди в словах Німця, не знаю. Але се знаю, що всі мої мрії приснули наче будівля з карт.

СТАРА РУСЬ.

II.

Тай швидко вона постаріла ся! Господи, як швидко! Ще 1846 р. писана „Zustände der Russinen in Galizien“, ще 1848 р. кляла ся на свою любов до рідного краю, до галицької і спорідненої з нею української Руси, заявляла прилюдно перед усім світом: „Ми, галицькі Русини, частина 15-мільйонного народу окремого від Поляків і Москалів“, а вже в 1851 році в інтимних писань і признань її чільних проводирів якеж то старече, трупяче лице виринає перед нами! „Наша справа повсюду хуже стоить — пише в грудні 1851 р. Іван Головацкий до брата Якова, — и съ каждымъ почти днемъ упадетъ“ (Коресп. 10). „Нашъ языкъ не остоится въ жадныхъ училищахъ по части изъ нерадѣнія нашихъ, по части изъ прямой и скрытой препоны враговъ“ (тамже 11). Передплата на руські газети не йде, книжок люди купують мало, скрізь недовіра, інтриги, сердитість і — остаточний окрик: „Ой помогите, любезнѣйшіе братцы, и словомъ и дѣломъ — а все прочее пустите въ страну — справа народная выше всего!“ (тамже 7). Таким акордом починаєть ся та дивно-жалібна симфонія, що тягнеть ся у Галицькій Руси одним неперерваним тягом до 1860. ба ні, далі, до кінця 60-их років, а в значній частині ще й до нині. Почуте безсильности і безнадійности, почуте якогось невиласного загрузнення в болоті, зневіра в свої сили і в можливість тривкого порозуміння з найближчими людьми, горячкове шуканє союзників, помічників, протекторів та меценатів скрізь, тільки не там, де лежить натуральне жерело сили та відродження, і ненастанний лемент: „Ой помогите, любезнѣйшіе братцы!“

Як же се так? Що стало ся? Яка катастрофа перейшла по тім краю та по серцях і умах його духових світочів? Адже ще в 1848 р. всі вони одним хором ревли:

Де є в світі така сила,

Щоб Русина повалила?

А вже в 1851 отак без вітру, без хвилі, ненастанно зазначаючи опіки і протекції правительства, ніким не борені, ще й навпаки, обдаровувані — і всі лежать покотом! Що стало ся? Відки такий наглий упадок?

Книга проф. Студинського, що насуває ті рефлексії, не дає ніякої безпосередньої відповіді на такі питання. Не дає її зібраний видавцем сирій матеріал, не дає і вступна студія, в якій шан. автор, здасться, навіть не відчув того різкого контрасту і не задав собі питання, відки се взялося? А то не сумніваюся, що маючи в руках матеріал далеко більший від опублікованого ним, був би таки міг докинути дещо світла до в'яснення сеї загадки.

Так як тепер стоїть діло, мусимо задовольнитися сконстатованем глибокої прірви між р. 1848 і 1851 і сказати: тут у тій прірві лежить ключ загадки; тут криється та катастрофа, що зломала, зістарила нашу Русь, що з горячих молодців та борців 1848 року зробила похилих дідів або ще щось гірше в 1851 і дальших роках. Тут, у тій короткій, дволітній прірві криється проблема, один із найтяжших і найфатальніших у історії нашого відродження, і ми не маємо змоги прослідити його, в'яснити його генезу і обем і мусимо помагати собі хіба гіпотезами, щоб зрозуміти гаразд усе те, що виявляють пізніші, доступні нам документи.

Стилізуючи те саме питання троха спеціальніше можемо сказати: як се сталося, що в р. 1848 уся Галицька Русь стоїть греміяльно і солідарно на програмі українсько-національній і демократичній, хапається працювати для рідного народу його мовою на найрізніших полях, здобуває собі своїми заходами симпатію інших Славян (крім Поляків) і піддержку правительства, а вже 1851 з усіх тих починань, розмахів і надій нема майже ані сліду, лиш деде в газетах іде досить немудра полеміка за таку чи иншу мову, але полеміка в своїх консеквенціях несьміла і непринципальна, доривочна і безуспішна, і то така, що напрям прихильний народній мові і програмі, зазначеній у 1848 році, являється немов голос якоїсь малозначної опозиційної фракції і по якійсь часі нарешті зовсім замовкає? А фактична перемога, якось так немов і без боротьби — бо крім згаданої мовної, досить школярської полеміки, якої історію представив проф. Студинський властивої, горячої боротьби і хоч би лише концентрації сил ні на якому полі не бачимо — отже фактична перемога лишається за елементом, якому тяжко й імя придумати, за якоюсь різномастною купою людей, у яких спільною підставою акції являється хіба спільна недовіра до свого рідного, спільна невіра в органічний зріст народу і його свідомості, погоня за особистою кар'єрою і спільна дволичність та безхарактерність.

У нас прийнято весь сей напрям, усю в 50-их роках верховодну течію галицько-руського життя називати москвофільством. Підношено питанє, відки воно взяло ся у нас, а навіть поступлено далі і поставлено питанє так: чи було те москвофільство питомим витвором галицько-руського ґрунту, так сказати, натуральним виразом відчуття безвихідного положення Галицької Руси, чи лише штучною, з верха занесеною, платною агітацією, інтригою?

Прихильники першого погляду покликали ся на характерний факт тзв. „хлопського москвофільства“, якого обяви при різних нагодах були гавважені серед нашого селянства, і ідентифікуючи своє москвофільство, політичне й національне, з тим хлопським москвофільством, переважно соціяльним та аграрним, оголосили те москвофільство „исконнымъ, историческимъ, народнымъ направлениемъ“, а себе, партію буцім то побудовану на основах того всенародного напрямку, „народною партією“. Прихильники противного погляду, опираючи ся на підношених колись російськими чиновниками (ген. Тутолмін і інші) претензіях Росії до східної Галичини як інтегральної частини „единой Россіи“, на фактах російських агітацій у Галичині, кореспонденції Погодіна з Галичанами і пізнішої акції російських урядових органів, що вербували в Галичині духовних і вчителів для Росії, склонні були і все явище тзв. москвофільства вважати штучно прищипленим до нашого ґрунту, платною політичною агітацією, зрадою краю і держави. Спеціальнож що до історії 50-их років залюбки звалювано головну вину на Дениса Зубрицького і на зґруповану довкола нього „Погодинську кольонію“, хоча сформоване і розцвіт тої „кольонії“ припадає ще на 40-ві роки, а в політиці 50-их років Зубрицький, старий і немічний чоловік, зайнятий надто кабінетовою науковою працею, не грав майже ніякої ролі.

Отже що до того „хлопського москвофільства“, на яке ще й доси люблять покликати ся і яке зрештою від кінця 60-их років заапоадно, всякими правдами і неправдами плекають наші „обєднителі“ (найсистематичнїйше робив се пок. Наумович у „Науці“), то найстарший відомий нам слід його на диво не старший 60 их років минулого віку. Коли вірити не свобідному від бляги та пересади, та про те досить бистрому обсерватору Кельсїєву, галицькі мужики в 1866 році, малюючи перед ним свою нужду, просили його:

— Напишіть, пане, що ми бідуємо, так бідуємо, що й сказати годі. Може *инший монарха* прийде, то й ліпше буде.

— Що ви, чоловіче, таке говорите! — ніби опонував Кельсєв, — **хибаж** можна таке говорити? Ваш цїсар добрий чоловік.

— Добрий, пане, як же не добрий! Та він бідний нічого не знає про нас, Ляхи не допускають його до нас. Ми вже всю надію на нього стратили. Може руський настане... З нашого села був один хлоп у Московщині, говорить: там не бють буками, там цар повідбирав у Поляків ліси і пасовиска і хлопам віддав, і суд там людяний і податків у двох менше платять, як у нас.

— Ну, воно ніби то й правда, але вам, чоловіче, не подоба так говорити про вашого цїсаря. Аджеж біда буде, як хто донесе.

— Е, най буде! Я вже нічого не бою ся. Гірше як тепер не може бути. Уперед там, за кордоном, хлопці нам завидували, що у нас добрі попи, від панщини нас увільнили, і хотіли дістати ся під нашого цїсаря; а тепер їх цар ліпше зробив для них, ніж наші попи, ліси і пасовиска їм віддав, ось вони тепер нас кличуть під руського царя. Слухайте, пане, напишіть усе, що вам говорю! Я бідний, сліпий чоловік, і всі ми хлопці бідні і сліпі люди, і кождий хлоп скаже вам те саме. Нехай увесь сьвіт нашу біду знає, нехай усі цїсарі, всі крулі знають, як нам тут жити, і нехай руський цар прийде, прогонить Поляків, Німців і Жидів від нас. А ми бідні сліпі хлопці нічого самі зробити не можемо, і згоди між нами нема. Напишіть, пане, не забудьте!

Чи все в тій тіradі передано дословно так, як говорили селяни, чи Кельсєв, якому сі слова були дуже по душі, не піддав дещо від себе (прим. про надане селянам лісів і пасовиск у Росії), про се можна троха сумнівати ся, та в основі, в головних рисах він передав наше людове віруване з тих часів правдиво. На свій час мали дещо правди й його власні рефлексії, висловлені в додатку до тих селянських інтимностей. „І чи требаж тут шпїонів, рублів, — пише він, — щоб притягти сих сліпців до Росії? Моральний вплив російської держави, її сила, її животність тягнуть до себе Славян, — а тут гонять ся за привидами шпигів і агентів“. „Моральний вплив російської держави“ — в ту пору, коли се писав Кельсєв, се вже був по троха анахронїзм, але для років 1856—1863 се справді було вірно і се повинні мати на увазі історики народнього настрою в Галичині; тоді, а не швидше могло повстати те троха містичне, на двох фікціях оперте наше хлопське

москвофільство — на тій фікції, що австрійський цісар нічого не знає про хлопську біду, і на другій фікції, що „руський цар“ те тільки й робить, що піклуєть ся своїми мужиками. Та коли, потверджуючи сю фікцію (вона мала ще 25 літ пізнійше принести нашим мужикам ряд важких розчаровань!), Кельсієв допускав ся анахронізму, то зовсім не анахронічні були уваги, які він кидав на адрес тодішнього намісника Галичини гр. Агенора Голуховського: „Російські шпіони в Австрії йдуть не в Петербурга; не російські рублі вина всього лиха; *двацять п'ять буків*, які ні за що ні про сиплють мужикам у кождім бецирку, не числячи тих кіїв та позаушників, якими кождий віт наділяє їх à discretion, по своїй добрій волі“.¹⁾

Той сам Кельсієв троха далі зазначив і другий елемент, що в поглядах наших селян творить складову часть їх москвофільства.

— А Москалів ви бачили? — питає він селян.

— А, пане, бачили! *То тверда віра, твердша нашої*. Пости остро заховують, молять ся. У нас у селі живе хлоп, лїнивий був до церкви, — і трапилось, що поставили йому тоді на постій Москаля — се тоді було, як Москалі, дай їм Боже здоров'є, ходили ратувати нашого цісаря від Венгрів і Поляків. Устає вранці Москаль, вичистив амуїцію, хоче на службу йти і питає господаря, чому й він не збираєть ся. А сей сьмієть ся: „Чого — каже, — піду, се все дурниця, попи видумали, щоб народ обдирати“. Коли се почув Москаль, як ухопиць хлопа за обшивку, як не набє тасакон, і повів до церкви. „Моли ся — каже — ти хохол, дурень, не сьмій роздєбендювати!“ Отсе, пане, сьому вже незабаром двацять літ буде, як Москалі пішли від нас, а сей чоловік від тоді ані одної служби божої не пропускає. Тверда віра у Москалів, твердша нашої.

— І ходили вони до ваших церков?

— А якже-б не ходили. З нами враз ходили. Та сама віра, тільки твердша у них, вони побожнійші“ (В. Кельсієв, ор. cit. 107—108).

І знов бачимо: традиція не глибока, далі 1849 р. не йде. А згадкою про 1849 починаєть ся й ще одна гутірка занотована Кельсієвим: Чому наш цісар у 1866 р. програв війну з Прусом?

¹⁾ Василій Кельсієв, Галичина и Молдавія, путевыя письма. С.-Петербургъ 1868, стор. 100—102.

Бо руський цар не допоміг, так як був допоміг у 1849 р. (там же стор. 130). Ось і все, вся „коренна“ традиція. Більше ніхто не знайшов, а сьогодні, можна сказати, й того вже не знайде, що чув Кельсів у тяжкій 1866 році. Історія навчила за той час багато чому наших селян, розвіяла багато їх ілюзій. Ми бачили в Галичині практичні проби того містичного москвофільства, бачили проби переходу на ту „тверду“ віру, бачили подання селян, Русинів і Мазурів, до „руського царя“, щоб зробив лад з панамі й Жидами, бачили пориви масової і повільної еміграції наших селян до Росії — і все те оказалося пустою маною, коли натомість проби власної культурної й освітньої праці, власними силами і на власнім ґрунті вже тепер поклали міцні підвалини нового, кращого життя. Ні, годі повірити, щоб те „хлопське москвофільство“ в 50-их роках було такою загальною силою, що могла всю інтелігенцію руську, хоч би й як малочисленну (ще Кельсів оцінював її на 10.000) одним махом звихнути з натуральної стежки органічного розвою, так ясно вказаної в 1848 р. Тут мусіло бути щось иньше.

Наївністю було би бачити корінь лиха в Погодині та ніби то залежній від нього та готовій працювати по його вказівкам галицькій „погодинській кольонії“. Я згадав уже, що звязки Погодина з Галичанами були найживіші в 40-вих роках; із 50-их літ маємо між листами надсланими до Погодина всього один і то зовсім неполітичний лист Головацького з падолиста 1853 р., пару також не політичних листів Шеховича з 1856—57 р., а найпильнійший його кореспондент, Денис Зубрицький мовчить від мая 1847 до червня 1851, озивається знов одним листом у маї 1852, далішим у лютім 1854, а потім живіше листується аж у 1856 р. І власне листи з 1851, 1852 і 1854 р. не мають у собі крім принагідних політичних рефлексій балакуна Зубрицького ніякого наляку на жадну практичну політику; Зубрицький усе хорій, клопочеться книжками та своїми науковими працями¹⁾. Зрештою з біографії Погодина знаємо, що він політичним агентом російського правительства не був ніколи, і хоча в 40-вих роках під живими вражіннями своїх подорожій по Європі кілька разів силкувався втиркнути ся в політику та відіграти в ній значнійшу роль (свої-

¹⁾ Див. Письма кь М. П. Погодину изъ славянскихъ земель (1835—1861). Москва 1879, стор. 587 і д.

ми, звичайно необдуманими та необережними промовами та меморіями, подаваними різними міністрами), то російське правительство не радо дивилося на ті проби і не раз давало Погодинові пізнати, що вони йому немілі. Ні, в політичну агітацію Погодина в Галичині в москвофільській душі в 50-их роках годі нам повірити; в доступній нам матеріалі нема ані сліду якогось факту, де би Погодин нахилився когось із Галичан до якоїсь політичної агітації, вказував які політичні цілі і розвивав якісь плани.

А про те сліди таких обдуманих політичних заходів єсть, і власне видана проф. Студинським кореспонденція Головацького, хоч урвана від самої голови, хоч не подає нам самого початку, самого вузла подій, виявляє однак виразно нитки, що ведуть до того вузла. Серед хаосу різнородних голосів галицької та угро-руської наївності та недогадливої балакучості вирізняються в отсих листах голоси кількох людей, що говорять, не скажу, надзвичайно логічно, але на один лад, однаковим умовним язиком, однаковими термінами, про спільне, відоме їм діло, яке вони силкують ся переводити свідомо, навпаки недогадливому оточенню, в певною, несміло стилізованою метою.

Центром того кружка, чи тої конспірації, якої сліди вказує нам кореспонденція, мусимо вважати Якова Головацького. Говорю „мусимо“, бо матеріалу для його характеристики, тобто його власних листів кореспонденція не дає, і тільки в тоні та способі висловів деяких його кореспондентів до нього можемо догадуватися, що він був із ними в тіснішій порозуміню. Головне жерело, що дозволяє нам хоч трохи заглянути за куліси того порозуміння, се брат Якова, Іван Головацький, що тоді пробував у Відні, в центрі політичних інтриг, як співробітник „Вістника“, а далі невисокий маніпуляційний урядник. Його листи, се найважніша для нас частина кореспонденції і на них поперед усього мусимо звернути увагу.

Як уже згадано на початку сеї статі, ми не маємо кореспонденції братів Головацьких із 1849—1851 р. Перший відомий нам лист Івана до Якова походить із 21 грудня 1851 р. і починається цитованим уже елементом про лихий стан „справи“. Іван Головацький відразу являє ся нам осередком дуже розширеної сітки різнородних відносин. На око він кольпортер книжок: розпродує церковну історію Балудяньського, галицько-руський переклад „Тараса Бульби“, граматику Йоановича і т. д., вишикує для брата Якова сла-

вянські видання, посередничить між галицькими вченими і Міклошичем, від якого пересилає їм нові публікації. З принагідних натяків цього листа бачимо досить широкий круг його знань. Особливо живо цікавиться він угорськими Русинами: „Нашіе Русины изъ Угорщины и Сербіи убиваются за русскими книгами, учебными или какія бы не были, пишутъ мнѣ и допитуются, я разсылаю что только имѣю“ (Коресп. 5). Він жалується, що книжкові посилки йдуть пиняво, бо „въ славянскихъ востребованіяхъ безчисленныя дѣлаются препятствія“, домагається від брата правильного присилання нових галицько-руських видань для розпродажі, має особливо пильну увагу звернену на бачванських Русинів і з гордощами говорить про „нашихъ твердыхъ Русиновъ сербскихъ, которыхъ епархія токмо изъ 15 сель состоящая, однакожь предплатила готовыми грошми на 35 ексем. Истории церковной (ого ревность!) — не балакають много а дѣлають“ (тамже 6).

Але по за сим „діловим“ і коли хочете, навіть патріотичним тоном пробивають ся легенько інші ноти. Поперед усього мова листу. Хто знає кореспонденцію братів Головацких із 40-вих років, головню з перед 1847 року, той буде тямити, що Іван Головацкий був тоді дуже горячим прихильником народної мови і українського напрямку в галицько-руській літературі. Правда, було вже й тоді в його вдачі щось таке, від чого верне якимось немилим духом: маю на думці його участь у видаю „Вѣника“ 1846 і 1847 р. На неї доси не звертано уваги, бо вона не впадала в очи, тим більше, що головна редакторська праця обох частин лежала очевидно на плечах Якова. Але Іван не залишив на обох томиках покласти також печать свого духа. Поперед усього він подавав дедикації: першу часть присвятив архикнязю Каролу Людвіку, „великодушному покровителю просвѣщенія и наукъ, ревнительному защитнику убогих и недужих, благороднѣйшему человеколюбцу в обѣт вѣчной благодарности“. Як відомо, ся перша часть „Вѣника“ була видана „К пользѣ и вспоможенію галицкихъ селянъ черезъ поведенъ вторѣчну пѣдупалыхъ“, тож можливо, що архикн. Кароль Людвік дав на сю ціль якийсь даток — у книжці того не пояснено. Але посвѣята Івана Головацкого стилізована троха двозначно, як знак „вѣчной благодарности“ самого видавця. За що? Які знанни мав Іван Головацкий з архикнязем? Того не знаємо. До дедикації він додав і вірш — з літературного і поетичного боку без вартости — де вчислює добродійства свого патрона ось як:

Таліяне, сусїде Далматинцѣ
Имя радо вопѣют;
В Угерщинѣ Русине, в Вѣдни Нѣмцѣ
Не забудут, док живут!

Щож нинѣ тужни скажут Галичане,
Имже в дар ся пѣснь звенит?
Радостью блысне око й слеза кане,
І вдячна грудь загремит:

„Господи, Ты зѣслав Утѣшителя,
Коли нас найшла бѣда;
Молим тя, спаси нам Покровителя
На многи, многи лѣта!“

Стилізація не зовсїм виразна. Чи дав щось архикнязь на галицьких нуждарів, чи лиш обіцяв? У книжці не сказано, хоч при кінці додано реєстр передплатників. Але що значать остатні дві строфи вірші?

От с ними то й я Русин зза Бескида
Вам спѣвати забажав:
Звинѣт — приймѣт, що серце чує, выда', —
Хоч и голос все не вдав.

Вами бо vznikла в перве й стала певна
Тлѣнная жизнь моя:
Вами, звелѣт, да сіяє душевна
Первѣстна искра моя!

При всїй туманности сих фраз одно, здаєть ся, можна прийняти за певне, що Іван Голованкий дізнавав якогось добродїйства, якоїсь протекції від архикнязя. І в загалї в „Вѣнку“ він виступає як горячий австрофіль. В однім із сонетів, злучених під спільним титулом „Торжество“, він співає:

Австріє поважна, богата в пригоды,
О ты вѣдѣчная державо свята!
Тобѣ поручиль Богъ Славянскїи роды
Провести на путь всемірного житья. (Вѣнокъ II, 266.)

А в сонетах „Семая на чужинѣ весна“ він в чисто меттерніхівськїм дусї снує рефлексії про мазурську різню 1846 року. Плани повстання сплodiла „безглуздыхъ врагѣвъ пуста голова“; ті

вороги „Загуляли на часъ, на годину, та пустили на волю безчестъ и страсть“, чим викликали обуренє всього сьвіта. Та за те Мазурам автор присьвячує цілий сонет, який варто тут навести в цілости:

Гей! Мазурѣ, вамъ всѣ державы Европы
 Олѣ нинѣ до вѣку почестъ ѡддадутъ:
 Бо люти пустыхъ легкодухѡвъ голоты
 Вашу смиреннѡсть не звели вже й не зведутъ!
 Днесь дѡзнали ся сусѣде, чого хлопы
 Міряне, а чого мировраги ждуть:
 Они кѣ мірянамъ мовъ дармоѣда трутъ
 Прилепли, до працѣ имъ — дасть Бѡгъ охоты!
 И схаменуль ся Мазуръ ще пѡдъ саму пору,
 Звѣтриль лестъ слова и огидне письмо,
 И кинуль ся, нимъ въ толсту бы заросло,
 Зѣ ока въ духъ зняти тверду бѣльмову кору:
 Бо сли не выгнешь єи, то жене въ гору,
 Въ корѣнь и въ ширь — вже ѣ не спинить притьмо.
 (Вѣнокъ II, 232.)

Не легко з тих віршів Івана Головацького реконструувати собі якийсь одноцільний світогляд їх автора. Бо коли в отсім сонеті до Мазурів він виступає як вірний Австрієць і демократ, лає дармоїдство і легкодушність панів, не входячи в те, яка спеціально в 1846 р. була їх провинна, то рівночасно в сонеті V (Вѣнокъ II, 234) докоряє віденським Німцям фразами про „гнилий захід“, узятими з арсеналу московських славянофілів. Читаємо там між иньшим:

Ой граждане, высьте западомъ ражени!
 Бачь, сорочка вамъ близша, чимъ братъ и кумъ;
 Сваюля й бута, то суть ваши вселенны;
 А николи цѣль, кѣ нѣйже люде зроджени.
 Покайте ся, бо съ западомъ паде вашъ умъ,
 Вамъ на погибель, а западу на глумъ!

Сваюля й бута у Віденців 1847 року! Не можемо припустити, щоб Головацький був на стільки наївний або засліплений, щоб писав ті слова bona fide. Радше мусимо припустити, знаючи

глибоку деморалізацію тодішніх часів, що він такими словами стріляв до якоїсь побічної мети, бажав приподобати ся, рекомендувати себе комусь. Найпростіша річ заглянути знов на посвяту. Другий том „Вѣнка“ присвячений Йосифови Раячичу, „православної восточної церкви архієпископу карловецькому... ревнительнѣйшему защитителю благочестія“. І знов насуваєть ся питанє: яке діло мав уніят Головацкий до карловицького єпископа? І чому як раз так сильно він тут маркує його в своїй дедікації як „защитителя благочестія“, якого ніхто не чіпав і до якого оборони Головацькому могло бути зовсім байдуже? На се не маємо відповіді, але само зіставленє обох томів свідчить про досить негарну як на демократа привичку — чіпляти ся за поли щораз нових великих панів. Ще рік мине, і ми побачимо, як він чіпляєть ся поли ще одного і то значно більшого пана: в р. 1848 він, користуючи ся свободою друку, видаєть своє „Пѣніє радостного голоса Его Величеству Милостивѣйшему Великому Государю Николаю Павловичу Первому, самодержавнѣйшему Императору всеи Руси при высочайшѣмъ въѣздѣ до города Вѣдня 18 дня мѣсяця декемврія 1845 препокорнѣй посвященно“. Значить, уже 1845 р. він тиснув ся між царських блюдолизів, а 1848 р. скористував ся свободою друку, вибореною прихильниками „гнилого та безумного заходу“, щоб друком задокументувати своє „препокорне“ льокайство. А в 1847 р. з висоти сього льокайства він ось які репріманди вичитує галицько-руським молодим Мстиславікам та Мирославікам:

Не много ѣ ѡдѣ молодыхъ дожидаю,
Хотя лекотрый ся Мстиславомъ зове.
Я сихъ Мирочи Мечиславкѡвъ пытаю:
Куды то ся ваше стремлѣнїе несе?
Чи за ученыхъ, чи учити васъ маю?
Може вамъ лише чи не ходить о те,
Щобъ пановали, мовъ султанъ у сераю,
Щобъ могли дерти лыко, доки ся дре?
Желалъ бысь можъ єдинъ съ другимъ, легкодуху
Безъ покоры и самъ пробити стѣну!
Никому не радъ бысь давати послуху,
Ани приказѡвъ удержати кому?
Ой дѣти, не буде так николь добра,
Тра васъ завчасу взяти по пѡдъ ребра!

І тон і мораль зовсім такі, як у того, кому „самі“ благоволили дати „хоч пів дулі, аби тільки під самую пику“. Додайте до того, що се був чоловік молодий (в році 1847 мав 25 літ), який безвиїздно жив у Відні ще від року 1840, зразу мабуть служачи при війську, потім записаний на університет, хоч не дуже пильнуючи його, коли ще 1852 р. не мав ніякого екзамену (Коресп. ст. 39 в низу, 44), наділений талантом вкручувати ся в різні товариства і навязувати тисячні зносини (пор. хоч би виказ пренумерантів на „Вѣнокъ“, при тім чоловік незможний, без жерел удержання в великім місті, та за те з панськими привичками, особливо що до роблення довгів — про се скажемо дещо далі — і арозуміте, що такий чоловік був як не можна краще підготований на те, щоб відіграти ролю політичного агента в тих бурливих часах.

Надто не треба забувати, що Головацкий живучи у Відні певно ще перед 1848 р., може навіть від 1845 був у зносинах із тамошньою російською амбасадю, а в своїх листах до брата Якова з 1852 р. виступає як дуже близький знайомий духовника тої амбасаді, протосвєря Развського, головного і незвичайно інтелігентного агента російського правительства в Австрії, якого вплив як чорна хмара висів над галицько-руською молодіжю 50-их і 60-их років, якого „гостинний“ сальон у Відні був пристанню, де збирали ся проїзжі славянські знаменитости і палка та жадна новина та запомог славянська молодіж і різні рицарі з під темної звізди, авантюристи та промисловці, які також належали до моторів великої машини інтригі, якою кермував Развський, може навіть більше на власну руку, ніж за виразним наказом правительства. Не забуваймо, що рівночасно в Угорщині працював Адольф Добрянський, від 1849 р. повновластний цісарський комісар, названий Мадярами другим Батием за його руїну адміністрацію краю, для угорської Руси гірший від Батія, бо здужав на довго вбити народню душу, відвернути загаль інтелігенції від народньої мови та народніх інтересів і сим причинити ся до страшного опізнення всякої цивілізації в тій нещасній країні, а посередно до зросту так ненависної йому Малярщини. Не забуваймо москвофільські симпатії в тодішній Хорватії з її Ілліризмом — подобою московського славянофільства чи радше об'єднання на сербо-хорватським ґрунті. Богато фактів складало ся коло р. 1848 на те, щоб проклямовану Колляром „славянську взаємність“ у головах палких а не глибоких

західно- та південно-славянських політиканів перемінити на москвофільство.

До того прийшла малярська антидинастична революція, російська поміч при її здавленню і жива стичність галицько-руської людности та інтелігенції з живими „Москалями“, не лише простими салдатами, але також з офіцерами, генералами та иньшими властями! Наш том кореспонденції дає нам інтересні причинки до змалювання того вражіння, яке зробили „Москалі“ на наших людей і ми ще вернемо далі до сеї теми; без неї не можна гаразд зрозуміти всеї нашої історії 50-их і 60 их років. Тут нам важно піднести лише те, що й у політичних центрах Австрії, особливо в Відні, авторитет північного сусіда мусіла дуже високо піднести ся і не лише матеріальна, але й моральна атракційна сила Росії була величезна.

Пригадаймо далі, що вже швидко по повороті Росіян із границь Австрії наступило між Росією й Австрією натуральне в таких випадках остуджене, не вважаючи на шумні з обох сторін запевнення вічної приязни. Росіяни занадто глибоко зазприули в той розгардіяш та в ту безрадність і бюрократичну тіснозорість, що була верховодним принципом у Австрії; тай австрійські верховоди недобрим словом згадували своїх спасителів, відчувши в них „брутальних варварів“. У повітрі чула ся криза — велике пересилення між Росією і західною Європою, а що до Австрії, ніхто тямучий не міг сумнівати ся, по чім боці стане вона в данім разі. Се була аж надто добра нагода для російських політиків і дипломатів, ужити російського впливу і російських симпатій серед австрійських Славян на те, щоб не допустити Австрію до діяльного виступу против Росії, зашахувати її у власному нутрі. Малярський погром, брутально використаний безтямними патріотами-різунами в роді Віндішгреца та Гайнау, був іще сьвіжою, кровавою раною, а ненависть до Росії по тім боці Літави була безмежна. Чехи здавна симпатизували з Росією, угорські Словаки покладали на неї всю свою надію, — що-ж дивного, коли явило ся бажанє потягти в той бік також галицьких Русинів?

Уявляю собі, що се стало ся десь при кінці 1849 або в початках 1850 р. В р. 1851, яким починаєть ся наша кореспонденція, робота москвофільської конспірації йде інтензивно на всіх пунктах. Правда, ми маємо відомости лише про один із тих пунктів, у якому стоїть Іван Головацький; иньші, може важнійші, закриті

для нас. Про угорську Русь маємо хіба натяки; особа Адольфа Добрянського навіть зовсім не виступає на сцену; але ми чуємо в натяків у листах Головацького і з інших листів, що там кипить і йде якась пильна робота. „Нашіє Русини изъ Угорщини... убиваются за русскими книгами, учебными или какія бы не были... но бѣда, всего мало... Я уже столько разы вспоминалъ объ томъ, чтобы мнѣ изъ каждого сочиненія у Васъ издаваемого присланы были по крайней мѣрѣ по 10 экзмп. на мой счетъ, чортъ бери, чтобы только между людьми расходилась — нашимъ людямъ можно безопасно кредитовать, они чесны и вѣрно заплатятъ хотя позже“ (Коресп. 5). Головацький настоює на тім, щоб львівська Матица „вступила въ близшія сношенія съ угорскими братіями, особенно съ Унгварскими“ (ст. 6), та при нагоді не залишає додати, що не які будь книжки потрібні угорським Русинам „Изъ Будина мнѣ пишутъ, что если бы Вѣстникъ издавался чистѣйшимъ языкомъ, я бы изъ самага Будина имѣлъ болѣе 50 читателей“ (ст. 28). Він радуєть ся появою проповідий Радолинського, Словака родом і очевидного російського агента (про нього буде пізнійше) і пише, що „его мысль достойна всякой помощи, но я сомнѣваюсь объ успѣхѣ, особенно по той причинѣ, что Славяне еще по большей части слѣпцы“ (ст. 33). Що се за „мысль“ така? Певно не сама думка видавати проповіді. Метою видань Радолинського було, як побачимо далі, шварцюване під власною фірмою російських православних проповідий та полемічних і апологетичних статей, бо ширене православія входило як один із фундаментальних пунктів у програму наших конспіраторів. Відси такий ентузіям до церковної Історії Балудянського в 1851—52 рр., хоч вона потім і не справдила покладаних на неї надій і запал до неї швидко охолов. На Радолинського звертав увагу Головацького хтось із Будапешту. „Мнѣ пишутъ изъ Будина, чтобы я вступилъ въ содружество съ Радолинскимъ; онъ снабдитъ меня и кавцією и соотвѣтнымъ жалованіємъ, чтобы только съ нимъ издавать литературный или политическій журналъ на чисторусскомъ языкѣ“ (ст. 34). Завважте, се не сам Радолинський пише до доброго приятеля, слуючи гарні пляни; се пише чоловік посторонній; очевидно в Будапешті в більшім кружку вже обмірковувано такий плян; сам Радолинський, чоловік незаможний, ледви чи міг би був думати про те, щоб зложити редакторську кавцію за Головацького в сумі 5.000 зр. (Коресп. ст. 28) і ще й брати його на своє удер-

жане; видно, що укладаючи такі пляни числено на якісь посторонні фонди. Та Іван Головацький не пішов за сим покликом, здається, за радою обережнішого брата Якова, що бажав мати його у Львові редактором „Зорі Галицької“ (Коресп. 40).

Був якийсь центрик агітації і в Бачці чи в Карлівцях. Можливо, що се був той сам митрополит Раячич, якому Головацький присвятив другий том свого „Вѣнка“, та можливо, що й хтось иньший; в 1852 р. він у листі до Якова зазначає: „Нашіе Русины въ Славоніи, угнетаемые отъ Крижевской Консисторіи въ русскомъ языкѣ, рѣшаются въ случаѣ продолжительнаго оскорбленія языка отступить отъ уніи“ (ст. 28) — се могло-б показувати на вплив православної агітації в Карловинцях.

Що до Галичини, то тут Іван очевидно здав діло на брата Якова, а сам не мішається, не піддержує ні з ким постійних зносин, а бодай ми не маємо на се ніякого свідомства. Тим інтересніша історія його зносин із тими галицькими Русинами, що жили в Відні і з якими йому доводилося мати щоденні зносини. Се були головни три особи: Василь Вислобоцький (Зборовський), що з невеличкого урядника у Львові 1848 р. виавансував на редактора руської газети „Вѣстникъ“; Григорій Шашкевич, брат Маркіяна, парох угринівський, у 1848 р. вибраний послом, а потім покликаний до міністерства просвіти на референта для руських справ з титулом радника міністеріяльного, і нарешті Василь Ковальський, судовий урядник, покликаний у р. 1851 також до міністерства у Відні.

Вислобоцький, чоловік малої освіти (тоді люди ледво грамотні, аби мали гарний почерк та яке таке знане німецької мови, робили в урядах кар'єру), належав до тої купи фанфаронів, що в р. 1848 силкувалися вибити ся на верх із грузкого багна панщизняних порядків. Серед львівських рухів він грав досить поміжну роль. Небіжчик Куба Савчинський, також один із подібних тогочасних фацетів, оповідав про нього не знаю чи анекдоту, чи факт, що Вислобоцький у 1848 р. ніколи не виходив на вулицю без трьох кокард: побачить польських патріотів, зараз припинає на груди біло-червону кокарду і гукає: *Jeszcze Polska nie zgięła!* Побачить Німця-урядника, зараз ховає польську, а припинає чорно-жовту, згинається в три погібелі і мовчки простягає чиновникови обі руки, немов потішаючи в жалобі; а коли опиниться серед Русинів, націпляє синьо-жовту кокарду і гукає: „Мир вам братя! С нами Бог!“ Про те Поляки вважали його урядовим

шпіоном, тай Русини не довіряли його; швидка урядова кар'єра Вислобоцького в часах реакції могла справджувати ті підозріння. Зрештою і в урядовій кар'єрі Вислобоцький за для своєї малої освіти не пішов високо; як одинокий „історичний“ момент у його урядовім життю можна вказати хіба те, що він 1855 р. репрезентував своєю особою, в делегації австрійського уряду, руську націю при коронації царя Александра II. Яким способом Іван Головацький дістав ся в помічники Вислобоцького при редагуванню „Вѣстника“ в Відні — не знаємо. Мабуть не без впливу якоїсь протекції в урядових а може й двірських сфер. Не великої позначки захопив він на тім становищі. „Вѣстникъ“ виходив раз або два рази на тиждень і плата Головацького виносила 125 р. на три місяці (Кор. 22) — скромний заробіток додатковий, але не мінімум існування. Тай то йому докоряли, що за дармо бере ті гроші, а для „Вѣстника“ не робить нічого. „Вѣстникъ“ мав над собою надзвичайну цензуру, чи то „надзирательство“, зложене певно в головній часті в Русинів, що займали урядові становища в Відні, і вони стісняли редакцію і спеціяльно Головацького „Ети самые псы — жалуєть ся Головацький у однім листі — не помнятъ, что они самы мнѣ съ самаго начала преградили дорогу, что мнѣ запрещено было отъ надзирательства, никакихъ не писать вводительныхъ статей для Вѣстника, такъ что я часто принужденъ былъ подъ чужимъ знаменіемъ выдумывать корреспонденціи, чтобы только подкрасти ся когда нибудь“ (Коресп. 10—11). Розумієть ся, ті зазульні яйця, які Головацький силкував ся украдкой складати в „Вѣстнику“, мали одну мету — пропаганду обєднання (пор. статю проф. Студинського у вступі до Коресп. стор. XXXVIII—XL). На сьому пункті Головацький жив, можна сказати, в ненастанній, тихій війні з Вислобоцьким. В ґрунті душі він ненавидить його, підозріває його захланність, докоряє йому в листі до брата, що „просто сказавше, wygrызъ (Дідицького з редакції „Вѣстника“) подъ предлогомъ нужнаго ошаденія издержекъ, разумѣется, чтобы въ случаѣ перевышки самъ больше удеръ“ (Кор. 19). Він жалуєть ся на нього і в листі до Раковського на Угорщину, який домагав ся заведеня в „Вѣстнику“ чистої російської мови. Ось як оповідає Раковський у листі до Зубрицького з мая 1852 р. про свої інквізиційні заходи: „По поводу надосланнаго мнѣ въ предметѣ семъ (языка) вседорожайшаго письма Вашего Высокоблагородія пустился я въ немножко острую переписку съ редакторомъ Вѣстника г. Головац-

кимъ, уговоривая его, чтобы онъ исправилъ слогъ Вѣстника, не открывая впрочемъ німало о содержаніи письма Вашего Высокоблагородія. Я узналъ, что онъ довольно владѣетъ русскимъ языкомъ, воззвалъ его, чтобы онъ постарался объ улучшеніи употребляемаго языка въ Вѣстнику. Какъ Ваше Высокоблагородіе изволили наметнуть въ письмѣ своемъ и въ чомъ я также убѣжденъ былъ и самъ, предпочтенный редакторъ отвѣтствовалъ мнѣ, что Вислобоцкій совсемъ препятствуетъ сопріближенію къ чистому русскому языку, и для большаго оправданія своего прислалъ мнѣ одну изъ моихъ уже печатанныхъ статей, чтобы я видѣлъ, какъ поступаетъ тамъ съ статьями моими и прочихъ корреспондентовъ. По виду сей ценсураціи явствуется, что Вислобоцкій истребляетъ все лучшее, Головацкій же зновъ на сколько возможно возстановляетъ.¹⁾ Було в тім троха правди, та не вся; сам Головацкій, як знаємо з иньших його листів, був противний наглому заведеню російської мови в галицько-руське письменство, боячи ся, що серед публики се викличе нехитъ (пор. Кор. 288). Йому інтереснійше було виставити Вислобоцкого ворогом російщини в очах такого впливового чоловіка, як Раковский, близький повіреник А. Добрянского та редакторъ „Русскаго Вѣстника законовъ“ для Угорщини. Зрештою його становище в редакції „Вѣстника“ при малій інтелігенції та лїнивстві Вислобоцкого зовсім не було таке підрядне, коли в тімже 1852 р. він відважив ся на війну зі своїми „надзирателями“ і не вважаючи на апробату Вислобоцкого не прийняв до „Вѣстника“ статю Гр. Шашкевича, написану в обороні народної мови (Коресп. 24). І Вислобоцкий поводив ся з ним як з рівним, допускав його до редакційних секретів, навіть таких делікатних, як одержане урядової субвенції. „Вѣстникъ“ видавав ся мабуть о стільки лише за підмогою уряду, що сей розсилав його безплатно передплатникам та абонував кількадесят прим. для ріжних канцелярій. З кінцем 1851 р. Вислобоцкий вижебрав понад се іще і грошеву субвенцію і похвалив ся нею перед Головацким. „Подъ тайбою кажу тебѣ, — пише з сього приводу Ів. Гол. до брата Якова, — что мы отъ правительства получили 1000 гульд. ср. субвенции на цѣлый годъ, и почтовые марки имѣемъ безплатно. Помощь это велика въ теперѣшнихъ обстоятельствахъ ошадности статскихъ издержекъ. Предъ

¹⁾ Др. Кирило Студунський, З кореспонденції Дениса Зубрицького (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 43. стор. 56).

свѣтомъ мы независимы, — то ничего не вредить, я хлопочу сколько могу, и Вислоб. дѣлаєть свое сколько можетъ“ (Кор. 18).

Варто ще раз зирнути на наведену више реляцію Раковського. Показуєть ся, що сам Зубрицький не мав відваги чи охоти жадати від Головацького змін язикових у „Вѣстнику“. Видно, що він не належав до конспірації, хоча конспіратори вважали його за свого і користували ся його авторітетом. Натомість Раковский відразу, ще незнайомий з Ів. Головацьким, тільки що одержавши від Зубрицького деякі інформації про нього, зараз промовляє до нього остро і вміє показати ся супроти нього таким авторітетом, що Головацький спішить оправдати ся і дає йому до рук напери, що звичайно належать до секретів редакційних. Очевидно Головацький чув над собою сей авторітет, якого іменем промовляв до нього Раковский (він певно був тим безіменним будинським кореспондентом. про якого згадує Іван у листах до Якова) і не сьміє спротивити ся йому.

Зрештою невесело жилось Івану Головацькому в Відні. Він робить вражінє зьвірини, що на кождім кроці прислухаєть ся до кожного підозреного шелесту і якій кождий шелест видаєть ся підозреним. „На всѣ стороны имѣю долги и неприятности, — жалуеть ся він брату в листі з 22 серпня 1852 (Коресп. 22), — и въ общє все иде опоромъ. Мое жалованіє 125 фл. на три мѣсяца, — подумай, откуда жить и долги платить! Раздираюсь на всѣ стороны, но одолѣть мнѣ неприятности почти невозможно. Труджаюсь, мучу, и все кажется тщетно для меня и для стремленія вообще“ (тамже). Що се за „стремленіє вообще“, він не говорить, та сього не важко догадати ся. Він признаєть ся, що справді мало працює для „Вѣстника“, бо „не было и коли писать — а слѣпалъ ночами дома, никто этого не видѣлъ и не хочетъ вѣрить — но тутъ въ груди моей есть чистая совѣсть исполненной должности. Когда бы эти дураки знали, сколько я написалъ до корреспондентовъ и какое имѣю вліяніє на нихъ, они бы меня въ лыжцѣ воды утопили; такова зависть у тѣхъ людей!“ (Кор. 11). Чудова „чиста совість“, за яку почуваш себе гідним утоплення в ложці води! Певне та сама чиста совість заставляє Івана Головацького упоминати й без того вже обережного Якова: „Развѣдывайся, но очень осторожно, и бережись тѣни твоей, бо и между нашими не всякому духу вѣрить! — Этого тобѣ довольно! На хи-

траго врага нужно хитрѣйшаго борца! а въ томъ я получилъ здѣсь хорошеє обученіє“ (тамже). Що се за сумні досвѣди були, не знаємо, та в усякім разі люди з чистим сумлінням так не говорять. На довги жалусть ся Ів. Головацкій ще й далі. „А у меня денегъ вовсе нѣтъ, а долговъ безъ числа на всѣ боки, что не знаю, куда обернуться“, пише він брату 1 падол. 1852 р. (Коресп. 33). З кінцем 1852 р. його положенє погіршило ся ще дужше. „Я ничего дурнаго не сдѣлаю, — запевняє він брата в листі з 2 січня 1853 р., — хотя мое положеніє самое отчаянное... У меня теперь великая нужда денегъ“ (Коресп. 43, 44). Цікаво, що не вважаючи на таке прикре положенє, він ніколи анї одним слівцем не просить підмоги у брата, університетського професора, і навпаки, в самій тяжкій хвилі оправдуєть ся, що не купив для нього книжки, коштовної граматики Міклошіча. Він уважає себе пропащим. „Не совѣтую никому изъ нашей родины, особенно же тебѣ, Петру и Владимиру запускать ся въ горячую борьбу. Миѣ уже нечего терять, я бо все потерялъ, миѣ все одно“. Ся криза тягла ся зрештою не довго. Ще в цвѣтні 1853 р. він бідує, помагає при „Вѣстнику“ за 10 зр. місячно. „Что дѣлать, бѣда претъ!“ Але його доля вже забезпечена. Він був у міністра Баха на авдієнції і випросив собі невеличку посаду — акцесіста при міністерстві, — вступив на службу при міністерській бібліотеці, дістає 300 р. річно; 100 р. на квартиру, але ще тремтить: „Подумай теперь, какъ сдѣсь въ Вѣднѣ жить съ 25 р. въ мѣсяць! А къ тому еще весь тягаръ затягненныхъ долговъ! Ужасно и помнитъ; если бы человекъ только сухимъ хлѣбомъ и водою жилъ, то требуетъ болѣе. Сего ради я попріималъ лекции, какія попадутся, чтобы только ежевременно получить и заработать что нибудь. Я теперь долженъ заботить ся о повседневномъ хлѣбѣ, а о будущности я мыслить теперь не могу; и потому то я прервалъ всякія мои сношенія и переписку, бо при ежедневныхъ занятіяхъ нѣтъ времени ни досуга, [и потому то я такъ долго молчалъ“ (Коресп. 55).

Що се були за довги, що бунім то так докучили Ів. Головацкому — невідомо. Він говорить пару разів, що терпить за старі гріхи — за які, також невідомо. Можна підозрівати, що се якісь алегоричні вислови, бо вже в липні того самого року Іван Головацкій позбув ся раптом усього лиха, „выграмотился изъ пропасти, въ какую при наилучшей волѣ и многихъ трудахъ попал-

ся" (Коресп. 78), а з кінцем 1853 р. він — оженив ся і про жадні довги більше нема згадки. Дивна діла твоя, Господи! „Какъ Русь не любить, когда человекъ изъ русскаго хлѣба дождался!“ (Коресп. 79) — скажемо й ми разом із Ів. Головацким на кінці сеї характеристики.

[Далі буде].

И. В. ГЕТЕ.

ПРИТЧА ПРО ПІДКОВУ.

Як ще незнаний, без хвали,
Ходив Господь наш по землі
І многі вчить ся приходили,
Та рідко слово розуміли:
Він в тім без міри любував ся,
Що на дорогах зупиняв ся,
Бо де тобі до неба ближше,
Говориш красше і вільнійше!
Ілили там з уст його святих
Науки найкрасші, в яких
Він через притчі і рівняня
Змінює базар у храм пізнання.
Так з ними в мирі духа йде
Він до містечка — близько вже.
Аж на дорогі, як глядять,
Підкова зломана лежить.
І до Петра Господь тогди
Промовив: „Петре, підійми!“
Святий Петро не збаг тих слів:
Він ідучи як раз щось мрів
Мов про управу світа всього, —
Охочий кожний, бач, до того,
Нема границь для дум: ті мисли
Йому наймильше в серце лізли.
Підкова за малий ралець,
Як би так берло і вінець!
Але на те хребет агинати,
Щоб пів підкови підіймати!
Тож він свій вид на бік звернув
І вдав, що слів тих і не чув.
А Вчитель, повеє доброти,
Підкову сам підняв таки

І не промовив ні словечка.
От як прибули до містечка,
Тут він до коваля іде
І три шаги за ню бере;
А як базар переходили,
Там красні ягоди паліли:
Купив за стільки черешень,
Що мож за три шаги лишень,
І по звичаю, який мав,
У рукаві їх заховав.
Крізь иньшу браму вийшли; шлях
Веде їх по полях, лугах.
Ніде ні деревця нема,
З небес пече жара страшна,
Так що чимало би тогди
Ти дав за капельку води.
А вчитель все вперед ступає
І ніби безбач упускає
Черешню. Тут Петро настиг,
Підняв мов золото у миг,
Смакує ягода йому.
І знову за хвиличку малу
Черешню Вчитель упустив:
Петро схилив ся, підіймив.
Так Вчитель раз-у-раз пускає,
Петро раз-по-раз підіймає.
Тревало се чималий час,
Вкінці весело мовить Спас:
„Як би в свій час ти був схилив ся,
Ти вигіднійш би поживив ся“.
Хто занехає річ малу,
Про більшу ще журба йому.

Переклав Дм. Мос.

ЛИХОЛІТТЄ.

Хроніка з початку XX століття на 5 дій.¹⁾

ДІЄВІ ОСОБИ:

Митрофан Іванович Деев, лікар.
Софія Павловна, його жінка.
Борис, їх син, студент.
Надюша, їх дочка, гімназистка.
Терентєва, подруга Надії.
Мосій Лауер, старий сліпий єврей.
Сара, його жінка.
Есфир, їх дочка.
Катерина, куховарка у Дєєвих.
Векла, покоївка їх.
Антон, товариш Бориса.

Митрич, хазяїн трактира.
Окологочний надзиратель.
Сєдов, Іван Яковлевич, купець.
Печений, пристав, організатор чорної сотні.
1-ша курсистка.
2-га курсистка (Стася).
Женщина, мати трьох дітей.
Лікар.
Робітник.
Старик.

Хулігани, громили, п'яниці, торговці, різники, городові, шпиги; робітники, студенти, гімназисти, гімназистки, курсистки, інтелігенти, пані, міліціонери, хлопята.

Д І Я І.

Обстановка середніх достатків; трое дверей, справа вікно. По середині стіл, на ньому самовар, простий сніданок; з ліворуч м'яке крісло.

(*Софія Павловна сидить у кріслі, Митрофан Іванович за столом і читає газету.*)

Митр. Ів. „Тоді озьвіріле товщище селян за приводом чорної сотні з гвалтом та криком посунуло до хати лікаря. Ледви він показався на дверях, як майже одразу розітнулися два стріли з револьверів — і лікар упав мертвим“ (*сильно кидає газету; ходить*).

Соф. Павл. Боже мій, Боже мій...

Митр. Ів. Се... се... се Бог зна що таке! Ні, я цілком не годен зрозуміти, що се таке робить ся навколо. Помилуйте: чоловік тільки що приїхав на село, ще саме перед тим днем читав людям маніфеста, поясняв його — і от як бачите...

Соф. П. Та його-ж не селяне убили — де-ж таки у селян візьмуться револьвери. Ясно, що се гастролі чорної сотні.

¹⁾ Відзначена першою премією на конкурсі гал. краєвого Виділу 1906 р.

М. Ів. (*ухопившись за голову*). Нічого я, нічогосінько не розумію. Що се? Чи се масове божевільє, чи се одичіне якесь часове, чи врешті кінець світа? Та се-ж ніякі нерви не витримують. Ти розумієш — я газети вже не можу до рук узяти без нервової дрожі: там страйк, там різанина, там погроми, там аграрні розрухи. Палять, ріжуть, стріляють, топлять, бють!... Та Господи-ж ти, Боже мій... та що-ж воно таке?...

С. Павл. Лихоліття... (*пава*). А у нас у місті те-ж... негарні такі, тривожні чутки ходять. Повзуть звідусюди, ворують ся.. мов слимаки. Прилітають хто зна відкіль і отруту приносять з собою. Де вони родять ся, що їх ростить — Бог знає... І сумно так... страшно від них на вулицях... Крикне хтось — другим разом тільки оглянула ся-б, а тепер — так і стрепенеш ся уся. В грудях похолоне, і серце бєть ся.. бєть ся... (*пава*). У ночі іноді... ти спиш, а я встану і підійду до вікна. Чорна-чорна пітьма дивить ся на тебе звідти... і от здаєть ся, що в ній, в сій пітьмі десь-то ріжуть і бють чоловіка. І от ніби чую я, чую, як він кричить, просить поратунку... не хоче умирати...

М. Ів. (*перебиває*). Е, матінко — не знать що мелеш. Зіпсувала собі нерви, то треба давати собі з ними якусь рахубу. А то так і до божевільства недалеко. Заспокоїтись насамперед треба.

С. Павл. Хто-ж має спокій тепер і чи можна бути спокійним?

М. Ів. Ні! Таки узяти-б їх, усіх отих „крайніх“ та... Се-ж глупо, ти повинна згодити ся, що се глупо. Західна Європа скільки віків живе культурним житєм, скільки борола ся, боліла — і то там не мають люди того, що ми хочемо здобути собі одразу. Та хіба-ж се можливо? Ні, я з тим ніяким чином не можу погодити ся і нічим не можу виправдати перед собою тої... непримиримости. На мій погляд — се дико. Термосити всю державу, розхищувати народню господарку, фінанси — і все то задля чого? Адже-ж дали трохи — ну, й добре. Розвивай ся, іди шляхом парламентарної боротьби, безкровної, неубійчої. А то-ж таки сил ніяких не стає. От хоча й би сказати про залізничний страйк. Се-ж таки не жарти — десять мільйонів щоденних страт. Десять мільйонів, голубонько ти моя!

Катерина (*з середньої дверий*). Пані, а пані?

С. Павл. Що тобі?

Кат. А у нас щось погано...

Соф. П. Що-ж власне?

Кат. Та, кажуть, неначе-б то знов забастовка.

Митр. Ів. Знову?!

Кат. Та ще й надовго. Вже дуже строго до них генерал узяв ся: кажуть, звелів усіх трьох за ноги повісити.

М. Ів. Кого се? Що за вигадки?

Кат. А їх, отих самих забастовщиків. Наче-б то у трьох вони прийшли до нього — давай, кажуть, твоє жаловання на народ. Щоб на всіх, значить, поділити. Ну, а він не схотів та неначе-б то усіх за ноги і повісив.

Митр. Ів. Що ти там мелеш нісенітницю? Іди краще.

Кат. Так не буде, значить, приказу ніякого?

М. Ів. Якого там ще тобі приказу?

Кат. А от про мясо та там... таке...

Соф. Пав. Митрофане Івановичу, а йди лишень сюди (*той підходить*). А може й справді щось готується? Спитаймо Бориса — він повинен знати.

Митр. Ів. Як хочеш.

С. П. Ось я тобі що скажу, Катерино: насамперед не турбуй ся — то тобі все на базарі наговорили. Іди собі до кухні, роби своє діло — нічого певно не буде. Ну, а як уже доведеться закупити, то я тоді тобі скажу.

Кат. Дивіть ся самі. А то як прийдець ся так, як було в першу забастовку — ні тобі води, ні дров, ні хліба.

Митр. Ів. Добре, добре... Іди собі, Бога ради.

Кат. Та мені що --- хіба я про себе? (*пішла*).

Митр. Ів. Ну, як тут не обурити ся, га? Ну, нехай буде так: установа рада і те і се — але при чому-ж тут сметана? Який звязок між восьмигодинним робочим днем і тим, що я, лікар Дєєв, повинен сидіти без води і без хліба? І се-ж ще я, більш-менш забезпечена людина; мені не стане хліба, то я їстиму сардини — а що-ж повинна переживати вся ота дрібнота, всі оті безщасні сірі люди? За що-ж вони мучать ся і завіщо-ж страждуть їх ні в чому не повинні діти? Ні, як собі хочеш, а жорстокі люди наші російські революціонери. Жорстокі і... нерозумні люди.

Соф. П. (*тихо*). Той, хто кличе до боротьби і першим кидається вперед — не жорстокий той і не дурний.

Митр. Ів. Ні вже, матінко моя, з тим я ніяк не можу згодити ся. Ти клич і нехай ідуть за тобою, і борять ся нехай, і уми-
рають навіть — але я ж то тут до чого? Навіщо-ж вони
і герої, і благодітелі роду людського, і сьвіточі, і все таке
— але навіщо-ж вони і всіх у героїв пошити хотять та ще
й лають мене, коли я не хочу йти з ними в купі? Я розу-
мію революцію, я розумію найкрівавішу революцію, але тоді,
як іду сам, а також ті, що йдуть поруч зі мною, пішли са-
мохіть, знаючи куди і навіщо йдуть. А тут — здорові будьте
— я служу на залізниці, забажало ся мені прибавки пять
рублів на місяць, мені не так її скоро дали, як я то собі
уявив — і я застрайкував! І тисячі люду мучать ся через
мене: нема підвозу поживи, нема підвозу вугля, нема почти,
нема зносин ніяких — нічого нема. І на кого-ж се, врешті,
падає усею вагою? На адміністрацію, міністрів, самодержців?
Ані трохи! Все на ту-ж саму бідноту та голоту, яка і без
того стражде. Ну, скажімо по честі, щó панови міністри
від того, що залізниці два тижні не ходили? Неприємно, зви-
чайно — та й годі. А от уже шевцеви Петрови та удові
Оксані з чотирма дітьми — от їм так воно важенько буде,
як за пуд вугля треба тридцять копійок заплатити, а за фунт
хліба шість або сім. Ні таки — дико то все... Дико і не-
культурно.

Соф. П. Навіщо ти так говориш?

Митр. Ів. А на те я так говорю, що не розумію всього того, що
не так би, на мій погляд, слід діло робити. Не можна-ж ро-
бити революції за рахунок бідних і без того наболілих еле-
ментів. Не можна при умовинах теперішнього російського
життя бути крайніми, не можна переробити мільйони людей
одразу. Жалю у них, у отсих самих добродіїв наших револю-
ціонерів, ні у кого нема. Є у них і геройство і все чого хо-
чеш, а от жалю, найпростішого, звичайного жалю у них
і нема. От хоча би й взяти нашого Бориса. Завіщо він усіх
нас мучить? Через кого отсе ти на тїнь стала схожа?

Соф. П. Не вигадуй, будь ласкав: я просто неадужаю весь час...

Митр. Ів. Не адужаю... А як що шерхне — тремтиш уся. Хто не
спить цілими ночами, поки він не вернеть ся з якихсь-там
своїх засідань дурацьких?

С. Павл. Але-ж і ти не спиш.

М. Ів. Я... гм... Я просто так... Не спить ся та й годі...

Соф. П. Ну, так само і мені не спить ся.

Надюша (з *ліворуч*). Здорові, тату (*цілує*). А з тобою ми вже бачили ся, мамочко. Терентева! Та що-ж не йдеш справді? Ну, й чудненька-ж ти.

Соф. П. Ідїть, ідїть — чого ви соромитесь? Ми люди прості.

М. Ів. І не кусаємось.

(*Терентева увиходить і засоромлено здоровкаєть ся. Надюша сажовить її за стіл; снідають, пють чай*).

Надюша. Ну, вже сідай, сідай, тетеря. От вона завжди так — а ще на зборах промови держить.

Петр. Ів. (з *жахом*). Та невже? На зборах?

Над. (в *тон*). Слово честі!... Та ще як — всякого студента за пояса заткне.

М. Ів. Тсс... ах, скажіть на милость Божу! І вас хто-небудь слухає?

Над. О, вже татко почав молоти єрунду — *pardonnez moi* за такий вульгарний впрям.

М. Ів. Нічого, нічого — не стїсняйте ся: ви-ж не на вічу. Се тільки там треба бути обережним, щоб не прогрішити проти „програми партії“. А чи не були-б ви ласкаві сказати, до якої партії ви власне належите? Чи — як би се найкраще — яка партія має честь заносити вас до своїх членів? Партія соціал-демократів, чи соціялістів-революціонерів, чи може партія конституційно-демократична, анархісто-гімназична, радикало-реалічна? Чи руйнуєте ви державний уклад до кінця, чи може припускаєте якісь поправки в теперішньому стані? Дуже воно, знаєте, цікаво було-б усе те знати.

Терентева. Ми не маємо права зачислявати себе до тої або иньшої партії: ми тільки готуємо ся до життя та вчимо ся йому.

Над. А що, татко, з'їв?

Покоївка (з *праворуч*). Пане! Там пацієнт прийшов.

Митр. Ів. А хіба вже час починати прийом?

Пок. Еге. Вже пора (*пшла*).

М. Ів. Ага. Ну, добре — я зараз (*стоючи допиває свій чай*). А на мій погляд узяти-б вас усіх, а надто отих реалів, гімназборів та гімназборок та хорошенько, як то говорить ся в одному водевілю, „задубить манатки та березовою кашою, щоб не клопотали“.

С. Павл. Ну, ну... Будь ласка, без таких жартів.

Митр. Ів. (*сьмієть ся*). Passez moi cet mot (*пішов.*)

Соф. П. Ну, любі мої діточки, як ваші заняття?

Над. Про які ти, власне, заняття говориш, мамо? Про гімназію?
Так там же й досі нічого нема.

С. Павл. Ні, я про ваші вечірні лекції говорю. Ти, пам'ятаєш, казала мені колись, що у вас зорганізувалися десятки задля помочи раненим на вулицях, і що вам вчорами лікарі лекції читають.

Над. А — ти ось про що. Ну, се у нас іде добре: ми вже уміємо перевязувати. Хочеш, я тобі зараз покажу? (*схоплюєть ся зза стола*).

Соп. П. Та ні, не треба. Пий краще чай.

Над. Та я зараз, мамо (*біжить на ліворуч*).

С. Павл. (*після павзи*). А ви те ж в десятку?

Тер. Так

Соф. П. В тому-ж самому, де й Надюша?

Тер. В тому.

Надюша. Ану, лишень, Терентівна, ставай.

Тер. Та не треба справді.

Над. Себто як? Дщер хоче показати матері свої успіхи хоч і не в гімназичних, але все-ж таки в науках, а ти не хочеш своїй рідній подрузі допомогти? Боже, який сором!...

Соф. П. Та чого ти причепила ся?

Над. А ну-ну — повертай ся. Годі тобі перевені-вені правити (*перев'язує*).

С. Павл. (*сьмієть ся*). Ну, й вирази-ж у тебе.

Над. Надзвичайні, мамусю — отсе ти вже правду кажеш. От так, а потім оттак, сюди... сюди...

Тер. Ні, от сюди.

Над. Дивись! А правда!... Ну, й голова-ж у сеї Терентівної, мамо (*зненацька озвінко регочеть ся*). Ой, мамуню, голубонько! Я й забула тобі розказати! Ха-ха-ха!...

Соф. П. Ну, що ти там ще вигадала?

Над. (*регочучись*). Ой, Боже-ж мій... сьміховинушка... Ох, чудасіюшка...

Митр. Ів. М-іле Дєєва знов паяца удають. Дивись! А се що таке? Перевязки якісь, бінти. Навіщо се? І відкіля воно у тебе?

Над. Се з аптеки, таточку, з найпростісінької аптеки, а от ти краще послухай, що я тобі розкажу (*розв'язує бінт*). В четвертій гімназії хлопцям треба було де-що обговорить. Ну, пішли вони насамперед, як слід гарним дітям, до директора: чи не можна було-б, мовляв, протизаконне зібрання учинити в стінах дорученої Вашому Превосходительству школи? Розповідають йому потребу, причини і все таке иньше — одно слово, все як слід. А він візьми та й нагримай на них з дуру: „та як ви сьмієте“ та те, та се. Ну, хлопці там нарід добрячий: бачуть, що не розуміє дідок історичного, мовляв, моменту — так щб з ним більше й говорить. Вийшли ото вони з кабінету та клац пана директора на ключ! Ха-ха-ха!...

Митр. Ів. Ох-ох-ох... Попарить добре вас нікому.

Над. Години так з чотири тягла ся сходка. Огі песики, панове надзирателі, з усіх дверей ключі витягали та приладжували, аж зубами замок гризуть — та нічого не можуть вдіяти. А хлопці радили ся собі в сьомій клясї скільки було треба, винесли резолюцію, одімкнули пана директора — і примусили його вислухати тую резолюцію стоячи. Ну, не молодці хйба?

Митр. Ів. Що-ж тут хорошого?

Над. Та що вже з тобою, татко, говорити! Ти-ж відомий чорносотенник: укупі з поліцією погром жидівський організував. Пробач мені, моя мила подруго, що у мене такий родитель, але-ж я в тому аж ні от на стілечки не винна.

Митр. Ів. Та ти не валяй дурня, не валяй, а от скажи краще або нехай твоя подруга скаже: чи нормально отсе все? Хйба се ви повинні робити у гімназіях своїх?

Тер. Може й справді се ненормально, але рівно о стілько, о скільки ненормальні умовини, серед яких ми живемо тепер.

Над. Та ти стривай лишень, тату. А хйба педагогі от уже як раз іменно те роблять, що слід робити в гімназіях? Хйба фіскальство, хабарі, система одурманювання, вислужування перед начальством, рутинна, мертвечина — хйба то все входить до програми гімназіальної осьвіти? Повір, тату, що як би панове педагогі справді те, що треба робили, в гімназіях, то так само робили-б і ми. Але що вже з тобою говорити! Ходімо, Терентевна, бо з татком як з жєнщиною — говорить „невозможно“ (*пішли*).

Митр. Ів. (*після павзи*). Ну, що-ж — добре ото все?

Соф. П. Що власне?

М. Ів. А от все те, що у них робить ся по гімназіях. Те, що вони облінили ся, бють байдки в той час, як треба було-б учити ся. Кричать на зібраннях, вічах, пишуть свої дурноверхі „резолюції“, ні в копійку не цінять педагогічний персонал. Яке се виховане? Що-ж з них за горожане вийдуть?

Соф. П. А от доживемо, то побачимо. Досі справді „горожани“ інакше виховували ся, але навряд чи ти й сам сказав би, що той спосіб виховання добрий. Може й теперішній не буде ідеальним, але... се видно буде лише згодом.

Митр. Ів. Бач, які сентенції! Зовсім Борисові слова.

С. Павл. То що-ж як Борисові? Я і не крию ся, що Борис багато дечого нового показав мені і розкрив на дещо очі (*павза*). Нові люди наші діти... Ми не так з тобою жили...

М. Ів. Правда твоя, що не так. Краще ми жили.

Соф. П. Та чи краще?

Борис. Здрастуй, тато. Добридень, мамочко.

М. Ів. А! От і сам Топтигін-генерал від тутешньої революції. Місцева знаменитость! Найсвітліший поводитир санкюлотів — одно слово Лассаль, друге видання на гіршому папері.

Соф. П. Може сказати, щоб тобі піджарили що з'їсти?

Бор. Ні, мамо, спасибі (*не чай*).

М. Ів. Він наситив ся проклямаціями, резолюціями і всякими иньшими продуктами сучасного ринку.

Бор. А ти все кипиш, тату? Кинь, право: „дураков не убавишь в Росії, а на умних тоску наведешь“.

М. Ів. Отсе чи не ти вже той розумний? Так пригадай першу половину: „и погромче вас были витія“ та... теб... Куди-ж пак — розумні! Ми, каже, добре повели пропаганду серед слуг: вони вже співають — як би ви думали що? „Похоронный марш“ от що. А на ділі виходить, що яка-небудь дівця, витираючи вікно, галасає на всю оулицю: „Вы жертвою пали в борьбе роковой — что-ж ты, подлец Сенька, не пришел домой“.

Соф. П. (*сміється*) Се вже ти вигдавав.

М. Ів. Ні не вигдавав. Або от вам іще сценка з натури. На вічу встає оратор: „Товарищи! Мы здѣсь собрались страдательные и знаменатели! А вот это тот самый ультиматив, кото-

рый надо выпереть! Согласны? — Согласны! Ур-ра“!..

Соф. П. Та що ти, що ти? (*сміється*)

Борис. Відкіля ти вибрав оттаку галіматию?

М. Ів. (*не відповідаючи*). Ви восьми годин робочого дня хочете?

Бор. Хочемо.

М. Ів. А чи знає хто-небудь з вас, що заведене восьмигодинного робочого дня в Росії — се повний крах російського промислу? Адже-ж ми тоді не витримаємо ніякої конкуренції! Та річ, що обходить ся Англичанинови або Німцєви копійку або дві, нам обійдеться в 15 копійок! Адже-ж англійський майстер стоїть за чотирма станками і одразу на всіх чотирьох робить — ну, звичайно при такому напруженню він повинен робити вісім годин. Але-ж за те продуктивність роботи у нього яка! А що-ж, як наша баба, сидючи за станком та дивлючись на одним-однісіньку ниточку, те-ж буде робити вісім годин на добу — то що-ж воно з того вийде, га?

Бор. А чому-ж се ти думаєш, що за інертність наших капіталістів повинен відповідати робітник? Нехай і наші фабриканти поставлять чотири станки — може таки й ми привчили ся-б.

М. Ів. Так часу-ж на те треба, голубчику, часу. От і дайте-ж ви передихнути, пождіть, Бога ради. А то-ж так не можна — по щучому велінню, як мені захотіло ся.

Бор. А чому-ж ви хочете, щоб і за час так само платив робітник та ще чим — своїм безправ'єм, голодом своєї родини? Через що-ж во ім'я утримання паном капіталістом свого звичайного доходу в одній сталості — ще довгий час повинна мучитись вся величезна маса російського пролетаріату? От і нехай кошти за час, потрібний для поліпшення власної продукції, падуть на добродіїв капіталістів. Так і повинно бути після всіх законів, а особливо звертаючи увагу на те, що наші промисловці мають далеко більший відсоток на капітал, ніж промисловець, скажемо, західно-європейський. От в тім то й річ, тату, що всі ви звикли бояти ся голосних слів: промисел, промисел! А чоловік де? Адже-ж, здасть ся, промисел для чоловіка, а не навпаки, а ви хочете чоловіка — ти кілька вдумай ся, чоловіка принести в жертву бездушному богу промислу.

Митр. Ів. А ви чому в жертву того ж самого чоловіка приносите? Свійому поганенькому почуттю так званого „служення су-

спільности“, яке у вас набираєть ся таких глупих і пошлх форм, що відвертає від себе кожного хоч трохи мислящого чоловіка? Ви-ж граєтесь! Вам просто подобаєть ся бути такими „діячами“, от іменно в такий спосіб марнувати свій час, потішаючи себе фразами, що от ми, мовляв, назустріч пролетаріату йдемо, ідеї служимо. В результаті-ж бачимо не тільки самообман, але — що в тисячу раз гірше — майже свідомий обман других. Ви-ж обманете — і пролетарія того-ж самого, бо йому ані трохи не краще житиметь ся від усіх ваших солоденьких теорій, та й самих себе ви обманете. А до того часу що ви нароби́те і паробили вже! Скільки через вас сліз пролило ся — і сліз нужденних, ні в чому не повинних людей! Завіщо-ж ви всіх мучите всіми отими страйками, повстаннями?

Бор. Се боляче, тату, правда — але се часово. Навіщо-ж нас доводять до страйків? От тепер ти подивись: ще нічого нема, ще тільки мана свободи мріє десь в тумані — а глянь навколо. Всі живуть якось інакше, інакше говорять інакше пишуть, інакше відчувають. Подиви ся, скільки спілок виникає щодня то тут, то там — і хто єднаєть ся в спілки? Такі люди, яких і за людей не мали досі: спілка прачок, комуніарів, спілка слуг, візників. І всі вони сходять ся, говорять, сперечають ся, пізнають один одного, щось починають думати, щось починають розуміти, починають жити не тільки своїми особистими інтересами. І чим далі, тим все було-б краще, люди починали-б любити один одного, наближати ся до ідеалів. От бачиш, тату — а се-ж так просто називаєть ся: свободою спілок. Навіщо-ж у сих людей відбирають їх найсвяті́йше право — право з'єднати ся? Навіщо-ж їх розганяють, б'ють?

М. Ів. Ну... може се й несправедливо — так що-ж з того?...

Бор. Себго як „що з того“? Значить по твоєму так і треба?

Соф. П. Чого-ж ти нахмури́в ся, Борисе? Хіба-ж ти не знаєш батька з його вічною системою говорити навпаки? Він і бачить і розуміє все, але-ж він озлобив ся.

М. Ів. Прошу без адвокатів.

С. Павл. А звичайно, озлобив ся. Та і ми всі те-ж. Адже-ж і справді, Борисе, в сій атмосфері вічних страйків, вічних кровоспусків із самих себе можуть добре себе почувати або

надто жорстокі або... дуже обмежені люди... А звичайний чоловік, з душею і з нервами повинен страждати... і може найбільше іменно ті, хто стоїть осторонь...

Покоївка. Пане. Пацієнти прийшли.

Митр. Ів. Добре, зараз. Еге... От так-то воно, голубчики... А от ви найменше від усього думаєте про других, коли рішаєте свої... вселенські питання (*виходить*).

Бор. (*задумано стоїть біля вікна*). Помиляєть ся батько, говорячи, що ми не думаємо...

Соф. П. Але ти, Борисе... Чи розумієш ти батька? От мені здаєть ся іноді, що ти не його розумієш, і я бою ся того... І дивна річ! За Надюшу я цілком не бою ся: вона завжди зуміє перевести на жарт, знайде до батька відповідний тон, а от ти...

Бор. Так, мамо... Я справді не вмю з ним говорити. Він лютить мене. Ні, не лютить, а... не подобаєть ся мені...

Соф. П. (*тихо*). Я знаю через віщо... Тобі здаєть ся, що він не любить Есфіри.

Бор. Так, він не любить її. І се не здаєть ся мені, а я знаю то напевне. Але що найгірше — він її не любить не тому, щоб лічив її негарною людиною, а лише тому... що вона Жидівка... Мамо, сеж гідко.

С. П. А що, як ти помиляєш ся?

Бор. Ні. Ще-ж не далі як учора він мені цілу лекцію прочитав — чому я не повинен брати ся з Жидівкою. Жидівки, каже, ревниві — і вона отруїть тобі ціле житє; Жидівки неохайні і ти не зможеш завести ладу у своїй хаті ніколи; Жидівки скоро старіють, врешті у них у всіх занадто багато родичів — словом, він уже не тямив щό говорить. І мені, мамо, боляче було слухати се з уст батька, з уст чоловіка, якого мені хотіло ся-б любити всею душею, от як я тебе люблю, мамо... (*пава*). І так в усьому... Може він і розуміє теперішній рух увільнення, розуміє, що не може бути інакше, але ся близькорукість, з якою він оцінює велике діло, сі рефлексі буржуазного світогляду, се дивовижне оцінюванє всього з погляду розсудочности — все те дратує мене. Мені хотіло ся-б бачити в отці світлого бога, високого душею ідеаліста, до якого можна було-б молити ся і про якого питали-б мене то-вариші: а як сказав твій отець? Мені хотіло ся-б гарячої розмови з ним, хотіло ся б ділити ся кожним новим вражієм,

кожним пережитим моментом — і от замість того... ся роздратованість, се взаємне нерозуміння, що доводить до повної неможливості говорити. Про віщо б ми не заговорили — ми напевне скінчимо сваркою, бо переконання наші коли не діаметрально протилежні, то в усякім разі дуже розходять ся.

С. П. Та ні-ж, голубчику, ні. Ти вузко судиш, може вузше навіть, ніж твій батько. Ти повинен зрозуміти, що його розум не може так скоро і легко пристосовувати ся до зовнішніх вражень, як, скажемо, твій: прожиті роки, традиції, життєвий досвід — все те залишає слід по собі, і така людина вже фізично не може так скоро запалити ся, як ти і тисячі подібних до тебе. Для юнака ідея, що здала ся йому новою — се вже цілий новий світ, істина, яку він, я сказала-б, коває... Ні, ні, стривай! Я цілком не хочу сказати, як то ти може подумав, що ви се робите несвідомо — ні. Ви й критикуєте, і оцінюєте, але самого запасу критицизму у вас менше, ніж у ваших батьків — і се просто тому, що ви не маєте такого досвіду, життя вас ще нічого не навчило, ви ще не опекали ся на гарячому молоці...

Бор. Може. Але критика суспільних течій повинна будувати ся не тільки на одному досвіді. Чоловік може прожити все своє життя в такий спосіб, що весь його досвід дасть йому врешті цілком протилежне розуміння дійсности. Через віщо-ж я повинен поважати такий досвід і отой „запас критицизму“, як ти називаєш?

С. П. Стривай. Ми вже починаємо, здаєть ся, натрапляти на спільну стежку. От я те-ж саме кажу. Чоловіка... ну, я просто буду говорити про твого батька... Не можна-ж його обвинувачувати за те, що він не так... швидко чи що приходить до розуміння тих ідей, які тобі здають ся істинними. За те нікого не можна обвинуватити — адже-ж так?

Бор. Припустимо. Але...

С. П. Ні, ні... стривай (з притиском). Ну, а в останньому — різниці між тобою і батьком нема. Розумієш? Се-ж я тобі говорю, а мені ти повинен вірити.

Бор. Я... хотів би вірити тобі, мамо, але... залишимо краще сю розмову...

С. П. Ні. Ти повинен сказати, що віриш мені. Мене-ж мучать, ти розумієш, мучать твої суперечки з батьком...

Бор. Мамо. Ну, що-ж з того, як я скажу, що вірю тобі? Хиба се мої уваги змінить? Я буду вірити тобі, а факти будуть показувати мені цілком щось иньшого — і яка-ж від того всього користь? І кому?

С. П. Твоє слово примусить тебе краще придивити ся до батька, зобачити в ньому те, чого не бачиш ти зараз завдяки своєму юнацькому еґоїзму — а того буде досить, щоб примирити тебе з батьком.

Бор. Добре, мамо... Постараю ся... (*Довга павза.*)

С. П. А потім от ще ще я хотіла спитати у тебе. Скажи мені — ти записаний до боевої організації?..

Бор. Ні, мамо...

С. П. Слово честі?

Бор. (*перемагаючи себе*). Се вже... педобре, мамо... Ти ж бачила, що я не хотів тобі сього говорити, а ти... Се насильство...

С. П. А коли той, з яким я звикла говорити, не договориє чогось, то се називається обман...

Бор. (*дуже*). Так чого-ж тобі треба? Скажеш мені, щоб я вийшов з боевої спілки? Щоб я втік як підлий трус від товаришів? Щоб кожен з них міг кинути мені в очі „ти зрадник“?...

С. П. Ні... Я не сказала-б тобі нічого... Але... у мене прибавило ся... ще одно мучення (*закриває очі рукою*).

Бор. Мамочко, готубко... Що-ж мені робити? (*цілує її руки, очі*). Ну, будь сильною, будь гарною... Згадай, що у кожного з тих, хто йде до організації, є мати, сестра, а може й жінка й малі діти — але що-ж з того? Не можна-ж кинути, не можна-ж сидіти хочби й з тобою в той час, як тисячі братів гинуть на вулицях. Мамо! На нас лежить великий обіт увільнення нашого народу — і святотатцем буде той, хто помислить зректи ся того обіту.

С. П. А чого-ж ти від мене хочеш? Хочеш, щоб я перестала бути жінчиною, матір'ю? Хочеш, щоб у мене зникла зненацька любов до дітей? Коли я не говорю тобі, щоб ти вийшов з боевої спілки, то як же ти можеш хотіти, щоб я не боліла від того? Ні вже... залишимо се так... Розійшли ся наші дороги... нехай буде як буде... Твоя доля — іти, бороти ся, може навіть і вмерти, а моя... (*павза; губи тремтять*). Тільки боляче почувати, що я, виховуючи тебе в дитинстві, готувала для смерті в юнацтві...

Бор. Мамо... ти й мене до сліз доведеш...

С. П. Ну, й заплачемо у купі, що з того. Іди сюди (*Борис сідає біля неї і кладе їй голову на плече; видно, що він ледви стримує сльози, Софія Павл. тихо голубить його*). Милій мій хлопчику... Коли я співала тобі над твоєю колискою, я співала, що ти будеш вільною людиною в вільній стороні. І сьвітлим буде твій шлях і щасливим житє... І от замість того — ні хвилини спокою, роки тривожного життя без сім'ї, без тепла... Арешти, вязниці і врешті може навіть смерть... на барикадах, а ще того гірше — на вулиці, від кулі п'яного драгуна зза кутка. Що-ж буду почувати я, коли тебе принесуть закрівавленого, холодного... і положать... І підбіжу я до тебе, молодого, захочу поцілувати, а ти... безмовний...

Бор. (*схоплюєть ся і швидко виходить*).

С. П. (*довго плаче; заспокоївшись*). Навіщо я його стурбувала?... Ах, як се гупо... як се гупо...

Покоївна. Пані...

С. П. Що тобі?

Пок. Вже не знаю щó його й робити. Страшно жити тут. Катерина каже, що кидає все і пішки йде до дому, на село. Другі теж... Половина слуг у нас у дворі тікають до дому. Таке тут буде, кажуть, тепер, що й не доведи Господи.

С. П. Що-ж кажуть?

Пок. Та ніби-то з гармат будуть стріляти. А забастовщики*оті, бунтовщики, значить... так як хто не схоче до їх приставать — вішатимуть або стрілятимуть. А крамниці пограбують.

С. П. Не вір ти отим балачкам. В усякім разі бунтовщики, як ти їх називаєш, ніколи вішати нікого не будуть і крамниць грабувати теж. Може військо і буде стріляти безвинних людей на вулицях, то иньша річ, але щоб робітники грабували крамниці або вішали тих, хто з ними не згоден — не вір ти тому.

Пок. Та страшно все-ж таки...

С. П. Хочеш їхати — їдь, я не держу тебе. Як тобі здаєть ся кращим, так і роби.

Пок. А ви, пані, як порадите?

С. П. Я не знаю, право, що тобі сказати... На мій погляд так бігти, нічого ще не знаючи, не слід. Подивись, як буде далі;

і коли вже справді тобі буде так страшно — виїжджай, я можу тобі.

Есфир. Добридень.

С. П. Здрастуйте, голубко! Як я рада, що ви прийшли (*покоївка пішла*). Ви зараз же повинні будете допомогти мені. От тільки-тільки перед вашим приходом я так... по бабському повела ся, що навіть самій тепер сором. І сама знервувала ся і Бориса, здаєть ся, до сліз довела. Підіть заспокойте його — ви се вмієте.

Есф. Що-ж з ним таке?

С. П. Та нічого. Глупо я себе вела та й годі.

Есф. А де-ж він?

С. П. Мабуть пішов до себе.

Есф. (*іде наліворуч і зустрічаєть ся з Борисом*). А, от і він! Здрастуй. Що се з тобою?

Бор. (*здивовано*). Що власне?

Есф. Та от...

С. П. Се я, Борис, винила ся перед Есфирю. Мені здало ся, що я тебе дуже стурбувала...

Бор. (*обіймаючи матір*). Ех, мамко, мамко. Хороша ти людина — і люблю-ж я тебе!

С. П. (*усміхаючи ся*). А кого більше?

Бор. Та як тобі сказати... Звичайно, з одного боку... Ну, от ти вже мене цілком засоромила.

С. П. Ох-ох-ох... Воно все-б гаразд, як би тільки ви не були так безбожно, так необачно молоді.

Бор. Нічого, мамочко! За те-ж як нам усім добре буде! І батька в свою віру обернемо.

С. П. Добре, добре... А от мені треба було-б знати, чи готуєть ся у вас новий страйк?

Есф. Готуєть ся.

Бор. Бачиш, матусю... Власне, трудно сказати. Пролетаріят, звичайно, завжди рветь ся до бою, але треба ловити момент — а се залежить від багатьох організацій, від ходу справи, від часових подій і в загалі від великої суми причин. В усякім разі можна сказати одно — загальний страйк на черзі.

Есф. І погроми чорної сотні теж на черзі.

Бор. Ну, то ще ми побачимо.

Есф. Що-ж там дивити ся? Хіба не трапляло ся так, що в одній

частині міста барикади та революційна боротьба, а в другій — вакханалія тьми: патріотичні маніфестації „з портретом“ та розбиване халуп жидівської бідноти.

Бор. Наша робітницька організація не допустить.

Есф. Вона може не мати часу.

Бор. Та що се ти справді, Есфир, песіміста такого удаєш із себе сьогодні?

Есф. Єсть причини...

Соф. П. В усякім разі ясно одно: що мені треба розпорядити ся закупкою де-чого на всякий випадок (з *усьмішкою*). От певна вигода мати сина революціонером: бодай знаєш завчасу, коли треба м'ясо купувати (*виходить в середні двері*).

Бор. Що се ти, Есфир, взяла ся так наброчувати сьогодні?

Есф. Серйозна справа.

Бор. Що таке?

Есф. Завтра о восьмій годині вечера в Торговому переулку в „Центральному трактирі“ купець Сєдов та отой відомий мошенник, околочний надзиратель Печений, впорядковують чорносотенний мітинг, на якому будуть обговорювати плян вибивання євреїв та інтелігенції. Наші довідали ся про те, знають пароль — і організація доручила тобі з Антоном іти на се віче, щоб вивідати все.

Бор. (*пава*). Ну, що-ж — добре.

Есф. Дивись, Борисе — діло серйозне. Будь обережний, Бога ради.

Бор. Добре, добре. А пароль?

Есф. Пароль — „отечество“.

Бор. Гм... Саме підходящий.

Есф. А одежа у тебе єсть?

Бор. Знайдець ся.

Есф. А то дивись — може треба?

Бор. Ні, ні — не треба.

Есф. Потім ще ти повинен наліпити вуса, а Антін перев'яже собі зуби хусткою.

Бор. Е... Ото вже не люблю я тої парікмахерської конспірації (*ходить*).

Есф. Ні, вже, будь ласка. Там же повно буде шпигів, а тебе то вони добре знають. Навіщо-ж се?

Бор. (*потираючи руки*). Ех, ловко буде, Есфир, як що нам у-

дасть ся розладити їхні пляни. Я дуже радий, що сю справу доручено іменно мені. А признай ся, Есфир: ти напевне радила замість мене послати когось другого. Адже-ж я вгадав? Правда?

Есф. (засоромлено). Правда...

Бор. Ай-ай-ай!

Есф. Мені було в'яково... перед собою, але... що-ж я мусіла робити?... Та я не настоювала, Борисе, право...

Бор. „О, женщины! — сказав хтось — і він був правий“...

А я люблю, Есфир, се хвилюванє, се завмиранє серця в хвилину небезпеки, сю потребу не стеряти ся в кожний момент. Чуєш, що живеш! Чуєш в собі кожний нерв і кожен мускул. Есфир, голубко! Давай пограємо.

Есф. Ніяково чомусь грати під такий час.

Бор. Ну, що ти, Есфир... Се вже занадто. Хіба можна викидати таку чисту, таку божественну красу, як музика? Вона-ж підносить нас, робить більше шляхотними. Ех, Есфирко... Ми зріднили ся з тобою. Релігії у нас різні, але віра у нас одна: се віра в чоловіка, в те, що він перестане бути звірем і сам здобуде собі красу будуччину. Але нас з'єднало не тільки се одно, а й ще багато річий і між иньшими — музика. Чиста, шляхотна... оттака як ти. Чому-ж не пограти нам і сьогодні, поки ми ще вкуні? Хто знає, що буде завтра... Все може трапити ся і... як знати, Есфир... може ми граємо... остатній раз в житю...

(Ідуть наліворуч. Скоро звідти чутно звуки „Légende“ Венявського. І стогнуть і жаліють ся... Тихо входить мати, зупиняєть ся біля одвірка, слухає і... ледви чутно плаче. Завіса тихо опускаєть ся і падає на місці перед allegro.)

(Далі буде).

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКИХ І ВЕЛИКОРУСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАНЯ.

(далі).

Переходячи від заграничних кружків до краєвих організацій, які вели революційну роботу в самій Росії, спинимося найперше на соціалістичній організації „Земля и Воля“ (1877—1879), яка за час свого існування розвинула незвичайну революційну діяльність. Програма „Землі і Волі“ в загальних рисах зближена до Бакунінського анархізму, т. є. організація стремить не до політичної революції, тільки до соціальної, але землевольці вражали своїми учителями не групи емігрантів, тільки „народніх революціонерів-соціалістів“: Пугачова, Разина і їх товаришів¹⁾, яких програмою було все: „відібрати землі від поміщиків і бояр, прогнати, а инді й вигубити все начальство, всіх представителів держави й заснувати „козацькі округи“, т. є. свободні автономні громади з виборними, відповідальними виконавцями народньої волі, яких можна все змінити“²⁾. Як бачимо, ясність програми, видну у великоруських тогочасних анархістів, затемнювали в „Землі і Волі“ поняття, взяті з народнього великоруського життя, в якого рами „Земля и Воля“ хотіла всадити як не всю російську державу, то по крайній мірі Великоросію й Україну, про яку як про окрему національну одиницю нічого не говорить ся, хоч ті, що опирають свої програми на поняття, узяті з народнього життя, повинні би знати, що імена Пугачова та Разина українському народови нічого не говорять. „Земля и Воля“ розпала ся 1879 р. на „Черный Передѣлъ“ і „Народную Волю“.

„Черный Передѣлъ“³⁾ лишив ся при програмі „Землі і Волі“, але своє існування (1879—1881) не означив нічим иншим крім видавання газет і брошур. Органом організації був „Черный Передѣлъ, органъ соціалістовъ-федералістовъ“; крім того організація видавала також газету для робітників „Зерно“.

¹⁾ Изъ программной статьи газеты „Земля и Воля“, див. Куклинъ, Итоги, Отдѣлъ II, стор. 4.

²⁾ Тамже, стор. 4.

³⁾ „Черный передѣлъ“, се великоруський народній термін над горішньою Волгою на означенє рівного поділу землі.

В програмових статтях „Чернаго Передѣла“ стрічаємо такі самі основні погляди, як пр. в „Общинѣ“, але приложенє їх до відносин російської держави зовсім не відповідає тим основам. І так в 1 ч. „Чернаго Передѣла“ читаємо:

„Що до названя нашого виданя органом соціалістів-федералістів, то воно пояснюєть ся нашим переконанєм, що лише федеративний принцип у політичній організації..., лише повне усуненє примусових основ, на яких оперті сучасні держави, і свобідна організація з низу в гору можуть бути запорукою нормального розвитку народнього житя. На скільки побіда федеративного принципа може бути досягнена одним ударом, одним побідним революційним рухом, се, очевидно, годі тепер сказати. Але партія повинна звернути всі свої зусилля на забезпеченє його побіди, і соціально-революційні видання не можуть обходити мовчки сего важного питання. Етнографічний склад людности російської держави заставляє постійно числити ся з ним і в сучасній нам практиці. Малоросія, Білорусь, Польща, Кавказ, Фінляндія, Бесарабія, — кожда з сих частий російської держави має свої народні окремішности, вимагає самобутного, автономного розвитку“¹⁾.

В тім самім числі в статі „Письмо къ бывшимъ товарищамъ“ доказуєть ся, що „реорганізація суспільности на справедливійших основах можлива тільки при помочи економічної, соціальної революції“²⁾ і даєть ся дуже влучна характеристика яacobінізму, якому протиставить ся федеративну організацію з низу в гору.

Але приложенє сих основних принципів до відносин у російській державі і спеціально до України показує, що „Черному Передѣлові“ далеко до тої ясности й консеквентности, якою в національнім питаню відзначував ся Бакуні та його однодумці.

Поминаємо вже те, що сама назва організації й газети зовсім не відповідала організації й органу соціалістів-федералістів, які хотіли обняти всю Росію, і надавала ся хіба для якої локальної організації й газети над горішньою Волгою, хоч і се важно зазначити, як члени організації навіть і в самій назві не числили ся з національною різнородністю Росії. Правда, „Черный Передѣлъ“ зараз у 1 числі заговорив, що з огляду на етнографічний склад Росії „був би дуже позиточний розвиток місцевої

¹⁾ Историческая Польша, стор. 224.

²⁾ Итоги, Отдѣлъ II, стор. 77.

революційної літератури¹⁾; правда й те, що заходячи ся коло видавництва „Русская соціально-революційная Библіотека“, члени „Чернаго Передѣла“ обіцяли в популярнім відділі його видавати брошури і в інших мовах, не лише в великоруській, — але й одно і друге остало ся тільки обіцянкою. Підносимо все те для того, бо загалом усі ті великоруські організації, що мали претенсію обняти собою всю російську державу, що втягали в свої ряди чимало не-Великорусів, з малими виїсками у найновіших часах ніколи не постарали ся о видаванє якої иншої літератури крім великоруської. Спеціально що до України, то всі вони, не виключаючи й тих організацій, які називали себе южнорусскими, в практичній роботі зовсім не примінювали ся до національної окремішности Українців, тільки вважали її такою самою південною Росією, як Великоросію північною.

Се видно і з програми „Сѣверно-русского общества „Земля и Воля“, поміщеної в 2 ч. „Чернаго Передѣла“ з редакційною увагою, що та програма, вироблена петербурсько-московською організацією, се його програма²⁾. Отся програма уложена так побіжно, що національного питання, такого важного для Росії, навіть не доторкаєть ся. Про первісний проєкт сеї програми, в якій організація називала ся „великорусскимъ обществомъ“, говорить Драгоманов, що „найітересніша в ній була її назва, зовсім народно-територіяльна, ясно національна, яка розривала зі всякими державними стремліннями й недоговорюваннями“³⁾. Але сеї національний термін, який показував ясно, що організація має на цілі працю в Великоросії, заступлено в останній редакції програми географічним (сѣверно-русскій), завважуючи, що „називаючи себе північно-російським, товариство „Земля і Воля“ затыгає до рейона своєї діяльности й місцевости південно-східної Росії, в яких умови життя сільської людности прийняли форми російської півночі“⁴⁾. А редакція „Чернаго Передѣла“ зробила увагу, що „конечним доповненєм північно-російської організації повинна явити ся організація південно-російська“⁵⁾. Значить, там північ, а тут південь, інших ріжниць, національних, неначе й зовсім нема.

Зрештою становище „Чернаго Передѣла“ супротив націо-

¹⁾ Историческая Польша. стор. 225.

²⁾ Итоги, Отдѣль II, стор. 58.—61.

³⁾ Историческая Польша, стор. 238.

⁴⁾ Итоги, Отдѣль II, стор. 58. ⁵⁾ Тамже, стор. 61.

нальної ріжнородности російської держави дуже неконсеквентне. Та сама редакція, яка в 1 числі так ясно зазначила, що „Малоросія, Білорусь, Польща і т. д. мають свої народні окремішности, вимагають самобутнього автономного розвитку“, та сама редакція на зборах у Женеві виступила як найострійше против проєктованої Драгомановим резолюції про федералізм і централізм у справі соціалістичної пропаганди в Східній Європі, головню-ж против точки, яка звучить: „Збори уважають більше відповідною інтересам соціалізму на Сході Європи організацію соціальних партій по природним областям: географічним, економічним і національним, як на підставі державних границь, існуючих і традиційних“¹⁾. Хоч ся точка говорить те саме, що висше цитований уступ статі в 1 ч. „Чернаго Передѣла“, то редакція сего орґану виступила на зборах разом з редакцією польського орґану „Równość“ против такого ставлення справи. Незабаром потім появилася звісна відозва групи „Równość“ до великоруських соціалістів, у якій за підставу організації прийнято державні границі²⁾.

А тимчасом в 3 ч. „Чернаго Передѣла“ (1881) читаємо в заяві „бувших видавців“, що в політичних справах „орґан повинен остати ся вірним принципіу федералізму. І тому розпад російської держави на самостійні орґанізми по природним областям буде відгуком на клич: „Всеросійський Земський Збір“, який лунає з другого боку“³⁾.

І так бачимо, як „Черный Передѣл“ помимо своїх основних принципів, які, здавало ся б, виключають усякі неясности, хитаєть ся між федералізмом і признанем за окремими національностями в Росії всіх прав — і централізмом, який у Росії мусить бути обрусительний. Коли приходить ся зазначувати своє становище супротив „Народньої Волі“, тоді він стає на становищі федералізму, але коли треба би з того становища витягнути консеквенції для поодиноких національностей Росії, тоді верх над федералізмом бере великоруська державність.

„Народная Воля“ (1879—1887), звісна з геройської терористичної боротьби против правительства, в якій погиб від бомби народовольців навіть сам цар Олександр II, ріжнилася від „Чер-

¹⁾ Историческая Польша, стор. 229.

²⁾ Ся відозва обговорена в попереднім розділі, Літ.-Н. Вістник 1906, кн. III, стор. 493—495. ³⁾ Историческая Польша, стор. 241.

наго Передѣла“ тим, що висувала на перший план політичні і домагання й хотіла терором добити ся скликання конституанти (Учредительное Собрание), яка заняла ся б політичною перебудовою держави. В самій „Народній Волі“ бачимо два напрями: централістичний і федеративний. Перший репрезентує „Исполнительный Комитет“, другий деякі визначні члени організації, пр. Желябов, і програма робітників, членів партії „Народньої Волі“.

„Исполнительный Комитет“ у своїй програмі¹⁾ зазначає, що „в народі ще живі його старі, традиційні принципи: громадська й місцева самоуправа, початки федеративного устрою“²⁾, і виставляючи ряд постулатів, які заступати-ме в конституанті, кладе між иншим отсі точки: „2) широка територіяльна самоуправа, забезпечена виборністю всіх урядів, самостійністю „міра“ й економічною незалежністю народу; 3) самостійність „міра“ як економічної й адміністративної одиниці“³⁾. Але тут, як бачимо, територія („область“) перепутана з великоруським „міром“ (громадою), так що не знати, чи „Исполнительный Комитет“ допускає тільки самоуправу громади, тай то навязуючи виключно до великоруських національних традицій, чи й самоуправу вищих типів організації. А про національну різнородність російської держави в програмі „Исполнительного Комитета“ нема ніякої згадки, неначе б Росія була національно одноцільною державою. „Исполнительный Комитет“ хоче тільки „відібрати владу від існуючого правительства й передати її конституанті“⁴⁾, значить перенести з одного центра на другий, а про те, що може деякі народи, підбиті російським правительством, захотять устроїти ся незалежно від російської конституанти, він не думає.

Тим менше думав „Исполнительный Комитет“, у яким було багато родовитих Українців, про її національну окремішність. Правда, після жидівських погромів на Україні 1881 р. він видав до українського народу проклямацію в його мові, але, як каже Драгоманов, вона „по своему змісту являєть ся або одушевленням народництва поза межі, дозволені для соціалістів інтернаціонального напрямку, або показує незнайомість авторів з умовами життя всіх частин України: вона зовсім не знає Жидів не-визискувачів, а робітників... Далі проклямація не пропонує українському наро-

¹⁾ Итоги, Отдѣлъ II. стор. 9—14. ²⁾ Тамже, стор. 10.

³⁾ Тамже, стор. 11. ⁴⁾ Тамже.

дови замість теперішнього правління „московського царя“ нічого крім правління всеросійської „Палати Депутатів“¹⁾.

В тім самім році „Исполнительный Комитетъ“ звернув ся до козаків: „Славному козачеству войска Донскаго, Уральскаго, Оренбургскаго, Терскаго, Астраханскаго, Сибирскаго и иныхъ войскъ отъ Исполнительнаго Комитета Народной Воли Объявление“²⁾, але в сій виступі знов кидаєть ся в очи незнане національних окремішностей російської держави, а саме незнане того, що більша часть кубанських козаків, се недавні Чорноморці, потомки Запорожців, яким імена Разина і Пугачова не говорять нічого. А про Запорозьку Січ і загалом про українських козаків проклямація не знає нічого.

Правда, „Исполнительный Комитетъ“ ніколи не мав претенсії розтягати своєї діяльності на Польщу і в 1884 заключено навіть умову між „Народною Волею“ і польською партією „Proletaryat“³⁾. Але як заява „Proletaryat-у“ знає лише два революційні центри: польський і великоруський, відповідно до польського й великоруського державного становища, так і відповідь „Исполнительнаго Комитета“⁴⁾ заявивши на вступі, що „шанує самостійність і свободний розвиток кожного народу“, говорить про польський і великоруський нарід так, як коли б між ними не було територій інших народів, про яких право на самостійність і свободний розвиток треба би сказати і польським і великоруським партіям ясне слово, заки брати ся до полагодження польсько-великоруських відносин.

Висловом федеративного напрямку „Народної Волі“ являєть ся програма робітників-членів партії „Народної Волі“, надрукована вперше в тайній друкарні, в якій партія друкувала „Рабочую Газету“. В загальній частині сеї програми виставлено принцип, що „державний устрій повинен бути оснований на союзній умові громад“ і „кожда громада в своїх внутрішніх справах зовсім незалежна і свободна“⁵⁾, а в програмі найближчих домагань читаємо: „Російська держава ділить ся по характеру й умовам життя людности на області, самостійні в своїх внутрішніх справах, але зв'язані в один загально-російський союз. Внутрішні справи області

¹⁾ Историческая Польша, стор. 222.

²⁾ Итоги, Добавления, стор. 40—44.

³⁾ Становище „Proletaryat-у“ в сій умові обговорене в попереднім розділі. ЛНВ 1906, кн. III, стор. 500—501.

⁴⁾ Итоги, Отдѣлъ II, стор. 56—57. ⁵⁾ Тамже, стор. 26.

полагоджують ся Областною Управою, справи загально-державні Союзним Правительством. Народи, насильно прилучені до російської держави, свободні відділитися або остати в загально-російськiм союзі¹⁾. Остання точка вправді не зовсім ясна й повна, бо в такiм разі пр. Україна не мала би права на відділенє, бо її не прилучено насильно, і яснiйше сей принцип висловляв Бакунін, говорячи, що минувшість не повинна вязати теперiшности, а теперiшність будучности і що необмежене право належить живучим поколiням, — але все таки федеративні принципи програми робітників-членів „Народньої Волі“ не підлягають сумнiвови і на їх основі можна б порішити й українське питанє.

Отся програма по свiдотву Бурцева „була вироблена при безпосередній участі Желябова й Коковського; се один із найважнiйших документів для характеристики діяльности всіх визначних народовольців 1871—1881 рр. таких як Фігнер, Перовська, Корба, Михайлов, Шелалов, — усі вони зовсім признавали її і в ній відбили ся їх погляди на найважнiйші революційні питання“²⁾.

Крім повисшої програми маємо ще й инші свiдоцтва, що значна часть народовольців, між иншими Желябов, були федералістами. В листі до Драгоманова з 12 с. с. мая 1880 р. Желябов пише між иншим: „Нас, переконаних автономістів, винуватять в централізмі... за „Учредительное Собрание“. По перше не хотять зрозуміти, що воно в наших очах тільки ліквідаційна комісія, а по друге, чи можна в програму найблизших домагань класти такі, за якими нема реальної підпомоги, а є завзяті вороги? Де наші Фенії, Паркель?“³⁾. Так само на суді за участь в убійстві Олександра II на закид що до анархізму Желябов відповiдає: „Ми не анархісти, ми стоїмо за принцип федерального устрою держави і як способи для осягнення такого устрою рекомендуємо дуже означені інституції“⁴⁾.

І так Желябов був автономіст і федераліст, тільки не бачучи реальної підпомоги своїм принципам з одного і завзятих ворогів з другого боку, з опортунізму годив ся на програму „Исполнительнаго Комитета“. Характеристично для Желябова, який був родом з України, що він питаєть ся, де наші Фенії, Парпель (патак на Ірландію, яку дуже часто порівнюють з Україною), не розуміючи,

¹⁾ Тамже, стор. 31.

²⁾ Итоги, Примѣчанія къ сборнику, стор. 239.

³⁾ Отсей лист Желябова надрукований в цілости в петербургькiм журналі „Былое“, мартъ 1906, стор. 71—73. ⁴⁾ Итоги, Добавленія, стор. 28.

що Фенії, Парнель не впадуть з неба, коли всі революціонери пропадати-муть для справи автономії й федерації недержавних народів Росії в загально-російським, по своєму характеру централістичним революційнім морі. Треба самим стати борцями за незалежність недержавних народів Росії, а не ждати, аж вони появлять ся Бог зна звідки, йдучи тимчасом на уступки „завзятим ворогам“.

По убитві Олександра II всі визначнійші народовольці, між ними всі федералісти, були страчені правительством і на полі революційної боротьби лишив ся тільки централістичний „Исполнительный Комитет“.

Рівночасно з „Народною Волею“ повстав у Петербурзі „Сѣверный Союзъ Русскихъ Рабочихъ“ (1878—1879). Замітна річ, що сей „Союзъ“ складав ся виключно з робітників, а оснувателем його був також робітник Степан Халтурін. „Союзъ“ не існував довго. Наслідком того, що в нього вкрутили ся два провокатори, відбули ся численні арештованя його членів, а крім того його оснуватель, дійшовши до думки, що цар Олександр II повинен бути убитий рукою робітника, віддав ся цілий сій задачі. І справді йому належить приготоване звісного вибуху в Зимовій Палаті, після чого він виїхав на південь і був повішений в Одесі в марті 1882 р.

„Сѣверный Союзъ Русскихъ Рабочихъ“ був першою великоруською революційною організацією, яка заявила, що „по своїм задачам лучить ся тісно з соціально-демократичною партією Заходу“¹⁾, отже була се перша великоруська соціально-демократична організація. Але соціально-демократичний державний централізм був їй чужий і на сій полі „Союзъ“ ставить собі за ціль „заведенне свободної народної федерації громад, опертих на повній політичній рівноправности і з повною внутрішньою самоуправою на основах великоруського (русскаго) звичаєвого права“. Значить, федералізм „Сѣвернаго Союза Русскихъ Рабочихъ“ зовсім ясний, тільки фраза про великоруське звичаєве право затемнює трохи справу.

Але разом з упадком „Союза“ зникає й федералізм із великоруських соціально-демократичних програм і їх місце займає централізм, що веде за собою обрисує.

[Далі буде].

¹⁾ Къ русскимъ рабочимъ. Программа „Сѣвернаго Союза Русскихъ Рабочихъ“. Итоги, Новыя дополненія, стор. 178.

МРІЇ КАРІНИ БРАНДТ.

XIV.

Рибакови Андерсови доводило ся в ті часи переховувати багато тайн і він не мало робив здогадів, коли передавав почталіонові або забирав від нього листи. Але він говорив собі, що гроші добра річ, особливо отримані потайки, про які не могла довідати ся його стара так, як про ті, що діставав при продажи риби. Чоловікови-ж треба мати якусь дрібничку чи на чарку горівки, чи на нюх табаки. Рибак Андерс розумів, що його співучасть не була для нього все безпечна, тому аби нічого не знати, він ні про що не розпитував, лише брав листи і гроші і робив, що йому казали. Та дохід його не був великий, бо поштові дні були рідкі, а при тім не кожного разу бували окремі поручення.

Через те, що пошту в ті часи доставлявано рідко, кожний, хто дістав лист, не спішив ся в відповідю. Вже листе на деревах жовкло, вже ячмінь стояв на полях у полукіпках, а стара властителько Мальмгйттана все ще не давала нічого знати до Скугагольму про отриманий нею лист від внучки.

Крім того відповідь була для старої сим разом трудна. „Ніколи не належить вмішувати ся в справи женячки иньших людей, бо тим стягнеш тільки на себе невдячність і наразиш ся на клопоти та неприємности“. Се було її правило, яке вона повторяла все і держала ся його ціле житє. І тепер у старости їй не хотіло ся вмішувати ся в чужі справи. З другого боку вона відчувала, що була рідною бабкою дівчині, а подружя своїх дітей, як синів, так і доньок, вона в супереч своїму доброму правилу довершала по своїй думці і волі. Одиноким, хто в боротьбі з нею вийшов побідником — і чого вона не могла ніколи забути, був власне Магнус Брандт, що зовсім проти її волі оженив ся з її найстаршою донькою. З тої причини і він і його діти були для неї чимось чужим і те почутє приневолювало її дивити ся на них як на другорядних членів своєї сім'ї, з якими на її щастє не треба їй було мати ніякого діла, особливо по смерті доньки.

Але стара була власновільна і відгадати, як вона поступить в якім випадку, було неможливо. Багато пробувало того, та доси

нікому воно не вдалося. Існувало велике число оповідань про несподіванки, які вона робила в таких випадках своїй рідні. Лист Цецилії сподобався старій. І його ясний, простий тон і брак у ньому пересадки і всього того, що могло назвати ся сантиментальністю, знайшли відгомін у бабки, якій зовсім не легко було угодити. Що внучка звернула ся до неї так резолютно, се піддавало старій думку, що Цецилія була дівчина з розумом і розвагою. Вже те, що дівчина зважила ся самостійно писати той лист і написати його власне їй, вразило бабку, як щось надзвичайно сміле. І цього не можна було поминути при відповіді. Тому й зволікала стара властителька Мальмгйттана з своєю постановою. Вона розважувала докладно, що і як мала відповісти. „Вони-ж не справлять там весілля так на галай на балай — розважувала стара — а для молодих дуже корисна річ навчити ся чекати“.

Та в кінці давно очікуваний лист був висланий. Він був короткий і приязний і в ньому не було згадки ні про лист Цецилії, ні тим більше про його зміст. Бабка по prostu посилала внучці невідкличні запитання прийти як найшвидше до Мальмгйттана і погостювати там якийсь час. Лист кінчив ся приятельськими, формальними поклонами до дорогого батька й сестри, що таким чином були би позбавлені кілька неділь товариства Цецилії і її помочи при господарстві.

Коли Цецилія дістала той лист, то її лице перший раз прояснило ся тоді за той довгий час. У листі не було ні слова, що натякало би на яку обіцянку. Вона могла дуже добре думати, що бабка запрошувала її лиш тому, аби вплинути на неї, щоб піддала ся батьківській волі. Але Цецилія не розуміла так листа. Вже в цілім його тоні було щось, що заспокоювало її, щось приязне і материнське. Тому при читанню того листа Цецилія почула, немов чиясь сильна рука взяла її за руку, обіцяючи їй підпору. Тай інстинкт підшепнув їй, що й довга мовчанка бабки і те, що вона ні одним словом не згадала про її власний лист, було добрим знаком.

Магнус Брандт дістав до прочитання лист іще того самого вечера, коли сидів із доньками при вечері. Він надів окуляри, які мусів собі справити тому, що в останніх часах його очі ослабли, і уважно забрав ся читати лист. Прочитавши його два рази віддав його назад доньці і докінчивши швидко вечері, встав

від стола. І аж тоді, коли батько пішов до своєї кімнати, Цецилія дала прочитати сестрі, що написала бабка.

Каріна, повна найсупротиложнійших думок, прочитала своєю чергою лист, що дав на себе стільки чекати і що містив зовсім не те, чого обі сестри могли надіяти ся.

— Чи думаєш, що батько дозволить тобі поїхати? — спитала задумано Каріна.

— Батько не схоче відмовити — відповіла Цецилія усміхаючись.

Вона усміхалася, бо знала, яку власть мала бабка, знала, що ніхто з родини не важив ся ніколи противити ся її бажанню. Але в голосі Цецилії не було чути ні тріумфу, ні радості через те, що побідила батька своєю жіночою хитрістю. Вираз її лица був спокійний, рішучий, як у чоловіка, що зробив перший крок на вибраній дорозі і постановив не завертати з неї.

— Ти не вернеш ся вже ніколи до дому? — спитала знов Каріна.

— По чім я знаю? — була відповідь. — Хіба мене питає хто, чого я хочу або як належить поступати? Я їду, бо не маю иньшого виходу. Я-ж не можу довільно розпоряджувати собою.

Каріна не могла того зрозуміти. Вона побачила перший раз у життю, як неоднакова буває людська натура і як неоднакові мусять через те бути людські дороги. Почуте того, як сильно сама була звязана і як щасливою була від того, охопило Каріну. Вона запитала знов тихо:

— Чи найбільше добро, яке ти знаєш, розпоряджати собою довільно?

Голос Каріни звучав при тих словах незвичайним теплом, а на її лиці, немов розсяянім внутрішнім сьвітлом, розлило ся ніжне сяєво. Цецилія здивована сестриними словами поневільно глипнула на неї.

— Ти все ще мрієш — сказала, глядячи її ніжно по волосою.

І Каріна нічого не могла їй відповісти.

Вислідом бабусиноного листа було те, що кілька днів пізніше Цецилія, уложивши в свій куферочок сукні і різні жіночі прикраси, рідко убирані дома, та діставши гроший на дрібні видатки, вібрала ся одного осіннього жовтневого дня до своєї бабки, якої

не бачила в маленьку. Магнус Брандт був задоволений з того і прощаючись із донькою сказав їй:

— Памятай, що з бабкою можеш говорити про все. Вона має добре серце, треба лиш уміти зрозуміти її. Чому вона запросила тебе саме тепер, я не знаю, але догадуюся, що вона дізнала ся щось про пляни, які дотикають твоєї будучности. Тому слухай її рад. Вертай з охотою і наміром поступити так, як належить. Тоді все буде добре.

Цецилія слухала батька і даремно силкувала ся бути спокійною. Вона по своєму характеру не любила ві сама пестити ся, ні пестити иньших. Тепер та прикмета видала ся їй хобою, нещастєм. В той час, як говорив батько, вона глянула на Каріну і в її погляді добачила щось подібне до докору; і їй стало нараз так гірко і важко, що прощала ся з батьком може зовсім інакше, як він прочував або думав. Почуте любови до батька, що був для неї понад усе, те глибоко вкорінене почуте, з яким довелось їй витримати важку боротьбу, поки зважила ся на свою постанову, охопило її тепер із такою силою, що їй страшно забажало ся кинути ся батькови на ший, виплакати ся у нього на грудях і розповісти йому все. Але вона не мала сили зробити се. Почуте, що збудило ся в ній, було сковане і не могло розляти ся, а самозаховний інстинкт наказував їй тепер бути твердою, аби колись пізнійше не стверднути зовсім.

Зі здавлюваним зворушенем простягнула вона руку батькови і сказала з болем:

— Я хочу поступати по правді, тату. Я хотіла би того. Коби то лише чоловік не помиляв ся!

Магнус Брандт обіймив доньку і глянув їй в очі.

— Ну, ну! — сказав пробуючи жартувати. — Надію ся, що ми не розлучуємо ся на все.

— Ні, ні — відповіла донька вскакуючи швидко до старої коляси, в якій сиділа вже Каріна, що бажала провести сестру до гостинця, до границі їх маєтку.

Так опустила Цецилія Брандт батьківський дім, той дім, де прожила стілько горя і радості, те одиноке місце, яке знала на цілій земній кулі. Вона почувала себе відірваною насильно і викиненою в світ. І нікому не могла звірити ся, крім сестри, яку вважала дитиною, тай їй не могла звірити ся так, як би того хотіла. Коли коляска доїхала до кінця алеї, вона оглянула ся, аби

крізь довгий ряд безлистих дерев кинути ще останній погляд на рідний дім. В тій хвилі почав накрапати дощ і Йоган скочив із козла, аби натягнути верх коляски.

Цецилія, немов забувши, що вона не сама, засунула ся в самий куттик коляски і заслонила очі. Коли по якимось часі Каріна доторкнула ся її руки, вона здригнула ся, немов пробуджена з глибокого сну. І не сказавши ані слова поцілувала сестру на прощанє. Каріна стоячи над фосою, де висіла, дивила ся за коляскою, що віддаляувала ся посеред дощу, який лляв усе сильнійше на розмоклі стерні, огортаючи немов хмарою ліс, за яким нарешті екіпаж щез. Цецилія не визирнула навіть з поза верха коляски, не махнула хусточкою на прощанє.

Каріна загорнувшись у свій довгий плащ ішла до дому. І тоді як дощ відсвіжував її лице, у неї на душі ставало чим раз лекше і вона в друге почувала радість, що вибір патрона Скотте впав на її сестру, а не на неї, що однаково горячо любила як батька, так і того чоловіка, котрому віддала своє серце. Згадавши про те, вона всміхнулася і подумала: „Бог не може бути такий лютий, аби жадав від чоловіка такого вибору“.

XV.

Повороту Цецилії очікували дома в половині падолиста. Між Фабіяном Скотте і Магнусом Брандтом було постановлено, що весіле відбудеть ся зараз по новім році. Довше не хотів чекати Фабіан Скотте, а й Магнусови Брандтови здавало ся, що до тої пори повинні розвіяти ся всі сумніви, які могли повстати в незрілім умі дівчини. Вони не говорили очевидно про се оба, але у всім, що обдумували, пробивало ся се як щось само собою зрозуміле і здецидоване.

А тимчасом у гамарню і в господарку входило чим раз більше гроший Фабіяна Скотте і він управляв ними більше, як Магнус Брандт. Все те очевидно було роблене так приязно і в такій формі, аби властителями Скугагольма не прийшло ні трохи на гадку неприємне почутє того залежного положеня, в яким він опинив ся тепер. Одначе тайну не вдало ся укрити і про неї говорено вже у крилі завідателя. Робітники почали також звертати на те увагу, що пан Ельфсгаммера став так часто приїздити, що почав оглядати стайні і стодоли, а навіть з'їздити ся на полях маєтку аж при найдальших границях.

Каріна звернула також увагу на те, що Фабіян Скотте почав приїздити частійше, як давно, і вона зовсім натурально звязувала се з плянами женячки з Цецилією. Але їй анї на хвилину не приходило в голову, аби Цецилія вернула ся до дому для того, щоб повінчатися з патроном Скотте. Для того жених видавав ся їй занадто старим, сестра занадто молодою, наслідком чого все представляло ся їй неправдоподібним, як у казці. І в листах, що містили запевнення любови і були висилані нею потайки раз на місяць, вона все з обуренням говорила про зовсім незрозумілий для неї намір підтоптаного чоловіка женити ся з дівчиною проти її волі. Вона вся стрясала ся при думці, що прийде день, коли батько довідаєть ся, чого виїхала Цецилія, і дізнаєть ся, що його старша донька ніколи не задумувала піддати ся тій судьбі, яку їй назначувано.

Минув уже жовтень. Упав перший сніг. Буря з уливним дощем сполоскала одначе сніг з дерев і землі, а вітер цілими днями завивав у мокрім лісі. Надійшла половина листопада. Кожним разом, коли приношено пошту, Магнус Брандт оглядав нетерпливо торбу в надії, що дістане лист від доньки і довідаєть ся про результат подорожи, від якої очікував багато.

Одної середи в листопаді прийшов поштою грубий лист. Магнус Брандт пізнав почерк тещі. Він тримав довго лист у руках, не розпечатуючи його. Се, що такий обємистий лист прийшов тоді, коли він уже надіяв ся доньки, на його думку не віщувало нічого доброго. При світлі старої оливної лампи з бронзовою підставкою він розтяв коверту і в його руках опинили ся два листи. Один із них був від доньки. Пробігши його швидко, Магнус Брандт спалахнув увесь і зі знаком гніву й болю шпурнув ним гет від себе. Схвилюваний почав ходити сюди й туди по кімнаті, силкуючись заспокоїти ся. Другий лист був писаний почерком тещі і по прочитанню листу Цецилії йому треба було скупити силу духа, аби взяти ся за читане другого, від якого очікував іще гіршого. В кінці сів при бюрку, розложив лист і почав читати :

Мальмгіттан, в листопаді, 18...

Мій дорогий зятю !

Не часто доводило ся нам листувати ся з собою і може тобі буде дуже неприємно читати отсей лист від такої старої баби, як я.

Так, так, мій дорогий зятю! Знай, що мені дуже добре відомо, що думає й говорить про мене моя рідня. Стоячи вже над краєм могили, я все ще хочу розпоряджувати і рядити ся у своїй сім'ї. Бодай так говорять. І то все було моєю привычкою. А що й ти належиш до нашої сім'ї, то й ти мусиш піддати ся своїй судьбі. Може ти думаєш, що я стара ліпше зробила би, як би забрала ся до чорта. На те я відповім тобі, що як би на сьвітї було більше правдивих мушин, то жінщинам не було би так легко забирати власть у свої руки. Про се я мала нераз нагоду переконати ся. Вір мені!

„Я й сим разом не вмішувала би ся ні в яким випадку ні за що в твої справи, коли-б не зробила початку всій біді, хоч запевняю тебе, зовсім проти моєї волі. Я цілком не те мала на думці, мій дорогий Магнусе, коли радила тобі звернути ся до Фабіяна Скотте з Ельфсгаммера і попросити його помочи. Не забувай того, мій дорогий зятю! Я тобі не радила йти до нього й казати: „Ось тобі моя донька. Подобаєть ся вона тобі? Візьми собі її за жінку, а в додатку й фабрику з усіми її довгами та непорядками, а я спасений!“ Того я не казала, Магнусе Брандте! Я сказала тобі: „Йди до Фабіяна Скотте і постарай ся виарендувати йому свій маєток, а тоді все буде гаразд, і тобі не треба буде бояти ся, що твої люди будуть голодувати та що твої діти лишуть ся без пристановища і будуть тягарем для своєї рідні“.

„Так я думала і се тобі відомо так само добре, як і мені. Та дух гордості сидів у тобі, мій любий Магнусе, як сидить він у всіх нас до того часу, доки гіркий житєвий досьвід не вижене його. Моя рада очевидно не сподобала ся тобі. Рівночасно Скотте, як видно, розгорів любовю, і він, той дурачина, загадав женити ся з молодю дівчиною, яка втекла тепер до мене, бо не бачила иньшого способу виратувати ся від нього. Скотте старий цимбал. Перекажи йому се від мене. Я мала ліпшу думку про нього.

„Бачу, що доведеть ся мені говорити з тобою про багато-багато річий, Магнусе, бо ти мабуть не видиш того, що дієть ся довкола тебе і знаєш менше, як належало би тобі знати. Передо-всім ти повинен дізнати ся, що мої запросини Цецилії були відповідю на її лист, в яким вона оповіла мені-цілу історію. Я думала довго над своєю відповідю, ціле літо до самої осені. І коли-б я не була дала тобі тої проклятої ради звернути ся до Фабіяна Скотте, то я по всій правдоподібности не вмішувалась би

тепер у твої справи, бо по тім приходить ся лиш каяти ся того. Та як би стало ся яке нещастє, то тоді й для мене була би гулятика на чужім празнику. Тому я сказала собі: „Уважай на дівчину, бож ти їй усе таки бабка, а вона сарака не має мамі“.

„Тепер я приглянула ся Цецилії і знаю, чого вона варта. І ось що я тобі скажу, Магнусе Брандте. Гріх був би попсувати житє тій дівчині. Вона — най се буде на похвалу тобі — робуча, шпарка, чесна і добре вихована. Вона має також гарний характер, спокійний і отвертий. Але вона не належить до тих, що позволяють розпоряджувати собою і таку дівчину, як вона, не можна повінчати проти її волі. Бог знає, що я не придаю особливої ваги тому, що люди називають любовю і при читаню чогось подібного в книжках мені робить ся недобре. Трошки надскакування, поцілуїв, сліз і воркування в молодости — ось і вся любов. І мабуть се урядив уже так Господь Бог, що все те минаєть ся з літами, коли чоловікови доведеть ся думати про щось иньше. Тому по більшій часті можна дівчину спокійно віддавати за муж, не звертаючи особливої уваги, що вона з початку трохи й повередує. Як я вже сказала, все воно з часом укладаєть ся в більшости випадків. Тому милосердє належить відкладати до того часу, коли його дійсно буде треба, а не бавити ся в сантименти передчасно. Та як заходить потреба, належить пролупити добре очи і не дрімати. Крім того треба пам'ятати, що не всі вшиті до одної міри.

„Партія, яку ти напिताв Цецилії, цілковито не підходить до неї. Тому, мій дорогий зятю, було-б далеко розумнійше, як би ти заспокоїв ся і помирился з неможливістю виповнення своїх плянів через те, що та дівчина готова під вінцем сказати „ні“. І вона зробить се, коли доведеш її до того. Повір мені. Я знаю її тепер дуже добре і як би ти дав їй маму, я була би звільнена від неприємности говорити тобі все те. З такою дівчиною, як вона, належить поводити ся обережно й розумно, а не силувати її, як се буває з звичайними гусками.

„Посилаю також тобі лист Цецилії, який я дозволила собі прочитати. Він так само лагідний, спокійний і гарний, як і характер дівчини. Коли прочитаєш його з увагою, то може й тобі, як розумному чоловікови й батькови, буде ясно, що в тихій воді бувають найбільші риби. Зрозумієш також, що ні тобі, ні їй не буде приємно, коли вона вернеть ся — як було умовлено — на Різдво до дому і ви будете обоє вовком дивити ся на себе. На

все треба часу, а я добре можу собі представити, що тобі не легко буде переварити всю ту історію. Тому я полишаю поки що дівчину в себе і коли твої справи з Фабіяном Скотте будуть упорядковані, а буря заспокоїть ся, то вона вернеть ся до дому або сама, коли того забажаєш, або з тобою, коли схочеш навідати ся до мене. Виявляю тобі, що мені дівчина припала дуже до душі і се може бути корисне не лише тепер, але й на будуче.

„А за сим засилаю тобі свій материнський привіт без огляду на те, чи ти його хочеш, чи ні. Уважай добре на Каріну і поздоров її від бабки. Вона дуже любя дитина, як оповідає її сестра. Надію ся, що її любов до того офіцера, що лежав хорий у тебе, а потім поїхав Бог знає куди, вже проминула. Цецилія бачила все і оповіла мені всю ту історію. Тепер вона все дорікає собі, що ніколи не поговорила про се серіозно з сестрою. Був би жаль, як би усе жите сироти звихнуло ся з причини того вітрогона, що правдоподібно не вернеть ся ніколи. Понадто Цецилія думає, що ти був сліпий і глухий на все, що діяло ся перед твоїми очима. Се доказує, що Цецилія розумна дівчина, що має на все очи та що знає слабість дорогого татка.

„Бог знає, що буде коштувати сей лист, коли піде на пошту. Він вийшов занадто довгий, багато місця треба було на те, аби моїм великим почерком написати все, що хотіло ся. І не про дурниці писала я сим разом. Маю надію, що при божій помочи все скінчить ся добре.

Твоя стара теща

Катерина Марія Бергенгус, роджена Бонг.

XVI.

Того вечера Магнус Брандт був при вечері мовчазливіший, як звичайно, і коли, побажавши Карині доброї ночі вийшов до передпокою, аби відповідно до своєї привички замкнути браму, кроки його видавали ся важкіші, як звичайно. Коли-ж підіймав засув, який закладав кожного вечера в грубі скоблі по обох боках важких дубових дверей, його рука трясла ся так, що Каріна завважила те, а коли він обернув ся і побачив свою доньку, затис уста, а його лице похмуріло. За хвилику ще за дверми своєї кімнати. Каріна полишила ся сама в великих, темних сінях, освілених лиш слабим, неясним сьвітлом оливної ліхтарні, від оло-

вяної оправи якої розходила ся тінь немов паутина по стінах та по долівці.

Вигляд батька і кожний його рух вказували на здавлюване зворушене, яке лякало Каріну. Від коли вона полишила ся сама з батьком, уважала своїм обов'язком піклувати ся ним, через те їй було їй прикро, що батько говорив із нею так рідко і так мало. Кожде з них жило своїм життям у тім величезнім домі, що видавав ся пустим по від'їзді Цецилії. „Що стало ся? — питала себе тепер. — Що би то могло бути? Що прийшло нині почтою? І чому не приїздить Цецилія?“

Розбурхана якимось неозначеним почутєм непокою, Каріна не могла нині піти так вчасно до своєї кімнати і положити ся. Тому перенесла тихенько лампу до маленького кабінету, в яким доси дуже рідко сиділа, і розтягла на маминім столику розпочате ще в кінцем літа вишиване, яке приготувляла на дарунок батькови на недалеке Різдво. Рисунок представляв оленя, що губив ся до половини в темнім із чорними, сірими і бронзовими відтінками, довкола яких здвигали ся важкі верхи зелених зубів. Те чорне, сіре і бронзове мало представляти багно; на право від нього з зелених корчів вискакувало кілька пар ловчих псів, готових кинути ся на нещасного оленя. Каріна не підозривала, що сюжетом її простого взірця була славна поема Рюйсдаля про діброву. Вона любила ся своєю роботою, і її пильні пальчики порушали ся швидко, а тепер обчисляла власне делікатні стяжки на канві так, аби бронзове і біле зійшло ся разом на голові переднього пса.

Так сиділа Каріна і вишивала. Годинник, що стояв на комині кафлевої печі, вибив одинацяту. Увесь дім спав, а вона була зовсім сама. І ніколи не почувала себе так приємно, як тоді, коли бувала сама. Все довкола неї було їй добре відоме і великі, темні кімнати не лякали її. Від від'їзду сестри привикла так сидіти самотно і почувала себе щасливою зі своїми споминами і надіями. Увесь той маленький світок, який так укривала від усіх, видавав ся їй повнійшим і багатшим через те, що довкола було так тихо. Тоді той світ був доступніший їй і ближший, ніж у день, коли лякливі мрії втікали боязко від денного світла.

Каріна чула хід нічного сторожа, що ходив довкола дому, а крізь темні вікна неосвітлених кімнат бачила світло, що блимало від його ліхтарні. Але сього вечера не було в душі Каріни

так тихо і спокійно, як звичайно. Вона не могла забути батька, не могла забути здавленого гніву, що блиснув у його погляді, коли проходив біля неї і в міру того, як вказівка годинника посувала ся до дванацятої, її неспокій зростав усе. Довго сиділа вона над роботою і утомившись устала врешті. Оглянувши докладно все вже вишите і те, що ще треба було вишивати, зложила роботу і хотіла вже гасити лампу, коли нараз до її слуху дійшов відголос далеких кроків, від якого здригнула ся. Каріна почала прислухувати ся. Не могла зрозуміти, що то за звук долетів до її вуха. Кімнати перед нею були поглиблені в темноті, а лампа, що горіла на її столику, була така маленька і неясна, що темнота немов зростала ще, від чого їй ставало лячно. Охоплена тим новим для неї почутєм не переставала прислухувати ся до шелесту, що дійшов до неї. Але шелест не повторяв ся, а її страх збільшував ся. Аби заспокоїти себе, вона вхопила лампу і пішла по кімнатах. В ідальні поставила лампу на стіл, а сама заглянула до темного передпокою. Там на долівці побачила пасмугу світла, що падала крізь щілину дверей від батькової кімнати.

Каріна не могла зрозуміти, чому ся обставина розбудила в ній нараз іще сильніший страх, як той, якого лише-що зазнала перед темнотою. Їй доводило ся чувати про прочутя, але самій не доводило ся їх зазнавати. Чи те, що хвилювало тепер нею, було прочутєм? І що воно віщувало? Не здаючи ще собі справи ні з чого, отворила двері до батькової кімнати і ввійшла до неї. В кімнаті світила ся лампа. У кріслі перед бюрком сидів Магнус Брандт і дивив ся крізь окуляри на великий, густо записаний лист, що лежав перед ним на чорнім шкірянім портфелю. Магнус Брандт почав в останніх часах носити перуку. Тепер здохнув її і повісив за собою над зеркалом, перед яким звичайно голив ся. Каріна перший раз побачила батькову лисину і її охопило прикре почутє, немов увиділа щось таке, чого не повинна була бачити.

Здавало ся, що Магнус Брандт не чув, як увійшла його донька. Він сидів задуманий над листом. Коли в кінці підніс голову, Каріна здригнула ся в переляку, таке постаріле, змучене і згрижене було його лице, коли обернув ся до дверей. Магнус Брандт був усе старанно одягнений. Його чорна краватка була все гарно завязана довкола високого ковніра, якого білі ріжки виставали по обох сторонах гладко виголоеної бороди. Короткі бакенбарди сходили ся з сивавими кучерами його штучного волося, і в рамках

того волосся його лице, завдяки своїй здоровій барві, видавало ся молодшим, без огляду на глибокі зморшки, поорані на нїм. Доси не приходило Каріні ніколи в голову, що її батько вже старий. І нараз змінив ся він в її очах немов чарівничою силою. Сірі очи гляділи остро на неї з того привалого лица, яке видавало ся їй чужим і страшним, як маска.

— Ти ще не спала? — запитав Магнус Брандт. Виглядало, якби він із трудом видавлював із себе слова. Окуляри поставив перед собою на великім листі, що ще лежав перед ним, а сам опер ся об поруче крісла.

— Ні — відповіла коротко Каріна.

В тій хвилі вона зрозуміла докладно, що чоловік може мати прочутя, та що вони являють ся не безпідставно.

— В такім разі сядь — сказав Брандт, не дивлячись на доньку. — Коли ти вже прийшла, то я хочу поговорити з тобою. Однаково се неминуче.

Каріна послухала машинально. Вона сіла на крісло під вікном і не могла відірвати очий від батька, від його різких рисів лица, від його очий і лисої голови, що немов губила ся в темноті і особливо прикро вражала її.

— Я чув — почав Магнус Брандт — або довідав ся, все одно як і від кого, що ти надужила мого довіря і обдурила мене. Чи то правда?

Каріна не зрозуміла відразу, або не хотіла зрозуміти, в чім діло. В ній ворухнуло ся підозрінє, що то може власне вона причина усеї переміни батька. Та не встигла ще пояснити собі справи, як батько не чекаючи на її відповідь, проговорив тихо і остро:

— Подумай.

Тоді Каріна зрозуміла все в одну мить і їй видало ся се так страшним, що нараз охопила її цілковита байдужність до всего, що стало ся і що ще могло стати ся. В її душі немов бренів безпастанно якийсь голос: „Хто то був такий лютий? Хто міг так поступити зі мною?“ А голосно відповіла:

— Я зовсім не хотіла обдурювати.

— Ага, — сказав Магнус Брандт таким самим тоном, як перше — ти не хотіла того, але все таки зробила. Отже видно, се правда. Не сказавши мені нічого ти запустила ся в роман з якимось пройдисьвітом, про якого не знаєш нічого, і всі знають про те, крім мене.

Каріна, пришиблена тими словами, сиділа не рухаючись і не відповідала. Солодке почування, що наповняло її серце, замінило ся нараз почутєм прикрости й болю, як то раз було вже з нею, хоч вона не пам'ятала коли. Її серце рвали на шматки, до її храму вдирали ся чужі люди. Її голова палала. Вона не знаходила ні слів, ні думок. У голові стукотіло, а ті удари немов розбивали її житє, її молодість і розприскували всю надію на щастє, на радощі.

Довго говорив Магнус Брандт зі своєю донькою. Усю гіркоту, яку розбудив у нїм опір Цецилії і острій лист тещі, він виливав у коротких, різких словах, що виявляли увесь гнів і ображене самолюбство, на молодшу свою доньку тому, що вона була коло нього, коли тимчасом ті, що викликали гнів, були далеко. Магнус Брандт був у тій хвилі так розлючений, що біль, який він спричинював, справляв йомуприємність. Докоряючи доньці мстив ся за все, що сам утратив у житю. Він і думав власне про своє звичає житє в тій хвилі, коли до його кімнати ввійшла донька. Кілько він витерпів! Кілько жертв переніс! Він вирік ся власного щастя з любови до своїх доньок, яким і бажав посвятити своє житє. А чим віддячили ся вони? Одна холоднокровно і хитро висмикнула ся від сповнення батьківської волі, не клопочучись про його честь, друга надужила його довіря і дозволила собі злігати ся з чоловіком, що нарушив права гостинности і насміяв ся над тим, хто уратував йому житє.

Так представляло ся Магнусови Брандтови все те, що стало ся, але він не вимовив ся ані словом про те. Він говорив про справедливість і про ображене почутє батька. А коли не мав уже більше що казати, велів доньці відійти.

— Іди тепер до своєї кімнати — сказав він — і спи, коли можеш. Якже не можеш, то подумай, коли доси не думала, над словами: Шануй батька свого і матір свою, аби тобі було добре і аби ти довго прожив на землі. Над висновком сеї заповіді вартя подумати.

Дуже рідко трапляло ся, аби Магнус Брандт цитував слова св'ятого письма. Тому й ті слова вплинули так на Каріну, як коли-б говорив сам Бог устами її батька. Цілковито пририта йшла в п'ятні на гору до своєї кімнати. Увесь час ті св'ятотні слова немов говорили їй, що не буде для неї добра в житю і що вона більше не гідна жити. Ніколи Каріна не підозривала, аби був можливий такий страх, який охопив її тепер. „Як багато зла я

зробила — думала — яка я дурпа!“ Спати не могла. Їй здавалося, що батькові слова збороняли їй навіть се. Каріна сиділа довго на кріслі коло свого ліжка з білою заслоною і порушала ся тільки, аби отерти гніт лосвої свічки, коли він кривив ся, а полум'я мигало. Над ранком одначе роздягла ся і лягла на постіль, але заснути не могла. Вже й свічка згасла, а сон усе не замикав її сухих повік, що боліли від змучення. На душі у неї було так важко, як коли-б батько прокляв її. Раз по разу чула Каріна, як у їдальні бив великий годинник голосно і різко, що серед нічної тишини продіставало ся крізь підлогу до неї. Вона чула, як годинник видзвонив другу, третю, четверту. Потім заснула і їй приснило ся, що йшла по зовсім незнайній місцевості і шукала Зігфріда Бернарама. Вона не могла нікого розпитати про нього, бо не здибала ні одного чоловіка і ніде не знаходила ні сліду того, кого шукала, хоч і знала, що він лише що пройшов по тій місці, де вона стояла. Її душевне зворушення було у сні таке велике, що грубі краплі поту виступали на її чоло і вона пробудила ся.

— Де я? — подумала Каріна. — І що стало ся?

По трохи приходила до свідомости від сну і почала розпізнавати довкола себе так добре знані їй предмети. Сара не приходила ще будити її, в кімнаті було холодно, а в печі ще не палило ся. Крізь вікно, перед яким забула вчора спустити стору, побачила сніжні платки, що буяли по воздуху. На гнімсі лежала груба верства білого снігу, що досягав до самого скла. Каріна пригадала собі нараз усе, що стало ся, і розплакалась.

Магнус Брандт, що лишив ся сам по відході доньки, також довго не лягав тої ночі. Житє видалало ся йому тепер таким тяжким, як ніколи. І він не міг нічого змінити. До того не ставало йому сил. Уся його минувшість ставала тепер перед його очима у фантастичних привидах. Йому здавало ся, що віддавав усе, не дістаючи нічого в заміну. Своім донькам дав усе, що було у нього, все, що лиш міг дати самітний чоловік. А тепер сидів опущений, обібраний і не мав нічого більше, що могло би йому справити приємність.

З почутєм задоволення думав тепер, як і все, про те, що сповнив свій обов'язок. Та думка стала у нього майже *idée fixe*. Продумавши спокійно все те, що сказав доньці, чув себе задоволеним, що вона хоч і пізно, дізналась про всю правду, якої потрібувала задля своєї молодости. Була одна хвиля, коли Магнус

Брандт мало що не забув ся. То було тоді, коли він побачив, як лице його доньки мало не закаменіло від страху і розпуки, тоді, коли він зрозумів, як терпіло жіноче серце його дитини. Тоді він мало що не забув ся і мало що не промовило його власне серце. Але в останній хвилі він потрапив придавити ще в собі те почуте, яке могло вже заволодіти ним. Він чесно і твердо побідив покуску і обов'язок узяв верх і сим разом. В тій думці находив Магнус Брандт утіху. Заспокоєний нею він заснув твердо, без снів.

Другого дня пролетіла над Скугагольмом буря. Вона розпочала ся рано, коли Магнус Брандт казав прикликати до себе в кімнату рибак Андерса і взяв його на допити.

Рибак Андерс, зложивши руки, стояв на шпагатовій маті коло самих дверей і слухав гнівних слів пана. Він стояв у шкарпетках, бо чоботи здохли у сінях і побіч них положив також шапку й рукавиці. Вовняна куртка була сильно пофалдована на ній. Він переступав із ноги на ногу і зі страху дрожав на усьм тілі.

Дідич говорив про лист, переданий без його відома і написаний фрекен Цецилією. Рибак Андерс потайки дивувався, чому пан не згадав ні словом про листи фрекен Каріни, яких було так багато. Але що дідич говорив тільки про один одинокий лист, то й рибак Андерс не згадував про інші, аби не погіршати справи.

— Так — сказав Магнус Брандт — за несумлінність належить покутувати. Тому від сьогодні не будеш уже перевозити почти. А тепер забирай ся і най ся справа послужить тобі за науку, коли знов тобі щось поручить ся.

Рибак Андерс вийшов із кімнати. В сінях вовтузив ся довго зі своїми мокрими чобітьми, але взявши їх у кінці, потюпав із сумним видом із сінній і зійшов по кам'яних сходах ганку в долину. Він роздумував, як пояснити все, що стало ся, своїй підзорливій бабі, якій так трудно було догодити, і проклинав тютюна та горівку, що спокусили його. Але найсильніше журило його те, що до нього втратили довіру. Се була ганьба для нього і гризла його більше, ніж прикрість від втраченого від того дня доходу, більше ніж гнів і сльози жінки.

По рибаці Андерсі надійшла черга на Сару. Хоч Магнус Брандт мусів у розмові зі старою вірною служницею здержувати себе більше, ніж із прогнаним почтарем, чого вимагала сама справедливість, то все й їй змив порядно голову. Пан був сильно

розлючений і Сарі прийшло ся вібрати всі свої сили, аби спокійно вислухати докорів за недбальство і малу турботливість домою, порученим їй. Але вона здержала себе. Зі стисненими устами стояла коло бюрка і слухала мовчки розгніваного пана, що не жалувал цїх слів, ні докорів. І аж як Магнус Брандт перестав сварити, Сара почала боронити ся. Вона нічого не чула, нічого не бачила. Фрекен Каріна відвідувала офіціра на власний приказ пана. І тому приказови підпорядкувала ся Сара, як се ї належить слугі, що привикла слухати свого пана без усяких метикувань. Але очевидно промовчала про те, що бачила коверту з перстінцем, яку взяла Каріна зі стола того дня, коли офіцір від'їхав. Сеї тайни Сара, що вмїла в пору говорити й мовчати, не виявила і сим разом можливо швидше задля себе самої. Вона говорила так переконуючо, що Магнус Брандт заспокоїв ся нарешті і навіть сказав їй кілька слів оправданя, коли відходила від нього. З уратованою честю і облекшеним серцем вернула Сара по тій розмові до своїх обовязків, удаючи, що не завважає цікавості решти служби, яка старала ся визвати її на щирість. Та що розмова скінчила ся в кождім разі на користь Сарі, се завважали всі і сама стара не пробувала того тайти.

По розмові з Сарою прийшло ся Магнусови Брандтови сповнити ще один обовязок. Уже те, що донька змогла вїйти в роман, було само по собі дуже важне. Та він знав, що закохані, які не мають змоги бачити ся, зносять ся звичайно з собою письменно і хоч не хотїв допустити думки, щоб його донька могла зважити ся на таку переписку, все таки вважав потрібним цілковито запевнити ся про се. Що Сара не знала нічого про те, се зовсїм не переконувало задоволеного батька, а спитати впрост доньку йому видавало ся необережним і нерозумним. „Через те можна ще довести її до непотрібних думок“ — гадав. Іще невідповіднійшим уважав звертати ся з такою делікатною справою, що дотикала чести його родини, до рибакка Андерса, хоч той повинен би знати все найліпше. Зі старою Сарою, що займала в домі особливе становище, та довірливість була ще на місці, але вже зовсїм не випадало розширювати її до низших степенів службової драбини, які в ті часи мали так остро й докладно означені для себе границі. Магнус Брандт волїв і задля самого себе і задля доньки поступати зовсїм самостійно, не вмїшуючи нікого чужого. „Коли переписка існувала, то повинні бути й листи“ — думав собі. Тому зайшов

потайно до доньчиної кімнати і розпочав формальну ревізію. Оглянув шафу, полицки, шуфлядки і навіть маленьке пуделочко з рожевого дерева, що стояло на комоді, але не знайшовши нічого, заспокобний зійшов на долину, стидаючись у душі свої пересадної підзорливості.

Ся ревізія проминула зовсім незавважена тому, що Каріні до обіду не було дома і ніхто не знав, де вона поділа ся. Вона здибала рано рибакка Андерса, що вертав ся до дому з допиту у пана. Від нього довідала ся, як його покарано за те, що був такий добродушний і дурний та сповняв недозволені поручення. Каріну душили сльози від свідомости сповненого нею зла, але рівночасно вона пригадала собі про свої дорогі листи. Їй видало ся величезним щастем те, що батько не довідував ся про них. Увійшовши опісля до передпокою, вона почула гнівний голос батька, що переслухував Сару. Злякана незмірно побігла швидко на гору до своєї кімнати, виймила всі листи один по другім, перечислила докладно і сховала в кишеню сукні, що нараз сильно згрубла. Щоб там не було, вона мусіла урагувати сі листи. Вони-ж були її одинокою втіхою, одинокими радощами.

З листами в кишені вийшла Каріна з дому. Вона йшла дорогою, не знаючи, що почати. Нарешті вийшла на лісну стежку і нараз приспішила ходу. Стежка ледви виділяла; сніг падав і падав безперестанно; білі платки мигали серед зелених галуз ялиць і закривали помалу дорогу. Але Каріна не клопотала ся тим, вона йшла чим раз швидше і нарешті дійшла до малої червонявої хатинки, в якій комина курив ся дим.

В хатині сидів старий Сведін і рисував червоний туліпан на віку посагової скрині. Каріна розповіла старому свою журу і просила його переховати її листи доти, доки сама не прийде по них. Прихильні слова Каріни, її розумні ясні очі, удобрухали старого. Він виправді зачав від того, що відповів: „Дякую, дякую. Зачну я на старість брати участь у обманах і викрутах?“ Але кінець кінцем піддав ся. Не міг оперти ся, такою нещасною виглядала Каріна і так зворушливо просила його. А коли вона зачинала просити, старий Сведін готов був зробити все, що хотіла.

— Постав листи до стінної шафи — сказав старий. — Там ніхто не ткне їх.

І плюнув і застукав своєю деревляною ногою так, як

робив звичайно, коли хвилював ся, а щітинясті вуса здригнули на верхній губі. А поки Каріна відійшла, він приобіцяв іще більше зробити для неї. Він дозволив їй передавати йому ті листи, яких не міг забирати почтар, і обіцяв відсилати їх далше через людей, що приходили так часто до нього. Він обіцяв також переховувати для неї ті листи, які будуть надсилати йому і навіть ті, на яких буде стояти його імя, обіцяв передавати Карині. Більше не хотів нічого знати і не брав на себе ніякої відповідальности.

Каріна вертала до дому снігом, що густо покривав дорогу. Вона була задоволена з того, що зробила. Усе надійшло так швидко, що вона ледви розуміла його. Але при повороті до дому забреніли їй знов в ухах острі батькові слова і вона почула себе такою грішною, такою винувницею, як ніколи перед тим. Коли вона умре, то певно не попаде до раю. Та чи се можливе? Коли вона буде все справедливо поступати, невже й тоді Бог не простить їй, навіть тоді, коли постаріє ся?

До тої пори було ще багато часу, так багато, що Каріна не могла собі представити, коли той час промине. Але хоч який би він був довгий, вона буде чекати, буде носити тягар свого гріха, якого не могла оминати, аби лиш були їй полишені надія й любов, хоч вона через них терпіла тепер стільки.

Тимчасом підозренє, що раз закрало ся до душі Магнуса Брандта, не давало йому спокою цілий день. Бажаючи його ко- нечно позбутися, він не видержавши запитав вечером Каріну як найспокійнійше, чи вона не вела переписки з молодим офіциром?

— Ні — відповіла Каріна і сама злякала ся того, що їй так легко було вимовити свою першу брехню. І ще сильнійше злякала ся тої втіхи, яка охопила її тоді, коли побачила, що батько повірив їй цілковито.

[Конець буде].

Переклав Я.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ.

(З вражінь і помічень.)

Для новонародженого російського парламенту правительство визначило одну з другорядних царських палат, т. звану Таврійську, побудовану в кінці XVIII в. царицею Катериною для свого фаворита Потьомкіна, що за участь в прилученні до Росії Крима дістав титул князя тавричеського, і се ім'я полишило ся потім за сим палацом, по його смерті взятим до розпорядження царського двора. Палац досить тяжкої архітектури і непоказний, а головню положений „за сьвітом“, в однім із найглухійших кутів Петербурга: мов би умисно вислано Думу сюди дальше від місць, де бє живчик столичного життя. Накладом чималого гроша приладжувано близько пів року палату до потреб парламенту; аматори штуки нарікають на знищення старих мальовань палати, всі хто має діло в Думі — на велику невигоду її уміщення. Зіпсовано розкішну салю перегорожею, на якій зроблено ґалерію — тісну, не-вигідну; мало місць для кореспондентів, сьмішно малі льожі полишено для публіки — числом дві, всього на все на яких 30—40 душ; дістати ся тяжко, а й діставши ся тяжко витримати в стиску й неможливій задусі, в низенькій льожі під самим суфітом; до того сильні протяги і неособливий резонанс. Тому й ті, що мають приступ до ґалерій, волять обертати ся в „кулуарах“ Думи, як звуть їх, залюбки уживаючи парламентарних словець — передній залі й реставраціях — до річи сказавши, дуже дрантивих, хоч і дорогих, де мусять товкти ся депутати, не маючи на добрий стріл від Думи ніякої реставрації більше.

Дума має місця щось на 600 послів, а в дійсности мала підчас мого побуту в Петербурзі 448, а з послами Сибіри й Кавказу, що доперва потім були вибрані або ще вибирають ся, матиме 478. Обставини, в яких переводили вибори, відбили ся й на складі Думи, дуже незвичайнім. Кидаєть ся в очі передовсім розмірно молодий вік переважної більшости послів: на 448 осіб¹⁾ лише 66 осіб (15%) переступило за 50 літ, а 215 не мають сорока літ (47%). Опозиційний, революційний рух виніс на перед людей молодших, що

¹⁾ Про пізнійше вибраних не маємо ще опублікованих дат.

становили головні кадри сеї опозиції, і особливо се помітно серед депутатів селянських і робітницьких: середній вік в „трудовій групі“ 35 літ, в конституційно-демократичній, де більше задержалося старшої генерації лібералів — 41 рік; безперечно, як би виборчий закон не ставив вимогів віку, середній вік спав би ще низше. Рух між селянством і недовіре їх до „панів“, що виявилося місцями дуже сильно, особливо на Україні (в Київщині, Полтавщині, й ще сильніше на Поділі) виявилися в несподіваній силі послів селян (204, майже половина цілої думи — 45⁰/₀); розмірно мало (14) за те вишло міських робітників — наслідком агітації за абстиненцією від виборів (бойкоту думи) зі сторони соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, що мала великий вплив у сій сфері. Не вважаючи на такий „демократизм“, Дума має безумовно інтелігентний характер: 60⁰/₀ послів мають освіту вищу або середню, і тільки двоє на цілу палату є неписьменних (се належить тямити супроти балаканини тих, що розписують про „неписьменних селян“ нинішньої Думи); для держави, де неписьменні становлять майже 30⁰/₀, а в деяких губерніях (в тім і українських — завдяки російській системі „освіти“) навіть більше половини, се явище дуже характеристичне! Очевидно, не вважаючи на весь припадковий характер сих виборів, вибиралося навіть серед селянства як раз що інтелігентніше — давалася певного рода „премія за освіту“, і поміж тими двома сотками „крест'ян“ є чимало людей вповні інтелігентних, селян тільки по класовій термінології Росії, а не по способу життя й зайнятя.

З народностей дві виступили в ролі привілегованих — державна великоруська, що хоч становить меншу половину людности в державі, дала близько 60⁰/₀ послів (265), і польська (прецінь також державна — хоч і неофіційно) — завдяки своїй економічній перевазі і привілегованому становищу в деяких краях: Поляків є 51 послів, себто 11⁰/₀, тим часом як польська людність в державі не становить і 8⁰/₀. До української народности призналося 62 послів (14⁰/₀), отже менше против того процента, який становить українська людність (коло 19⁰/₀), а властиво Українців в палаті в дійсности ще менше, бо хоч окрім тих 62 мусить бути між послами ще більше „тоже Малороссів“, але і між тими, що вписалися на квестіонарі як Українці, також чимало таких же Українців gente, Великоросів natione, так що процент Великоросів в Думі треба числити ще вище. З професій, які звичайно стрічаємо в посоль-

ських палатах, слабше, ніж можна було надіяти ся, заступлені професори: професорів університетів й інших академічних інституцій 10, приват-доцентів 4, разом 3⁰/₀, професорів середніх шкіл нема зовсім, і тільки народніх учителів, що пройшли як селянські депутати, є 23. Стало ся се наслідком виборчого закона, що виключає з посольства всіх, хто має державну службу: професори, як і всякі урядники, мали-б зректи ся посади, щоб задержати мандат. Безперечно се здержало багатьох, яким не тільки посольство було пожадане, а й вони були-б дуже на місці в сій палаті — особливо що вищі школи однаково стоять замкнені, й професори вільні від своїх обовязків. Дуже сильно заступлена за те служба земська, міська, взагалі громадська (61 осіб — 13⁰/₀). Не диво адже збори земців послужили передвступною школою парламентаризма в нинішнім руху.

Виборчий закон взагалі виключив від участі в Думі цілий ряд елементів, а правительство ще й на практиці постарало ся поусувати всякими способами тих, в кім побоювало ся опозиційних кандидатів: найбільш голосним способом було потягання до відвічальности за вчинки против прасового закона, що позбавляло права пасивного вибору, і дійсно тим способом правительству удало ся не пустити до Думи цілий ряд визначних провідників опозиційного руху. Коли додати до сього дуже обмежене право слова, недозволяваннє зборів, виключеннє передвиборчої агітації, і те що більша половина Росії в сім передвиборчій періоді стояла під військовими законами (усиленная охрана), то се вже само дасть нам понятє, який випадковий характер мусів мати перший склад парламенту. А треба-ж іще додати проповідь бойкоту Думи зі сторони соціальних демократів і соц. революціонерів, що не зістала ся також без впливу на багатьох. В таких обставинах навіть ті, що в тактичних мотивів виступали против бойкоту Думи, не допускали для Думи, вибраної в таких обставинах, нічого більше окрім виборення і гаранцій горожанських свобод і устанлення справедливого виборчого права на будуще (загального, безпосередного, рівного і тайного вибору).

Дума вийшла ліпша, ніж хтось міг надіяти ся. Завдяки політиці правительства, що неустанно перло суспільність до революції, вона вийшла наскрізь опозиційна — правительственої групи не знайшло ся в ній найменшої (хйба кілька неворганізованих одиниць), бо й „правиця“ її стала супроти нинішнього правительства

на становищі опозиційнім, а загалом цілий парламент, під натиском лівих елементів в парламенті і поза парламентом та супроти безоглядної відпорності правительства, посуваєть ся в ліво — радикалізуєть ся, а не стає уміркованішим. Якість його теж не согірша. Не вважаючи на заходи правительства коло виключення небажаних елементів і протегування „темного селянства“, в палаті знайшли ся певні інтелігентні, а навіть і політичні сили, і то навіть серед самого селянства.

З другого боку відпорність правительства і його безоглядна неохота до забезпечення найелементарніших підстав горожанського життя, упертість, з якою держить ся воно всяких виїмкових форм управи, адміністраційного й військового террору, показуючи зовсім очевидно, що воно зовсім ще нічого не навчило ся і нічого з своїх старих штук не забуло, — все викликає страхи, що може новий парламент, якому б дала місце нинішня Дума, навіть не виїшов би і такий, а ще гірший, — не відповідав би навіть в тій мірі настрою і жаданням суспільности, як нинішня, в таких против-конституційних обставинах вибрана і бойкотована Дума. І от Дума вагаєть ся між свідомістю своєї неправосильности до якоїсь конструкційної роботи (котру зрештою неустанно пригадують їй „ліві“, то значить соц.-демократи і соц.-революціонери, остро гудячи їй за всякий похоп до парламентаріювання в таких непарламентарних умовах), а з другого боку змаганням використати ті засоби, які дали обставини їй в руки, не упустити невикористаною тої сили, якою може бути нинішня — така однодушна й сильна в своїм опозиційнім настрою палата, піддержувана при тім так сильно довірем, симпатіями і надіями суспільности, цілого народу, яку той заявляє їй на кождім кроці.

Позитивний настрій, піддержуваний сим співчутєм суспільности, очевидно бере в Думі перевагу. Взявши в програму аграрну справу лише під натиском селянських мас, що не хотіли знати в сій справі ніякої проволоки, Дума вже сама тепер бере на денний порядок справу реформи місцевої самоуправи (земства), а правдоподібно не обійдеться і без регуляції праці робітників (сю справу витягнули саме українські посли).

Та тільки в усіх своїх поривах до законодавчої творчости Дума скрізь стрічає гладку, непробиту стіну правительственного відпору. Правительство очевидно нервуєть ся, і тому навіть переборщує в своїй рішучости нічим не поступати ся перед парламен-

том а показати себе „сильним“ і „непохитним“ та тим виднійше його завзяте на тім пункті. Перед скликанням Думи воно забарикадувало її приступ до цілих областей законодавства „основными законами“, спеченими на борзі і оголошеними за нетикальні для Думи. Далі воно звязало Думу дуже утяжливим, повним формальних проволочек регуляміном. В кінці поставило поруч неї другу палату в виді Государственного Совѣта, зложеного на половину з урядників, а в другій половині переважно з репрезентантів привілегованих, консервативних кругів, отже що до опозиції реформаційним змаганням Думи — зовсім певного. Обставивши діяльність Думи такими барикадами, правительство могло-б, не висуваючи себе, зовсім спокійно полишати законодатну ініціативу Думи борикати ся з сими перешкодами й грузнути серед них, та видно не став на се холонокровності у теперішніх сторожів старого режіма, і вони при кожній відповідній і невідповідній нагоді спішать ся зазначити свою противність задумуванім реформам. Не встигне Дума порушити якусь справу, як зі сторони міністерств уже зазначають ся, що правительство такій реформі противне — до тої реформи не допустить. Таким чином зникає відразу надія на успішне й скоре переведення задуманої реформи й приходить ся її переводити на непевне.

Таке становище безперечно прикре й тяжке. Дума засідає, радить і веде законодатну діяльність з як найбільшим напруженням уже два місяці, але досі не може виказати ся найменшим позитивним результатом її. Особливо в незмірно тяжке й трудне положення ставить її справа політичних процесів і засудів смерті. Дума розпочала свої засідання від жадання, від горячого крику за амністією і знесенням кари смерті. Були певні, що сю першу умову утихомирення настрою, ослаблення теперішнього напруження правительство виконає дуже радо, без всякого торгу про формальности. Сподівали ся амністії з дня на день, з тижня на тиждень — вона так і не прийшла ще й досі! Теж саме і з карою смерті. Дума радить пад нетикальністю особи — правительство вішає й розстрілює людей без суду (чи з народією на суд — воєнним судом); Дума переводить дискусію над знесенням кари смерті — міністр заявляє, що з сям ділом не можна спішити, треба основно розглянути ся в питанню — і засуди смерті виконують ся далі; Дума пробує здержати їх своїми інтерпеляціями — людей розстрілюють далі; Дума заявляє, що буде на далі кваліфікувати

їх як прості убийства — нічого не помагає. Дума ухвалює в останнім читанню закон про знесення кари смерті — міністр заявляє, що противить ся знесенню, і зараз же беззаконно убивають „злочинців“ в Митавій Варшаві. Я не забуду слів одного бесідника, який в виразах простих, але з почутем глибокої розпучки віддавав се почуте пригноблення й безвихідности від сього незмірно страшного „крівавого дощу“, яким правительство кропить Росію й саму Думу, підчас коли вона хотіла б займатися законодавчим оновленням Росії. Треба великого завзятя — або й такого призвичаєння, огрубіння нервів, яким наділила сучасну суспільність піврічна оргія російського терору, щоб не стратити рівноваги, не розсміятися „червоним сьміхом“ на вид законопроектів „горожанських свобод“ в такій обстанові.

Конфлікт між Думою й правительством висить в повітрі. Навіть дуже умірковані люди висловлювали мені переконання, що по звійній декларації міністерства 13 (28) мая Дума повинна була сказати правительству aut—aut: зажадати конституційного міністерства, або розійти ся. Ліві елементи при кожній стрічі з відпорністю правительства взивали Думу відкликати ся до народу й розійти ся. Але річ очевидна, що такий відклик до народу і замкнення Думи послами могли б мати тільки одно значіння й один результат — поклик до революції. Перед сею перспективою відступають не тільки послы, в яких можна б, при охоті, підозрівати бажання грати „історичну ролю“ з трибуни нинішньої таврійської палати, а й люди з поза палати, навіть революційно настроєні, але дуже непевні що до результатів революції в теперішніх обставинах. Хто зна, чи така революція не була б пожадана самому правительству, і чи його репрезентанти не провокують самі її, щоб задавивши потім огнем і залізом, відкликати всі ті уступки, які правительство मुसीло дати народови під натиском революції попереду.

І Дума засідає й радить, пророблює формальности, приписані їй реґуляміном, „грає в парлямент“, як закидають їй „ліві“, або „докучає“ правительству, викрикуючи його міністрів, обсидаючи їх лайками, не допускаючи до голосу... В часі, коли нема свободи преси, нема свободи слова, нема свободи зборів, коли послови не дозволяють відбутися зібрання з своїми виборцями, щоб поділитися з ними гадками про ситуацію і взяти від них директиву (як було отсе в Чернигові з послом Шрагом) — і се має велике значіння, що можна бити правительство, розкривати його діяльність, потягати

його до відвічальности — хоч би моральної, з думської трибуни, і ті промови потім пускати у всі кути Росії. Про багато річий не можна було й не можна досі говорити инакше, як тільки з сеї трибуни, або словами, сказаними з сеї трибуни, і тим можно в дуже значній мірі оправдати безмірну балакучість сього першого російського парламенту. Але се все — не позитивна робота.

Провідники нинішньої Думи — конституційні демократи (ка-дети) надіють ся, що Дума, вістаючи ся в легальних границях, пильно виконуючи всі приписані їй формальности, вкінці своєю моральною повагою, авторитетом суспільности й народу, що манифестує на кождім кроці свою солідарність з нею, вкінці змусить правительство уступити Думі й піддати ся її директивам. Інші покладають надії на революційний настрій народу, і думають, що ся перспектива хронічної революції змусить до уступок навіть грубошкірців, що правлять нинішню бюрократичною машиною. Треті покладають надію на брак гроша в державнім скарбі, що скорше чи пізнійше змусить прарителів до згоди з суспільністю, з народом. Чи наступить се тепер уже, чи правительство поперед сього спробувати ще інших експериментів — годі предвидіти.

Ясно тільки, що нинішній парламент — тільки репетиція, по котрій донерва зачнеť ся правдива піеса, і не знати, коли і як те правдиве представлення зачнеť ся.

26/VI. с. с.

ДЖОН МІЛЬТОН.

ІЗ ДРАМИ „САМСОН БОРЕЦЬ“.¹⁾

Самсон (входить з поводитором).

Ще троха далі взич руки свої
Незрячим крокам, ще крихітку далі!
На тій лавчині маю тїнь і сонце,
Там я сідаю, як який випадок

¹⁾ Драматична поема Самсон борець (Simson Agonistes) Джона Мільтона, автора „Втраченого раю“ та голосної Defensio pro populo anglicano, була лебединою піснею сього найбільшого англійського поета XVII в. Видана 1671 р. вона була немов сповідю поета, важкою сумою його житевих досвідів, та притім

Мене звільнить з невольницької праці,
 Що зрештою день в день в робочім домі
 Мене лоточить. Там я в ланцюгах
 Ледви вспіваю хлинути повітря
 Важкого, спертого, що в груди ллється
 Немов гнилий напій. Та тут за тебе
 Знаходжу лік, сей свіжий подих неба,
 Солодкий, чистий подув поранковий.
 Тут дай мені віддихать ся! Сьогодні
 Сей люд святкує празник свого бога
 Дагона, праця всяка спочиває.
 Нерадо дав мені сей відпочивок
 Їх забобон; тому-ж я, скоро вільно,
 Тікаю геть від гомону людського
 І в самоті спішу тут заховатись,
 Щоб троха відпочить — спочити тілом,
 Бо для душі нема мені спокою
 Від дошкульних думок, що наче рій
 Роздразнених шершенів, скоро тільки
 Мене самого вбачуть, натовпом
 Густим на мене пруть ся і минулі
 Часи мені виводять перед душу,
 Чим я колись був і чим став сьогодні!
 О, по що вроджене моє два рази
 З небес благовістив той ангел, що
 Нарешті на очах моїх неньки
 Із віттаря, де жертва ще горіла,
 Мов стовп огнистий полум'ям підняв ся
 І в гору линув? По що заповів він,
 Що я діл славних доконати маю
 Й добродійства для роду Авраама?
 І по що той наказ і розпорядок,
 Плекать мене як вибранця Єгови
 Призначеного на велике діло,
 Коли судилось так мені вмирати
 Одуреним, в кайданах, світла сонця
 Позбавленим, дивовищем та глухом

зворушливим малюнком його характеру і світогляду. Ог тим то як глибоко-
 правдивий „людський документ“, а притім високо артистичний твір „Самсон бо-
 рець“ має безсмертну вартість і далеко ближший для нашого чуття і розуміння, як
 головний епічний твір Мільтона „Втрачений рай“. Подаю тут у перекладі почат-
 ковий уступ драми, монольогу сліпого Самсона, славний власне задля автобіогра-
 фічної ноти, бо тут Мільтон, який сам в часі написання сеї поеми був сліпим
 більше як десять літ, вплив на папір своєї горе, спричинене сліпотю, і свою без-
 мірну тугу за світлом, „першим твором божим“. *І. Ф.*

Людий ворожих? Богом дану силу
 Терять у ланцюгах, в важкій роботі!
 Преславну міць збувать на труд звірачий,
 В пониженю ще низшим як невольник!
 Обіцяно було, що я Ізраїля
 Мав слобонить з ярма Филістинлянів...
 О, запитайте нині: де той сильний
 Освободитель? В гаві ось, сліпцем,
 З рабами жорна крутить, сам у путах
 У филістинському ярмі! Та годі!
 Не сьмій так скоро в сумнів подавати
 Обіцянок небесних! А як все се горе
 На мене впало лиш за власні хиби,
 То на кого й жаліти ся мені,
 Крім на себе самого, що не зміг ся
 Те вберегти, в чім крив ся скарб великий
 Тієї сили, що мені був даний
 Під тайною великою. А я,
 Слабий, безтямний, як се легко втратить,
 Я мусів жінці тайну сю відкрити,
 Її слізмами й благаннями розмяклий!
 О, слабодух я у міцному тілі!
 Що варта сила, як із нею в парі
 Не йде премудрости два рази стілько!
 Важка, тумановата, незугарна,
 У гордощах себе самої певна,
 Та на найменшій перешкоді впасти
 Готова, не до володіння здібна,
 А лиш до служби, де одна премудрість
 Всеволодно порядкує. Бог, що дав
 Мені сю силу, і хотів при тому
 Вказать, який слабый се дар, вложив
 Її мені в волосє. Та мовчу вже!
 Не слід мені на прою ставати з Вишнім
 І суд його відсуджувать, бо може
 Він мав мету, якої нам не збагнуть.
 Досить, що сила, то моя загибель
 І жерело всіх моїх мук, так лютих
 І так важких, що щоб одну з них, кожду
 Оплакати — життя людського мало.
 Та над усі найтяжша ти мені,
 Утрата сьвітлости очий! Сліпий
 Між ворогами — о, се сто раз тяжше,
 Як пута, як тюрма, як кій жебрацький,
 Як старість без підмоги! Сьвітло, сьвітло,
 Те перше діло боже згасло в мене,
 Всі радощі його мені пропали!

А се-ж було-б хоч крихточку влекшало
 Мій сум; а так я знижений ще низше,
 Як найпідліїший твір не лиш з людей,
 Але й з хробачя; найпідліїше ще
 Стоїть понадомною, бо хоч лазить,
 То бачить сьвіт. А я в тьмі серед сьвітла,
 День в день ошуки зазнаю й погорди
 І кпин і кривд, у домі і на дворі,
 Все мов той дурень на людській нарузі,
 А не на власній силі. Бачить ся, живу
 Лиш пів житєм, на правду-ж більша часть
 Моя померла. Пітьма, пітьма, пітьма!
 При блисках півдня пітьма непроглядна,
 Бездонна тьма без жадної надії
 На те, щоб розідніла ся колись.
 Ти перший творе божий, блиску дня,
 Велике слово: „Най настане сьвітло!“
 І стало сьвітло скрізь! — О як же я
 Так винятний від твого веління!
 Для мене сонце чорне,
 Мовчуще як той місяць,
 Що ніч лишив сліпою
 Сховавши ся в яскиню.
 Коли-ж те сьвітло так житю потрібне —
 Воно саме живе! коли се правда,
 Що сьвітло і в самій душі сяє
 І як вона, пройма всі члени тіла, —
 Чому-ж той зір обмежено на око,
 На ту маленьку, ніжиу кульку, так
 Мягку та легко загасиму? Чом
 Він не розлитий по всіх частях тіла
 Так як чує, щоб в кожній одробинці
 Міг бути весь? Тоді не був би я
 Тим вигнанцем із краю сьвітла, що
 Хоч мусить жить у сьвітлі, та живе
 Півтрупячим житєм! в могилі — ні,
 Ще нужденнійше, сам своя могила!
 Ходючий гріб! Заритий, та не вільний
 Тим правом смерти й погребу від муки,
 Від горя й гіркости життя, і овшім,
 Ще тяжше всім житейським горем обтий,
 Житєм в неволі ворогів імстивих!

Переклав Зб. Франко.

І. ПЕТРУШЕВИЧ.

АНГЛІЙСЬКА ШКОЛА.

І. Приготовляюча кляса.

Загальний характер англійської школи. Школа вільного народу. Підручники і монополі. Супірництво в вихованню. Школа намагає ся бути по можливості принадною. Дбалість про вигоду. Фортеяни у школі. Лекція пиття чаю.

Обік домашнього виховання найбільший вплив на розвій молодих поколінь в Англії має безперечно школа. Аби зрозуміти значінє і силу тої школи, треба звернути увагу передовсім на дві обставини: перше, що се школа вільного народу, друге, що вона не тільки вчить, але й виховує.

Ріжниця між школою вільного народу і школами, в яких приходить ся вчити ся дітям народу поневоленого, доволі замітна. В державі мілітарній служить школа інтересам династії і держави, а не народу. Шкільні системи придумують генерали або поліцмайстри або иньші урядники, що мають відповідну до такого діла рангу і титул. Шкільні будинки ставить ся від напасти, на взір військових казарм, або ще краще, містить ся школу по вонючих, обскурних спелюнках, серед обставин, які не будять у молодій душі нічого крім гидоти, пригноблення, смутку. Книжки (підручники) бере держава в свій монополі і продукує їх подібним способом як горілку або тютюн. Учителі врешті по школах мілітарних держав, то в першій лівій урядники, а в другій також урядники. А діти? Фреквенція? Се клопіт для шкільних властей, які в розумній дбалости про здержанє „гіперпродукції“ інтелігенції старають ся зарадити нездорово-високій фреквенції мундуриками, дидактрами, іспитами, класифікаціями.

Невже-ж так само діє ся у вільних народів? Мабуть дещо инакше. На шкільну систему складають ся там праці найвизначнійших мислителів, звичайно без золотого ковчєра, але зі здоровим розумом і глибоким знанєм людської душі, як мають умундуровані детективи. Шкільні будинки будують ся з таким самим пієтизмом, з яким вірні будують храми. Свобідна конкуренція в укладаню шкільних підручників дає видавцям спромогу подати дітям найкращі плоди народнього духа в найдешевшій і найприступнійшій формі. Врешті зрозумінє ваги школи для народу і відвічальности, яка лежить на учителях, покликує до праці над освітою саме

найсильнішу духово клясу людей та забезпечує тій клясі нормальний розвій і успішну діяльність.

Ті гадки тиснулися передісїм менї до голови, коли прихильні люди показували менї в Англії школи і коли я мимохїть порівнював їх з нашими шкільними пародіями. На сю тему я не начитувався багато, за те дбав, аби як найбільше розпитати, бачити і зрозуміти. Можу одначе запевнити, що повисше порівнянє зовсїм вистачає, аби зрозуміти в найзагальніїших рисах духа англійської шкільної системи і атмосферу англійської шкільної залї.

Коли один із шкільних інспекторів запровадив мене перший раз до мїської школи в Гартлєспулї, я передісїм заявив йому, що приходжу дивитись на річі зовсїм нові для мене і що бажаю бачити як найбільше, аби виробити собі погляд на підставі личних обсервацій.

— Я зовсїм чужий, кажу, з иньшого сьвіта. Чимало річий буде для мене незрозумілих або принаймїї неясних. Скажіть менї отже по просту, на що ви кладете найбільшу вагу в своїх школах, яка провідна гадка всїх ваших заходів, цілої шкільної системи?

Мій провідник задумався хвильку і каже:

— На розвій характеру і самостійности. Наука, се тільки спосіб, дорога.

— А як ви схарактеризували б той спосіб, що ним школа доходить до цілі? — питаю.

— We try to make our school attractive as possible, се наша девіза. Наше старанє тепер, — перекладав на ломану французину, — зробити школу так принадною, як се тільки лежить в людській силї. Коло того обертають ся всі наші способи; заразом се найзагальніїша характеристика теперішньої системи. Побачите самі на кождім кроці, в кождій дрібниці сю рису, коли заїдемо до середини. Тепер можу вам дати ось-яку ілюстрацію. Ось-де на стїні, в коридорі висить статистичний діяграм, на яким знати конкуренційні заходи ріжних шкіл, аби притягти як найбільше дітий. Ся остатня колюмна показує, приміром, як зросла фреквенція в сїй школі від часу збудованя просторої гімнастичної залї. Перше діти мали тільки подвірє і сю зальку, де тепер гардероба. Там тепер заведено нумеровані шараги і вентилятор, що дує до залї горяче повітрє і сушить верхній одяг, коли діти поприходять у дощ змоклі. Натомїсь вправи тілесні відбувають ся в отїй великій залї, до якої сходять ся двері і вікна всїх

клас на першій поверсі. Зала, як треба признати, має вигляд привітний, ясний, веселий. Всі діти просто люблять сю залю. Се новий тип шкільного будинка. Доволі місця, повітря і світла. Всі класи, крім найнижчої (infanto) розміщені довкола неї, і злучені дверми і вікнами так, що директор кожної хвили може мати перегляд, що діється, не входячи до середини. Крім того класи злучені дверми між собою. Се також має спеціальну ціль. Коли повідчиняти всі двері, цілий поверх перемінюється відразу на одну велику галю, де при звуках фортепяну відбуває ся шведська гімнастика, а діти не потребують не тільки виходити з класи, але навіть з лавки. Отсе як раз минає павза. Діти формують ся на долині в ряди і будуть входити до школи.

Крізь вікно із корідора видко було ціле просторе шкільне подвір'я, вимощене камінєм і асфальтом, призначене для забави дітям в часі павзи і для обовязкової гімнастики. Ще перед хвилику учительки приглядали ся найспокійнійше, як цілі громади хлопців і дівчат від 6—10 літ віку ішли на тім подвір'ю в переверти. Дівчата грались пилками, шнурами, бігали, скакали. Хлопці переважно грались ножною пилкою (football) або бороли ся. Деякі боксували ся безцеремонно або намагали ся перевернути один другого на землю. Галас і шум на тім подвір'ю був неописаний. Тепер на знак дзвінка ставали всі дуже швидко і справно в ряди, відділами або класами. Учителки наглядали тільки ладу, давали спокійно і лагідно, ніби при забаві, команду і показували дорогу, якою всі відділи мали переходити до класи. При тім учать ся діти все збірною машированою і формованою ріжних колюми. Заки отже прийшла черга на входженє до класи, ціла та безладна громада дітей, подібна радше на заворушене муравлиско, скристалізувала ся в чепурні колюми, що йшли в такт коменди і співали якийсь діточий марш. Коли перший відділ наблизив ся до будинка, відізували ся в середині звуки фортепяну. Діти перестали співати, а натомісь почали ступати ходою відповідною до такту музики.

— Чи се яка виїмкова хвиля для отсеї школи, що діти входять при музиці? — запитав я свого провідника.

— Ні, пане, — сказав інспектор. — Се що тут бачите, повторяє ся чотири рази на день. Ми послугуємо ся музикою так само як усі иньші англійські школи, на се, аби систему і лад зробити дітям принадними. Зовсім инакше, знаєте, машерує ся під такт мелодійного марша, а инакше під примусом самої коменди. Діти

машерують і розходять ся при звуках музики з правдивим запалом і охотою. Вони не чують зовсім ярма дисципліни. Натомість без музики входили-б до школи прибиті, розсіяні, в думкою про веселу забаву, яку покинули перед хвилиною на подвір'ю, під вражінням примусу і неволі. Такі почування стараємо ся заздалегідь усунути і розвивати молоді душі радше суггестією того, що в ладі і в культурі принале.

Не треба було глибоких дослідів, аби пізнати, чи інспектор казав правду. Діти, розохочені забавою по подвір'ю, входили до шкільних залів в піднесенім музикою і тактом внастрою. Між сотками дрібних лиць даром шукав би погляду понурого, боязкого або прибитого. Звуки фортепяна, уставленого в одній із середніх клас, лунали тимчасом по цілій школі. Предовгий ряд дітей тягнув ся парами від середини подвір'я, через сіни, сходи першого і другого поверха та гімнастичну залю аж до клас, що заповнялись ступнево.

— Ми з розмислом кажемо машерувати через иньші класи, заки дійдуть до своєї, — пояснював далі інспектор. — Замиканє і відокремлюванє дітей по класах без ніякої комунікації показало ся нерозумним і безцільним. Замість іти до школи, діти йшли до класи. Між поодинокими класами витворювали ся не конче прихильні відносини через фальшиву амбіцію і виріжнюванє одної класи перед другою. Замість бавити ся, як тепер у суміш, слабші з меншими, більші з сильнішими, вони збивали ся класами в групи і споглядали на иньших з визиваючими усьмішками. Майже неможливо було викликати між ними загальну забаву і веселість. Старшим видавало ся, що їх класа за надто поважна до забави. Молодші думали, що найбільше забави в драгованю висших клас. По деяких школах приходило до формальних битв між класами за місце під забаву або за дрібну обиду. Тепер можете побачити, що всі бавлять ся, як справді дітям треба, разом. Між ними панує певна солідарність і симпатія. Антагонізм побільшив ся тільки між поодинокими школами, однак тут уже не легко порадити, тим більше, що таке супірництво лежить по части в інтересі школи і науки. Невже-ж вирочім у вас інакше? — запитав мене інспектор.

Коли я згадав про відзнаки, мундурики та про нашу шкільну дисципліну, він не хотів повірити, щоб се було можливе. — Як то, — казав, — то у вас школа нічим не ріжнить ся від російської казарми? Я читав про се, що в Росії дієть ся на університетах

і про шкільний ригор та доноси, але думав, що се відноситься тільки до шкіл в автократичних державах. Ми тут в Англії вже вирости із мундуриків. Коли чим Англієць гордий, то як раз тим незалежним, благородним духом школи. Ось саме зачинають ся лекції по клясах. Придивіть ся, як то вчать ся наші діти.

Ми ввійшли до кляси, де вчили ся наймолодші діти.

— Тепер можете безпечно обмежити ся на загальніщі вражіння, — шепнув до мене інспектор. — Коли схочете робити студії, збирати матеріали, ми вам подамо нагоду і до того. Я цікавий саме, яке вражіння зробить на вас наша школа, чоловіче з континенту.

І за сю увагу я був дуже вдячний. Адже-ж не писати томові студії я приїхав до Британії, тільки віддихнути свіжим духом сильного, здорового народу. Справовданя шкільні і брошури писані на основі докладної статистики дадуть мені далеко більше інформацій, ніж я зміг би сам зібрати протягом цілого року. Але вражіння — чим заступити оригінальні, глибокі вражіння? Адже на плиті моєї душі відібють ся саме ті риси, ті барви, ті тони, на які моя психе вразлива. Адже під впливом свіжих вражінь відзиваються саме ті почування, якими душа з давен-давна накіпїла, наболїла. Оттим-то як загалом у подорожі, так і тепер я не бояв ся піддавати ся вражінням, коли тільки настрої моєї душі бував для настроїв приступний. Мені бажалось пережити бодай хвилю з тою англійською дїтворю її почуваннями, її мріями і гадками.

Кляса, до якої ми ввійшли, не була більша від наших звичайних заль у школах, але була принаймні в двоє висша. Вікна поміщені дуже високо не заливали лавок яскравим і прикрим для молодих очей сяєвом, а про те давали доволі одностайного світла. Відразу также вразила мене одна характеристична риса. Заля зовсім не мала того шпитального, гробового настрою, який стискає серця по клясах білених вапном на мертву, свіжну краску. Стіни були до висоти вікон вилізовані політурованими на брунато, дошками, а висше мальовані на барву жовтаво-зелену і потягнені покостом. І се зовсім змінює цілий настрої кляси, так, що у дітей не звужують ся в часі науки візні під впливом передразнення сітківки.

— Чи бувають і більші кляси в Англії? — питаю інспектора.

— Хиба там, де світла вже рішучо за мало. Оклик „світла! світла ніколи за багато“ збанкрутував у нас уже в практиці від сотки лїт, бо показало ся, що як гідропатією так і світлом можна зашкодити. Діти в школі не мають найменшої потреби на-

пружувати очий над дрібними предметами, бо друк у читанках великий і виразний, а ніяких мікроскопійних дослідів не переводять. Повінь сьвітла, яка заливає класу від білих стін, просто мучить очі, сліпить і викликає нервові болі. Врешті і сама біла краска мучить і прибиває. Переводжено експерименти з біленими класами і пересьвідчено ся, що по році в білій класі було 60% більше очних слабостей як в найтемнійшій класі, при рівних впрочім обставинах. Крім того зменшила ся і фреквенція і трафляли ся дуже часті заслабнення на біль голови у дітей троха нервових. Діти, то матеріал дуже кошовний і делікатний, — закінчив інспектор, — тож ми дбаємо, аби його не марнувати.

Перед хвилию чути було в класі веселі сьміхи і забаву, але з хвилию, коли вийшло двоє чужих людей до середини, зробило ся тихше, бо маленькі 5—6 літні дівчатка і хлопці ще не привикли були до таких відвідин. Вони-ж саме привикали до товариства, вчили ся елементарних засад чемности і культурного поведень. Класа, в якій містило ся що найбільше яких трицятіро дітей, була поділена на дві половини. Одна, на против дверей, піднесена амфітеатральню, мала замість лавок досить широкі і високі сходи. На найнижших сходах сиділи діти наймолодші, на висших що раз то більші. Однак тільки двацятіро дітей сиділо на сих сходах, ніби в театрі і забавляло ся тимчасом грою „в зимне-горяче“.

Коло десятиро дітей, на половину хлопців і дівчат, учило ся тимчасом річи не менше потрібної людині, як штука ходжень або писаня, іменно культурного способу їсти. На середині вільної половини класи малі дівчатка, при помочи учительки усталили столик, застелили його серветкою, через середину поклали вузшу серветку, що називає ся по руськи „тішляуфер“, на „тішляуфрі“ поуставлювали малий вазоник з зілем, коло того кошчок з хлібом накрайним в рівні байдочки, цукорничку, мініатурові тісточка і саятерку вареного сушу, а на меншій столику двоє дівчаток приготувляло тимчасом у чайнику гербату. Потім хлопці поприставляли до столика невеличкі кріселка, а дівчата запросили їх ніби господині до гербати. Перед кождим лежала серветка, а учителька показувала кождому, як розвивати сю серветку, як її собі покласти на коліна, а ніби господині ходила від одного ніби гостя до другого і запитувала чемненько, чи любить чай темний чи блідий. Врешті дівчатка приносили своїм ніби гостям чай поналиваний у маленькі філжаночки і тепер зачинала ся церемонія з цукром.

Цукорничку подавала одна особа другій, аж цукор обійшов довкола цілий стіл, а тимчасом подавано собі саятерку сушу таким самим способом, причім саятерка ні цукорничка не пішла даліше, поки хлопчина не сказав своєму чемному сусідові виразного „thank you“ (дякую). Хло взяв цукор і вложив його у філіжанку, того пильнувала учителька, аби не пив, поки цукор не розпустить ся в гербаті. І хлопчина, виждавши з найбільшого повагою кілька мінут, мішав ложечкою в філіжанці, відкладав ложечку на підставку, і аж тоді пив помалу і уважно, закусуючи хлібом із тарілки, аби не накришити на серветі. Очевидно кожний ніби гість мав перед собою одну тарілочку на компот, по правій руці філіжанку, а по лівій тарілку на хліб і тісточка. Учителка і малі дівчатка пильнували, аби кожний хлопчик їв у приписанім порядку насамперед компот і хліб з маслом, а потім тісточка. Досягати собі самому зі стола було очевидно нечемно, але за те ніби господині і сусіди мали дбати, аби кожному подати в час, чого забагне. І певне на двірських равах не поводять ся люди з більшою повагою і чемністю, як старали поводити ся ті малі Бритійці. Треба було бачити 6-літню „міс“, як з солодким усьміхом запрошувала 5-літнього „джентльмена“, аби взяв собі тісточко. Не обійшло ся при тім і без комізму. Нахилиє ся мала Джіні до меншого Уіллі і запитує, чи зволить ще з'їсти хоч одно тісточко. „Дякую“ відповідає Уіллі, „я вже з'їв одно тісточко“. „Ти Уіллі з'їв щось три тісточки і не потребуєш брати більше. Скажи тільки „дякую красенько“, — поправляє учителька маленьку недокладність. Все-ж таки при тім ніхто не випадає з рівноваги і діти, що сидять на сходах, дивлять ся уважно на практичні лекції поведень, аби на другий раз, коли прийде на них черга, знали, як приймати гостей і самим культурно їсти.

Розуміє ся, при тій нагоді має учителька найлучшу нагоду розвивати в дітях також иньші сторони товариського альтруїзму. Чисті руки і ковнірець, чисті чеврики, увага на вимоги товаришів і тисячні иньші культурні привички заціплюють ся в малих дітях глибоко, а з усіх тих махінальних звичаїв розвиває ся в висших класах почуте і засади гуманности, плекає ся амбіція і характер. Штука культурного поведень при споживаню страв. се тільки одна нагода до виховуваня дітей. Не товариських форм учать ся тут діти, тільки привикають робити все з розмислом, помалу але порядно. Кожда англійська учителька і учитель розвитку культурно на

стільки, що вміють відрізнити пусту форму від річи, яку вона має виразити, і під натиском цілої шкільної системи вчать також дітей не самих форм, але звичаїв, яких домагає ся здоровий людський розум і консеквенція. Коли показують дітям, що треба їсти помалу і уважно, то не для того, буцім не „випадає“ квапиги ся з їдою людям „в приличнім товаристві“, але пояснюють заразом, що їда, то одна з найважніших функцій в людськім буденнім життю, що страву треба добре пожувати, аби була лекше стравною, що страви спожиті зі смаком, в міру і в свій час, виходять більше на здоровля, як спожиті аби як, прихапцем, непорядно. Для того малі школярйки привикають уже з малку до гадки, що такої важної функції не треба легковажити, що треба знайти на неї найвигіднішу пору, достаточний час і — матеріальні засоби. Під впливом такої науки дитина при всіх ідеальних засадах, які знову вщінлює біблія і література, не вміє представити собі нормального життя инакше, як у своїй власній, безпечній, вигідно умебльованій хаті, при домашньому огнищі. Вже в молоденьких головах і серцях виробляє ся таким чином сьвітогляд практичний і здоровий.

Хто знає способи виховування практичного по наших галицьких домах і школах, то признаєть, що здало би ся насамперед за-снувати у нас товариство охорони дітей від убійчого впливу родичів і професорів. Цевне, що як усюди, так само і в нас володіє розвитком людей залізний закон, силою якого удержують ся при життю індивіди найкраще до життя пристосовані (Survival of fittest). Отже можна потішувати ся тим, що одиниці звихнені не мали в собі задатків життя і сили до боротьби за істнуванє. Але в такім випадку найконсеквентніше поступають у нас Цигани. Вони лишают пристосованє дітей цілковито природі, не бавлять ся при виховуваню в ніякий ділстантизм ні фушерку і можуть почванити ся справді імпозантними здобутками. Се люди здорові і пристосовані до свого способу життя як ніхто инший, живуть по 80—90 років і не хорують майже ніколи. Тільки що дивлячи ся на наші галицькі школи з тої невеличкої класи, де діти вчили ся їсти, я не міг оборонити ся почуванням глибокого пригнобленя і смутку. Яке бездонне море розчарованя, кілька важких непереспаних ночий, кілька безсильної резигнації жде ще наших безжурних галицьких батьків і материй, педагогів і політиків! Кілько кровавих сліз іще виплачуть материнські очі через діти, що напихали ся ріжними науками, подібно, як годують дишавичного коня перед ярмарком

вапном, аби на два дні потовстів і стратив кашель. Кілько гірких упокорень проковтнуть іще наші політики по соймах і парламентах за нашу некультурну молодіж, що впиває ся шумними гаслами і плиткими доктринами, а не хоче знати, що вся без виїмку йде до панського жолоба, ніби ті вівці призначені на заріз, стовплені у одну велику купу.

— Діти вчуть ся тут тільки робити все порядно і докладно, — обяснювала тимчасом представлена інспектором учителька. — Відомости збирають аж у клясах висших і то тільки в міру, як додають ся їм відразу поза школою в житю. Я зовсім вірю Гетому, — додала, не без охоти похвалити ся перед чужинцем знанням чужої літератури, — що чоловік тільки се вміє на правду, що сам в житю робить власними руками. Ся кляса, — показувала на діти, — то ніби „Kindergarten“. Однак тут кладуть ся підстави до дальшої науки. Коли прийде час на науку читання і писання, дитина вже знає, що дальше не піде ані кроку, поки не навчить ся основно одного. Побачите у висшій клясі „Standard 1“ (бо се тільки кляса приготовна), що нерав дитина за цілу годину намалює дві-три букви. Але намалює їх докладно.

В її поясненню чути було правдивий запал для сеї глибоко придуманої системи і для свого знання педагога. Сама собою пригадувала вона мені не в однім згляді деякі молоді вчительки, що йдуть на село повні запалу і щирої охоти нести сьвітло між нарід. Але той запал і ся охота, яку англійська вчителька має нагоду розвинути і ублагороднити в своїй практиці, засуджені у наших учительок на таку саму долю, як цвіт на морозі. Морозом тим є звисні наукові пляни і інструкції галицької шкільної системи, що мають запобігти гіперпродукції інтелігенції. Старанно добрані матеріяли до читання заздалегідь пригинають ніжну душу до сьвітогляду вічного гелюта. Однак не треба і впливу підручників ні ідей. Пригадаймо тільки, що душа малої дитини вразлива від найчужшої фотографічної плити. Кожде слово западає в неї ніби камінь, кинений на спокійне плесо. Зморщить ся, захитає спокійне зеркало і проковтне жадобно камінь, ніби голодне. Але хоча за хвилю згине слід на водяній шибі, камінь проте лежить у темних закутках, в обіймах паростів, і творить поволи довкола себе новий сьвіт. Достоту як губка втягає воду, так само дитина вживає весь свій величезний запас енергії на споживанє і травленє вражінь. Як легко отже виховувати діти, коли хто вміє поводитись

обережно в їх ніжною душею. А як неказано тяжко ковалеві, що привик гатити тільки молотом у підкови, направити годинник. В тій невеличкій кімнаті, де кільканацятро дітей вчили ся культурно їсти, відбував ся важніший культурний процес, як на лекціях класичних мов у якій будь галицькій гімназії. Наш студент процідивши Тукидида крізь фільтер фільольогічних і річевих пояснень, забуває, що писав ті слова Грек, якого серце горіло жадобою життя, волі і краси. Але коли малому Уїллі учителька показує практично, як належить випити філіжанку гербати, то се не звичайна саленова тресура, потрібна на те, аби молодий чоловік, як у нас кажуть, „умів знайти ся в приличнім товаристві“. Так само як дитина найбільшнього робітника вчить ся їсти і дитина англійського лорда. Приличних або неприличних товариств нема в Англії. Наукою поведення намагаєть ся англійська система виробити в дітях отсю непохитну серйозність у кождім слові і в кождім русі, яка характеризує Бритиїців і яка дає їм таку нечувану перевагу в боротьбі за існуванє.

Оттим-то я не мав причини не вірити англійському інспекторови, коли він сказав мені по виході з першої класи: — Тут бачите, пане, в мініатурі цілу методу англійської педагогії. Ми вчимо *non multa, sed multum*. На другий тиждень побачимо, коли се вам інтересне, науку читання і писання у висшій відділі отсеї класи“.

[Далі буде.]

Т. А. Н.

НАРИСИ З ЧУКОТСЬКОГО ЖИТЯ.¹⁾

І. В МЕРТВОМУ ТАБОРІ.

Вже третій місяць грізний Дух Пошести мандрує по великій тундрі, збираючи з „олених людей“ людські голови собі на данину. Ніхто не бачив його в вічі, але кажуть, що в ночі, коли остання невіста впоравшись коло ватри влазить у середину „полога“ (кімната в юрті), він проїздить через табори на своїх червоношерстих оленях, ведучи безконешний обоз, навантажений усяким добром. Полози його саний із червоної міді. Жінки їдуть вкупі з ним, дотлядаючи оленів, що ходять у запряжі; позаду захоплені пастухи женуть незлічені червоні череди; роги в тих оленів схожі на ясне полум'я. Він хапає молодих дівчат, щоб вони вибивали сніг з його шатрів, забирає молодих сильних чоловіків, щоб зробити їх своїми рабами. Він підкрадається в ночі тихо, як той пес, і шатри людей покидає на нічлізі порожніми і навіки позбавленими руху, а бездоглядну череду уводить разом із власною чередою.

Ніхто не бачив його в вічі, але люди називають його хазяїном країни. Всі говорять, що він прийшов із заходу. Ще минулого року Оленячий Бог подавав своїм дітям знаки, що має бути щось зле. Олені, яких убивали в жертву, падали раною униз. На паленому окості виходила з під нижнього краю його лиховісна смуга, показуючи дорогу Того, хто хоче захопити.

В ночі щось із шумом пролітало понад шатрами, вбиваючи душу вогню, що тліла в попелі кабіці; стовпи, що піддержували шатри, примерзали до землі і їх приходилось вирубувати сокирою. Але чари рабівника затуманили розум оленячих жителів і вони не розуміли пророкування. На сій новій землі, яку заняли батьки їх, що перейшли велику річку, на зустріч вітрови, що дня з заходу, жилося так гарно²⁾. На незайнятих моховисках було доволі простору для найчисленніших черед, олені плодилися як ті комарі в літку. Нехай сусіди Тунгузи брали за кожен ніж по двоохлітку, нехай російські гості вбивали за чверть цеглини чаю молоду важенку (оленицю), брали за пляшку спирту по два олені на вибір, череди все таки „вкривали поля, мов те болото“, так ніби то в кожній шерстинці, що падає з оленів, коли вони лїняють ся, виростав олінь.

¹⁾ Чукчі — племя, що залюднює східний край Сибіри (при Берінговій притоці).

²⁾ Чукчі перейшли в західну тундру не більш, як 40 літ назад.

Усього було багато в тундрі. В озерах кишіла риба, береги річних затоків чорніли від посліду лених гусей, песці, мов собаки, приходили до таборів збирати крихти. Комарі і овади боялись холодною тундри. Копита оленів не гнили ніколи в вічно вохкому мулі. Сани мандрівників не перебирали ся через гори вузкими просіками, прорубаними важкими сокирами; тундра була рівна як стіл і одкрита як океан, що приносив до берега її сплавне дерево на тепло людам.

Тепер треба було розплачуватись за сю щедрість. Не дурно найстарші з тих, що примандрували в сю сторону, хмурились дивлячись на кітли через край повні мяса, і шатри повні дїтвори. Не дурно дивувались вони, що хазяїн пустелі так щиро витає гостей. Його просто не було дома, він цілих двадцять лїт гостював на далекому заході в царській стороні, а тепер повернув ся, щоб зібрати викуп. Охоронниці огнищ в жертву йому виливали жертвну юшку; ті що берегли череди, вбивали в жертву йому чорних оленят і білих без жадної латки важонк, але-ж він гордував мясом оленів; він живив ся душами маленьких дїтей, яких хапав сонних; він впивав ся слїзми посиротїлих старих жінок; він забирав тих, що стояли на місці і доганяв тих, що тікали, намагаючись повернути сю землю знову в пустелю, якою вона була раніш. Вже в десятих шатрах не було живої душі, а він усе ще не був ситий. Шамани кидали на його шлях мясо, позрізуване з трупів, щоб змусити його помандрувати до сусїдів, та ніщо не помагало. Він кружляв по тундрі, мов той вовк поміж розполохані череди, повертався назад, заходив на кожне глухе озеро і скрізь збирав здобич.

На березі озера в одному з малолюдних кутків тундри був табор, захоплений пошестю. В таборі було чотири шатра, що стояли вряд і з першого погляду не видно було нічого гідного уваги. Сани навантажені добром стояли, як звичайно, без жадного ладу довкола шатрів, купи оленячих шкір лежали на землі; двоє оленів блукали поміж санями, розкопуючи копитами затверділий сніг. Та придивившись краще можна було завважити, що в табор завітало лихо. Добро, зложене на санях і оленячі шкіри були вкриті товстим шаром інею; перед дверима шатрів ніде не горїла ватра; з дїрок, zostавлених в горі шатрів, не виходив дим — видно жінки не варили їсти. Людей ніде не було видно, вони були в шатрах

під загорнутими хутряними полами шатрів, так само нерухомі й холодні, як мерзле поліно, що валялось серед дороги.

Се був табор старого Рультувії і тільки три тижні назад, коли стояли на березі річки Алазеї, в ньому було більш трицяти душ народу разом з жінками і дітьми. В ньому було тоді вісім шатрів, але половину їх покидано під час сумної мандрівки з Алазеї до Лебединого озера.

Рультувія був один із найбагатших власників черед; у нього були дві жінки, чотири сини і стільки-ж зятів. Його старшій жінці онуки помагали латати шкіри, а молодша отсе вперше завагітніла.

На голові його не було й одної сивої волосинки; він брав премії на гонитвах і арканом вдержував оленя чотиролітка, що гонивсь за важонками. Череди його висилували його пастухів і від зорі до зорі випасували моховиско і йшли далі.

Злий дух догнав Рультувію в ночі і взяв у нього старшого онука. Тоді Рультувія помандрував на схід, думаючи заховатись на тому березі Колими. Вісім разів мандрував він від Алазеї і вісім душ покинув у дорозі. Діти його заслабши з вечера до ранку вмирали. Він кидав їх із шатрами і йшов далі. Інші мучились по кілька днів і він віз їх на санях, укрити шкірами, що вкривались інеем від дихання хворих, промерзали наскрізь від поту і примерзали до саний.

Обхоплений розпукою звернув він у бік і помандрував хто й зна куди, але за три дні мусів спинитись на березі сього озера, бо більшість його домашніх не могла вже стояти на ногах. Два менчі зяті втекли з своїми жінками. Інші зяті поділили загальну долю. Стара Рультина тої ночі, коли вмер її останній син, повісилась над домашнім огнищем, щоб осквернити його. Рультувія вранці тільки виглянув з полога, знову заліз у нього, знову ліг лицем до стіни і не вставав більше. Тепер шатри були повні трупів, череда розбіглась Бог зна куди; тільки декілька самих освоєних оленів зосталось ще коло табору. Огні погасли, в шатрах не було життя, а в саквах їжи, бо останні дні ніхто не мав сили пиймати й заколоти оленя.

Тільки одна жива душа зосталась ще в таборі. З під поли заднього шатра вилізла жінка і полізла рачки до оленів. То була Ілінеут, молодша Рультувієва жінка, якій було тільки 18 років і яка ходила останній місяць вагітною. Її узяв старий з бідної родини підданих „сусідів по табору“, щоб вона була рабинею

старій Рультині, і весь час вона працювала без спочинку, часто не маючи і в ночі часу заснути. Від коли завагітніла, життя її полегшало, а останній місяць їй навіть не веліли перетягати важкі хутрянні шатри і навантажені сани. Але на Лебединому озері, коли жінки одна за другою мандрували на той сьвіт, їй знову прийшлось запрягтись у роботу. За останні три дні вона так змучилась, що по смерті Рультувії залізла в заднє шатро і лягла на шкірах, бо була занадто слаба, щоб думати про втеку. Дух пошести, пролинувши проз неї, видимо, зачепив таки трошки її. Три дні пролежала вона сонна в шатрі і за весь сей час тільки двічі прокинулась, щоб угамувати спрагу битою кригою, що востала ся в крижанім місї. Крихта сушеного мяса, що восталась в одній сакві, була її їжею.

Сьогодні вона прокинулась вранці і почула, що їй трохи полегшало. Перша думка її була — втекти. Зоставатись у сьому царстві мерців було занадто страшно; крім того вона почувала, що мусить швидко родити, а коли не добеть ся до людей, то неминуче загине разом із дитиною.

Встати на ноги вона не мала сили і лізла рачки, мов прибіта собака, опираючись руками об землю і раз-у-раз грукнувши в снігу. Вона зо страхом думала, чи вдасть ся їй впіймати хоч одного оленя. Коли вони злякають ся, вона не зможе втекти з табору. На її щастє найблизший олень не тільки не злякав ся, але навпаки, спинив ся розглядаючи молодицю. Ілінеут з полегкістю зітхнула. Се був її власний олень, даний їй на віно, старий і смирний як російська корова. На йому був недовуздок і розмотаний повід тяг ся по землі. Ілінеут вхопилась за кінець повода і підтяглась до оленя. Про те минуло коло пів години, поки вона запрягла оленя в немудру чукотську запряж. Про другого оленя навіть не подумала. Часом спинялась і плакала від слабости і хвороби.

Нарешті таки молодиця влізла в парту (сани) і слабим голо-сом гукнула на оленя. Олень риссю побіг добре втоптанім шляхом, який очевидно йшов до чийогось табору. В сі тяжкі часи сусіди цурали ся сусідів і люди з Рультувіного табору не знали зовсім, хто живе поблизу.

За годину олень витяг голову і почав втягати носом повітрє. До нього вітер донїс дим ватри. Здалека почулось гавкання

собак, які вчули чужих оленів. Жінка наближалась до табору. Ілїнеут смикнула віжки, щоб примусити оленя бігти швидче.

— Стій!

На повороті дороги стояв чоловік з рушницею в руках. Він простяг рушницю перед себе і націливсь просто в наближаючу ся жінку.

Ілїнеут остовпіла з диву і страху і не мала сили натягти віжки. Олень біг собі далі.

— Стій, або я вбю тебе!

Жінка все ще не підіймала рук з надітими на них петлями віжок, але старий олень, бачучи направлену на нього рушницю, спинив ся сам.

— Хто ти? — гукнув здалека чоловік з рушницею.

— Ілїнеут, жінка Рультувієва!

— Що в вас?

— Смерть!

— А ти як живеш? — спитав чоловік.

— Живу!... — відказала просто Ілїнеут. Вона сама тепер дивувалась, що ще живе.

— Чого ти лізеш до чужих, ти, недобита? — закричав чоловік. — Іди назад. Іди до своїх мерців, утікацьке створіння! Задавись, заколись, не показуй свого обличчя живим! Іди геть, будь проклята!

Він кричав як несамовитий. В його таборі ще ніхто не вмер і він надіяв ся в сій глуші, куди люди зовсім перестали й заглядати, пересидіти мов у фортеці лиху годину. Ся зачумлена гостя незвичайно дратувала його і кілька разів йому хотілось спустити курок і таким способом скінчити розмову.

— Будь ти проклята, іди геть! — гукнув він ще раз, бачучи, що Ілїнеут не рушаєть ся, і з погрозою підняв рушницю.

— Я вагітна! — мовила жінка.

Чоловік зупинив ся, ніби вагаючись. Жителі тундри незвичайно дбали про малих дітей.

— Не треба! — мовив він нарешті. — Нехай буде викупом за моїх пташенят!... Їдь геть.

Ілїнеут смикнула ліву віжку і повернула назад. Їй не лишалось нічого иньшого, як вертати назад до мерців. Страх її зник. Живі люди вважали її добичю пошесті, втікачкою, жертвою Духа хвороби і вона стала вважати себе виключеною від життя. Голова

її крутилась від голоду і слабости. Часом вона переставала розуміти дійсність і їй здавалось, що вона їде вічнотуманною пустелею, яка окружає царство мерців. Тундра повита легким сірватим туманом нічим не порушувала сього вражіння. Верхи Рультувієвих шатрів виринули з під землі, немов корабельні щогли серед моря, але-ж там було справжнє царство смерти.

За годину олень спинився коло найближчого шатра. Ілінеут спустила ноги з саний і хотіла було устати, але зараз же повалилася на стогнуци на землю. Гострий біль нагадав їй дійсність. Час її настав. Вона була сама серед мерців, без їжі, без дров, щоб нагріти в снігу води; довкола була зараза, а новий страшний біль давав їй знати, що настає подія, після якої вона мала стати безпомічною, як новонароджена дитина.

За хвилину біль затих. Гадка про дитину, що мала родитися, підбадьорила її. Треба було щось зробити і зробити як найскорше. Вона підвелася навколїшки і оглянулася довкола. Олень, що смирно стояв коло шатра, кинувся їй у вічі. Ним вона і наїсться і напється. Вона підняла віжки, що лежали на землі і прив'язала до шатра, тоді повернулася до нарти і витягла з піхвів, прив'язаних до задка, свій великий ніж. Ходити вона все таки не могла і, як і раніш, полїзла на вколїшках довкола нарти, підкрадаючись до лївого боку оленя, який, приязно хропучи, повернув до неї голову. Держучись за його шерсть, вона нарешті устала на ноги і вхопила його за чівку, щоб не впасти; далі, все держучись лївою рукою за оленячу чівку, вона правою притулила ніж, як робить ся звичайно, до боку проти серця. На хвилину в її душі ворухнувся жаль: оленя сього вона сама годувала з самого малку; він прибігав на її голос і пив з її рук.

Але за хвилину вона з усієї сили надала ніж і усім своїм тілом навалилася на нього. Олень судорожно кинувся, шарпнувся усіма ногами, немов збираючись бігти, далі якось осїв униз. Очи його викотилися на лоб і стали дикі, дикі, ноги дрібно тремтіли і розсувалися. За хвилину він повалився на сніг до гори раною і став битись в агонії. Ілінеут трошки перечекала, тоді через силу прорізала оленеві черево, і вирізала в йому дірку в яку можна було просунути руку. Відкотивши хутрянний рукав, вона просунула туди руку і припала лицем до рани. Ковтнувши раз, другий, вона спинилася, боячись пити більше, бо Чукчі казали, що людина, напившись уволу теплої крові, може вмерти. Вона знову всунула

руку в дірку, витягла одну за одною нирки разом із салом і сховала їх за пазуху. Далі відтягла оленеві долішню челюсть униз і відривала шматок язика.

Оббілювати оленя вона не мала сили і тому принаймні набрала собі їжі на день, на два після родива. Крім їжі їй треба було ще й світла, а топле сало зосталось тільки в тому положі, де лежав Рультувія. Вона покинула оленя і полізла до дверей шатра. В шатрі було сумно, сумно, холодний попіл у кабиці був покритий снігом, що нападав крізь димарь. Перекинутий казан лежав боком і в ньому було трошки замерлої зеленої мохової каші. Вліворуч від кабиці лежали два жіночі трупи з страшними, розкритими обличчями, на яких плямами позастивав гній. Про те Ілінеут не стала на них дивитись і полізла в полог. В полові було темно і шукаючи ляпки вона кілька разів намацувала голову діда, холодну і тверду, мов камінь. Відшукавши нарешті сало, вона вилізла з шатра і полізла до другого, заднього, в якому пролежала недавно хвора три дні. В цьому шатрі мерців не було видно, але-ж коло лівої стіни лежала якась купа, похожа на туші, покриті шкірами. Відвертаючи голову від цієї купи, пролізла Ілінеут у полог, де мерців не було.

В полові було страшенно холодно, та він був про те такий малий, що навіть одна людина могла трохи нагріти своїм диханням його мерзлі стіни.

Підв'язавши полу пологу, щоб впустити трохи світла з надвору, вона викресала вогню і запалила моховий ігніт у кам'яній чашці. Далі закрила вхід, старанно пошідтикала всі стінки і скинувши з себе звичайну одежу, наділа широкий халат і зверху загорнулась ще товстою хутряною ковдрою. Вона дзвонила зубами від холоду. Жадної надії на ратунок і життя не було в неї, про те вона почала, як усі чукотські родільниці, молитись Богови благословенного буття.

„Ти, що дивишся на кожен крок оленячого племені, — вимовляла вона голосно в самотньому полові, — ти бачиш моє лихо і мій страх! Коли Ти жалісливий, пожалій мене, ще не народжене, що викликає жаль у людей і в звірів. Дай йому благополучно вийти з мого черева. Дай йому благополучно житись молоком моїм, віджени духів хвороби і смерті, зроби лежачого сидячим, сидячого — ходячим, ходячого — бігаючим, швидконогим, нічним оборонцем черед!“

Напади болю почались знову, заки вона скінчила молитву. Але держучись заповіту матері і баби вона не хотіла накликати на себе криками сорому¹⁾ і тільки гривла волохатий край ковдри, щоб угамувати біль. Вона розкидалась на шкурах, збила з себе ковдру, тіло її звивалось, як тіло прибитої ящирки... Нарешті слабкий крик сновістив, що до табору смерті прибула нова жива людина. Через превелику силу Ілїнеут підвелась трохи і почала прибирати дитину. Вона перевязала пуповину пасмом свого волося, що вирвала задалегідь, і загорнувши дитину в свою одежу, перелїзла на другий бік полога. Потому знепритомніла, і пролежала без пам'яті кілька годин.

Нарешті прокинулась. Голова її була така важка, що вона ледве-ледве могла підвести її з міха з ріжним хаботтям, що лежав у головах. Їй хотіло ся пити, але ж води не було і вона витягла з казанка, що стояв коло ляжни, кілька грудочок криги і почала її ссати. Нирки, що вона взяла на запас, випали з-за пазухи на ліжко. Одна з них була як раз під рукою; вона підняла її і почала смоктати напів застигле сало. Та все се мало задовольнило її. В Чукців породілю за кілька годин після родива наповоають міцною юшкою з м'яса, щоб вона повернулась у неї на молоко, а тут не було краплі талої води, щоб заспокоїти спрагу. Дитина мовчала, видно спала. Мати хотіла повернутись, щоб пригорнути її до себе, та параз почула, що вся нижня половина тіла не слухаєть ся її. Тіло її від стану було прикуте до ліжка. Ноги здавались чужими і вона не чула, як лежать вони на ліжку.

Страшенна розпука огорнула її душу. Бог милосердного буття був очевидно глухий на її благання. Дитина запищала. Мати оперла ся долонями об шкіри і напружуючись стала перевертати своє важке тіло на бік. Ноги заважали їй, заплітаючись одна за другу, та нарешті таки їй удалось лягти так, як хотілось. Розкутавши дитину, вона дала їй цицьку. Але ж вона була така виснажена, що в цицьках не було ані краплі молока. Вона поклала дитину на шкіри і перекинулась знову на спину. Потому страшенним зусилєм ліктів випростала своє задубіле тіло і сіла, спершись на стїну пологу; очі її горіли, губи пересмагли. До горла підкочувалось щось велике, колюче, як звиток мишачої шерсті, що одригнула отроєна лисиця.

¹⁾ Чукотські жінки вважають соромом кричати при родиві.

— Злий душе! — мовила вона пошепки, хриплим голосом, — ти, що підкрадаєшся із заду, як полохлива росوماха, чому не вбиваєш відразу? Прийди і візьми мене і дитину, і всіх людей, і всіх оленів, щоб ніхто не міг похвалити ся безкарністю!

Дитина змерла і кричала не вгаваючи.

— Плач голоснійш! — мовила Ілінеут. — Мого голосу не чує, моє тіло погана здобич... Він любить сьвіже, м'яке для зубів, слизьке для горла.

Дитина, неначе послуховавшись, заплакала голоснійше. На дворі нараз закрипіли по снігу чийсь кроки.

— Олень! — сказала собі Ілінеут, чуючи що весь запал її минає нараз. Але кроки наблизились до шатра. Чиясь рука відхилила обережно полу шатра, яка заміняла двері.

Ілінеут почула, що волосся її підіймається в гору. — Іде! — подумала вона і завмерла затаївши дух і намагаючись не поворухнути й пальцем. Але дитина кричала, як і ранійш.

— Хто живий? — спитавсь з надвору голос, що здався їй грізним, як завивання вітру.

Ілінеут мовчала.

— Хто живий? — знову спитав голос.

Ілінеут зважилась відповісти, та намісь слів з грудий її вирвалось хрипле стогнане. Дитина аж заходила від плачу. Чути було, як хтось надворі став навколїшки і потяг до себе стїнку пологу... Далі нещаслива породїля нічого вже не чула й не почувала...

Коли прокинулась і розплющила очи, ясне сьвітло лямпи, що горїла повним полум'ям, осліпило її. На вінці кам'яної чашки лежали білі плитки сьвіжо витопленого сала. В полові було тепло, навіть горячо. Коло лямпи стояли рядком чайник з горячим чаєм, з якого клубами йшла біла пара, і казан з паруючою юшкою. Дитина лежала коло лямпи, накрита м'якою шкіркою оленяти, і твердо спала. Якийсь чоловік поравсь коло кїтла, викладаючи м'ясо в чисто вишорвані дерев'яні почви.

Ілінеут здивовано подивилась на невідомого чоловіка: вона не могла зрозуміти — на сїм вона сьвітї, чи вже на тїм?

— Хто ти? — спитала вона нарешті пошепки.

Намісь відповіді чужинець набрав у чашку гарячої юшки, кинув туди з кїрця, що стояв коло ночов, грудку снігу і подав

їй. Вона жадібно припала устами до чашки і випила її всю; після першої випила і другу.

— Яке се м'ясо? — нараз запитала Ілінеут, полохливо дивлячись на ночви. Їй здалося, що може се людське м'ясо. *

— Твій олень — мовив чужинець показуючи на двері. — Оленя оббілував, дров приніс, огонь розпалив, м'яса зварив, сала витопив, дитину витер, полог прибрав — розказував він не без задоволення, але нараз лице його охмарилось...

— І тих повитягав геть! — додав він зморщившись і знову показуючи на двері. Він очевидно говорив про мерців, що недавно лежали в шатрі під шкірами.

Побачивши на його обличчю страх, Ілінеут навпаки підбадьорилась. Очевидно, се був не Келя, коли бояв ся мерців. Вона стала пильно розглядати чужинця. Він був високий, широкоплечий, але зовсім молодий. Щоби його аж пашіли румянцями і навіть лоб і підборіддя його дивились досить сьміливо, а ледви помітні брови були кумедно підняті в гору, неначе він вічно був здивований.

— Хто ти? — спитала Ілінеут уже міцнішим голосом. Юшка теплом розлилась по її жилах, їй було так гарно і спокійно, як уже давно не бувало. Вона подумала, що Бог милосерного буття послав таки їй ратунок..

— Я Китлен! — мовив чужинець, — син Канена в таборі на річці Новій. Ні батька, ні матери не маю. Жив сиротою в чужому таборі.

Тут він спинився, немов для того, щоб перевести дух.

— Дух завитав у табор, винищив людей. Брр!... — нікого не лишилось! Я лежав шість ночей, мов та гнила колода, коло мерців; потому поліз звідтіля, як підбита куропатва.

Ілінеут мовчки слухала. Доля Китлена дуже нагадувала її власну долю. Та в тім люди і гинули і ратували ся під сей час однаково по всій тундрі.

— Як тебе звати? — спитавсь і собі Китлен.

Жінка сказала.

— Ти теж сама?

Ілінеут мовчки показала на дитину.

— Знаю — кивнув головою Китлен. — Се добре.

Він нараз усміхнувся, ніби нагадавши щось чудне.

— Чуєш! — сказав він, — прийшов я до Лалена, а він ви-

ходить із рушницею, мов на дикого звіря.

— Задавись, — каже, — або заколись! Чи я дурний, що колотимусь, коли сам Келя не міг мене заколотити?

Ілінеут подивилась здивовано на нього: він міг говорити про такі речі усьміхаючись.

— Ти знаєш? — почав знову Китлен. — Старі люди говорять, що дух хвороби ніколи не нападає двічі. Мов той рись: коли промахнувся, йде геть.

Слова його здались Ілінеут співом дитини Рультенніна¹⁾; вони несли їй нову надію на життя і визволене від страшного кошмара, що панував довкола.

— Де ваші олені? — спитав Китлен заклопотано.

Ілінеут похитала головою.

— А багачко? — спитав не без цікавості Китлен.

— Багато! — відказала жінка — без ліку!

— Піду шукати? — мовив Китлен напів питаючи.

— Не ходи! — спішно заговорила Ілінеут — боюсь сама...

— А чиї будуть олені? — знову цікаво спитав Китлен.

— Отсього! — показала Ілінеут на дитину. — Дай сюди! подивлюсь — хлопець, чи дівчина.

— Хлопець! — сказав Китлен, віддаючи їй дитину. — Здоровий!

Ілінеут силкувалась перевернути ся на бік.

— Стривай! — спішно сказав Китлен, — я поможу! — і своїми величезними руками він повернув її так легко і зручно, немов ціле своє життя доглядав роділь.

— От! — додав він, прикладаючи до її грудий голеньку дитину. Тепер у Ілінеут було трохи більше молока і дитина почала ссати; від сього матері було дуже боляче, та вона була щаслива і не помічала сього.

За кілька хвилин дитина наїлась і Ілінеут знову повернулась на спину, не випускаючи дитини з рук.

Та за хвилину вона підняла її у гору і простягла Китленови.

— Візьми його! — сказала вона трохи змішавшись; потому

¹⁾ Рультеннін — співзірря Оріон. Його уявляють собі небесним стрільцем. Він має жінок між земними натхненими жінками (шаманками). Його земні потомки посідають солодкозвучні обрядові співи.

додала нараз сьміливо: — Будь йому батьком, будь мені чоловіком, будь господарем дому і череди, коли Бог всесьвітній послав тебе ратувати нас!

— Гаразд! — просто відказав Китлен. — А тепер я їстиму, бо голодний!

За три дні двоє недобитків, яких пожалував Дух смерти, справили в таборі мерців разом шлюбне і родинне кровопомазання. Китлен тричі обвіз молоду матір з дитиною довкола шатра в критих санях запряжених жертвним оленем.

Параліч у Ілїнеут пройшов уже на другий день, але-ж ходити вона не могла ще цілих два тижні. І сі два тижні нова родина провела між шатрами повними мерців; та, правду кажучи, мало звертала на них уваги, занята своїм власним житєм. Нарешті Ілїнеут подужала і вони покинули табор мерців.

Китленови пощастило зібрати більшу частину череди і на другий рік молода родина вважалась багатою, мала великі череди і в неї були вже бідні підсусідки, що мандрували з нею і пасли її череди. Злий дух покинув тундру і помандрував на схід, але-ж він забрав більш половини народу, а в тих, що zostались живі, олені перестали плодитись так як раніш. Оленяче щастє покинуло західні череди і перенеслось у південно-західну країну, на верхів'я ріки Олоя. Про те Китлен і Ілїнеут і досі живуть заможнo. В них багато синів, але-ж найзавзятійший з них — Руельт, що родив ся під подихом пошести, рядом з мерцями. Повне його ім'я — Рябий Руельт, бо лице й плечі його покриті маленькими червонуватими цятками, подібними до віспяних. Сі знаки поробив йому Дух пошести, пролітаючи понад тундрою.

З російського переклала Маруся Полтавка.

НАУКОВІ ЛИСТКИ.

ДР. М. ЛЯНДАУ.

VII.

Визволенє з підземного сьвіта.

Загадка смерті увійшла в сьвіт із смертю першої людини, питанє-ж про посмертну долю покійника насунуло ся певно вперве тому, хто пережив першого покійника. І як тільки людство підняло ся з найдикшого напівзвір'ячого стану, стало воно собі пояснювати смерть як уступлене незримій житевій основі, як відділене духа або душі від позісталого мертвого тіла. Чоловік бачив, що мертве тіло розпадає ся й гниє, але разом із сим уявляв собі, що невидима частина покійника живе далі, тиняє ся десь оподалік гробу, біля домовства помершого і його рідні, та блудить так, не освободивши ся ще від людських вимогів і потреби поживи й уживаня.

Сей погляд ніколи вповні не загинув. „Наука, що душі мерців живуть далі між живими, появляєть ся справді вже на найнижшому ступні культури; вона тягнеть ся майже без виїмка крізь духове житє диких народів та корінить ся ще глибоко серед цивілізованого сьвіта. З безлічи оповідань подорожників, місіонарів, істориків, теологів, спіритуалістів виходить загально прийнятий погляд..., що двома головними місцями пробуваня померших душ є похоронне місце та місце, де покійник пробував за житя.“¹⁾

На думку віруючих блудили душі туди, наділені тими самими бажаннями й потребами, що за житя; а ті їх потреби старали ся люди заспокоїти чи то в любови, чи зі страху, що вони повернуть.

Єгиптяни неолітичного періоду вкладали поживу до гробів покійників, відрубували їм одначе задля більшої певности голови й ноги, щоб мерці не непокоїли їх в уживаню їх жінок, домов та майна.²⁾

Мерця вважали чимось страшним, небезпечним для живих, та намагали ся усмирити його злобу. Мешканці Темези укамінували Політа, Одисевого товариша, за знасилуване дівчини. Щоб відімити свою смерть його дух так люто доїдав Темезіяницям, мучив

¹⁾ E. d. B. Tylor, Die Anfänge der Kultur, німецький переклад Штенгля і Поске, II том, стор. 24.

²⁾ E. A. Wallis Budge, The Gods of the Egyptians. I, ст. XIII. London 1904.

їх і вбивав, що вони вже задумали зовсім покинути своє місто. За радою Пятії кинули вони одначе сей намір, побудували Політови храм та офірували кожного року одну дівчину, щоб його умолити. Аж коли Евтим прийшов до Темези, закохався в призначену на жертву дівчину та в боротьбі побідив опиря, сей втік та потонув у глибинах моря¹⁾.

Мов дикі звірі товплять ся страшні мерці довкола Одиссея, пожадаючи напийти ся крові жертвених звірів; добутим мечем ледво зміг він їх відперти.²⁾

В пізнійших часах узяли верх лагідніші звичаї; Лукіян уже глузує собі в „Жалобі по покійнику“ з тих, котрі убивають коні й жінки та палять одержу над гробом з тою думкою, що все те дістане й зуживе мерлець. Географ Страбон оповідає, що Альбанці складали ціле своє добро до гробу, а самі оставали без нічого.

Та згодом ставали або мерці менше вибагливими, або їх спадковимі скупішими; обі сторони задовольняли ся зложенем на гробі декількох цвітів і овочів, мірки вина з мукою, аби тільки се походило з доброї волі й любови³⁾.

І ці звичаї пережили поганський світ. „Болгари пирують у цвітну неділю на кладовищі, та наївши ся й напивши ся доволі, лишають останки на гробах, думаючи, що мерці спожують се в ночі. В Росії можна таке бачити ще тепер у призначені на се дні, т. зв. поминки⁴⁾).

В Литві встояв ся той звичай, мимо перепон з боку церкви, аж до XIX ст., та дав польському поетови Міцкевичеві мотив до його драматичної поеми „Dziady“.

Римляни стали дуже рано відрізняти приятних богів від ворожих, добрих від лихих. Перших називали вони „лярами“, других „лярвами“, — терміну „manes“ уживали вони як спільної назви, або на випадок непевности⁵⁾.

¹⁾ Павзаній, Опис Греції. VI, 6, 3; Страбон, Географія VI, 1.

²⁾ Одиссея XI, 34—50.

³⁾ Parva petunt manes, pietas pro divite grata est
Munere; non avidos Styx habet ima Deos.

(Ovidius, Fast. II, 533 sq.)

⁴⁾ Tylor, op. cit. т. 12. II. ст. 36.

⁵⁾ Est et secundo signatu species daemonum, animus humanus exutus et liber, stipendiis vitae corpore suo abiuratis. Hunc vetere latina lingua reperio Lemurem dictitatum. Ex hisce ergo Lemuribus, qui posterorum suorum curam sortitus pacato et quieto numine domum possidet, Lar dicitur familiaris. Qui

Але в упливом часу доконала ся ще одна переміна. На висшому ступні цивілізації пізнали люди, що се безглузде піклувати ся про тілесні потреби померших. За те з вірою про нагороду й кару на „тім“ сьвітї зродило ся також змагання до облекшеня або скороченя страждань, наложених на коханих та грішних покійників як кари за гріхи; за тим пішло стремління до використання в хосен живучих ще людей впливу померших блажених угодників, що удостоїли ся ласки божества.

Замість вкладати мерцям до гробу зброю та поживу, замість убивати при їх похороні любих їм жінок і невольників, молили ся люди за них або до них. Із страшних духів, що їх треба було проганяти або усмирювати, перемінили ся покійники або на покутуючих грішних духів, які потребують до свого спасеня жертв і помочи живучих людей, — або на могучих, помічних сьвятих, які молять ся перед божеством за нас смертних та навіть самі годні доконувати чудеса. І виклинають та проганяють люди опирів, просять помилюваня для душ страждущих у чистилищі, молять ся до сьвятих у раю.

„Наука про успішність молитви сьвятців небесних за людей на землі, та смертних людей за страждущі в чистилищі душі вразно пробивається скрізь у Дантовім „Чистилищі“ (слова Філялета); але вона не взяла свого початку в християнстві та — додамо від себе — не є виключною ознакою християнства.

Вже на грецьких гробах, а ще більше по римських, зустрічаємо такі написи як ось: Помилуй мене! Визволь мене! Поможи мені! Заступай ся за мною перед богами! — всі ті поклики звертають ся на адрес покійника¹⁾. В творі римського поета Стація²⁾ випрошує померша Прісція своїм чоловікови щасливе, довге життя. Вона в певнім значіню праведниця, — Харон перевозить її ніжно до сьвіта тіний, — Кербер мовкне перед нею, — Прозерпіна висилає їй на зустріч своїх слуг із смолоскипами, — мешканці Єлїзея сіють перед нею цвіти.

vero propter adversa vitae merita, nullis bonis sedibus, incerta vagatione, ceu quodam exilio punitur, inane terculamentum bonis hominibus, caeterum noxium malis, hunc plerique Larvam perhibent. Cum vero incertum est, quae cuique suorum sortitio evenierit, utrum Lar sit an Larva, nomine Manem nuncupant (Apulejus, De Deo Socratis, ed. Oudendorp. II, 152.).

¹⁾ Ernst Lucius, Die Anfänge des Heiligenkultus in der christlichen Kirche. Tübingen 1904. Ст. 19.

²⁾ Sylvae. V, 1, 247—257.

Ще давніша була, основана на орфійській тайній науці, повірка, по якій людина може собі вже на сьм сьвітї в помічу певних висвяченє і культів забезпечити блаженне, вигідне істнованє на тїм сьвітї; що більше, навіть померші можуть від богів одержати очищенє й відпущенє кари за злочини, як тільки їх нащадки віддадуть ся орфійському культові¹⁾.

На островах Тонга пліло будуче житє в станї етеричної божескості та було тільки кастовим привілеєм ватажків та висших станів, душі-ж плебеїв підпадали звівченю²⁾.

Думку про воскресенє мертвих підсувала народам, що дійшли вже до хліборобства, імовірно обсервація, що зерно, засіяне в землю, виростає до нового житя; всеж таки поворот на сей сьвіт був для людей великою ласкою, яка випадала на долю тільки небагато щасливцям.

„До Аверна легка дорога... Але незвичайно важко вернути ся з дороги та вийти на горішній сьвіт. До сього спроможні хиба тільки нащадки богів, — ті, що їх вибрав собі й полюбив Юпітер, — або ті, що їх чеснота видвинула на верх.“³⁾

Греко-римська мітольоґія оповідає одначе також про зусилля до виведеня поодиноких осіб із підземного сьвіта: але тільки одному Гераклеви поталанило ся визволити Алькесту. Зовсім зрозуміло, що Піріт і Тезей у підземелю нічого не вдіяли та з „по-срамленієм“ повернули на сей сьвіт; їм-же забагло ся — не визволити якогось засудженого, а Плутоніви забрати його дружину. Але глибше значінє має невдача Орфея, що із за необережності не зміг увільнити свою жінку; аджеж до особи Орфея відносили Греки початок своїх містерій та науки про підземний сьвіт.

Вавилонський міт оповідає про насильне визволенє з того сьвіта. Щоби визволити свого коханця Думузія, подала ся Істар (Венера) у ту країну,

„... де входять всі,
„Але виходу не мають,
„На той шлях, що йде ним кождий,
„Та ніхто не повертає.“⁴⁾

¹⁾ E. Rohde, *Psyche, Seelenkult und Unsterblichkeitslehre der Griechen*. 1894, ст. 421.

²⁾ Tylor, II, 21. ³⁾ Енеїда. VI. 126—131.

⁴⁾ Цитую з перекладу Івана Франка п. з. »Істар«; гл. Ів. Франко »Поєми«, Вид. Спілка. — В. II.

Вона здобула собі вступ до підземелля, але попала в полон володарки того світа Алляти (званої також Ерішкіґалею) та витерпіла невольні муки. Коли однак її відсутність відбила ся некорисно на горішнім світі, вислали найвищі боги свого післанця до ада, а той присилував Аллят увільнити полонену. З тріумфом повертає Істар з рівнож увільненим Думуцієм на сей світ.

Жиди й Греки, до котрих дійшов міт про Думуція (під іменем Таммуца й Адоніса), святакували його пам'ять кожного року; серед Вавилонців була „думка про визволене з того світа одною з найпопулярніших повірок“¹⁾. Однак здасть ся, що в основі цього „хожденія по мукам“ та переказу про Прозерпіну ляг якийсь міт із т. зв. природних мітів, — етичної тенденції тут мабуть не було.

Вправді Уолліс Бодж²⁾ не добачує в тім вавилонським пеклі змій та огню, але пануюча там темрява, годоване засуджених болотом і порохом, та жостоке трактуванє Істари показують, що „країна, відки вороття немає“, була місцем кари для мерців.

Мітологія Японців розповідає теж про невдачну, споріднену з мітом про Прозерпіну пробу визволення дружини з підземного світа. О скільки се мож вибрати з помотаних, суперечних оповідань книги „Kojiki“ з VIII віку та трохи молодшої книги „Nihongi“, представляла ся та подія більш-менш ось як:

З первісної пари богів, Ізанаґі й Ізанаґі, помирає Ізанаґі жінка в злогах. По її похороні сходить полишений чоловік, Ізанаґі, до підземелля (краю Юні), щоб видобути свою жінку назад, але вона приймає його сими словами: „Мій пане й дружино, чому приходиш так пізно? Я вже їла харч із кухні Юні.“ Відтак прохає вона його, щоб на неї не глянув, як вона покладеть ся спати, та він робить із одного зуба свого гребеня смолоскип та бачить на ній масу нечисті, безліч хробаків. Його обхоплює таке обмерзінє, що він кидаєть ся втікати, та попавши на щастє в руки вісьмом препоганим бабам, висланим його жінкою в погоню за ним, вертає на верхній світ. Тут проголошує він розводу формулу та очищуєть ся з гидоти підземелля.³⁾

¹⁾ Dr. Alfred Jeremias, *Hölle und Paradies bei den Babiloniern*, Leipzig 1903, ст. 32. — Domenico Bassi, *Mitologia Babilonese-assire*, Міляно 1899, X ст. 95—6, 163—66. ²⁾ Wallis Budge, *op. cit.* I. 273.

³⁾ *Japanische Mythologie* von Dr. Karl Florenz, Nihongi, *Zeitalter der Götter*, in *Mitteilungen der deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens*, Tokio 1901, ст. 35—59, Supplement.

Впрочім поводженє сеї пари богів таке лихе та дике, як се навіть не личило би людському подружю. Віруване, що з пекла нема виходу тому, хто покушав тамошньої поживи, виступає не тільки в японській і грецькій мітології, а й у иньших народів.

В Старім Завіті, в якому знаходимо взагалі тільки небагато дат про той сьвіт, є вправді оповіданє про визволенє пророка Самуїла з підземелля (I. Сам., гл. 28), але тут іде річ тільки про хвилиний побут на сїм сьвіті. Його звивають сюди задля удїлення інформацій. З сього бачимо також, що Біблія не вважала підземного сьвіта місцем кари, а за свого рода „limbus patrum“, де пробувають пророки. З тим годить ся також заява коментатора Біблії Рашія (або Ярхія, що помер 1105 р.), основана на Тальмуді (Тракт. Хагіга 4). Він каже, що чарівниця говорить про богів (Ельогім), бо вона бачила також, як пророк Мойсей піднімав ся разом у гору. Самуїл із страху, що його звивають перед суд, узяв собі Мойсея на поміч.

Пізнійші, по-біблійні жидівські перекази й легенди оповідають більше та подрібнійше про визволенє грішників із пекла, яке вони описують вельми докладно¹). А рівночасно і рівнорядно з ними родять ся також і християнські понятя про пекло, чистилище й рай; спорідненє між жидівськими і християнськими понятями сього рода таке велике, що про найдавнійші апокаліпси й легенди нераз важко рішити, чи вони походять від жидівських, чи християнських авторів, або чи вони були первісно жидівськими творами, а тільки християнство перетворило й доповнило їх опісля інтерполяціями в своїм дусі.

В християнській науці сходить син Божий до ада (як другий Геракль), аби вивести відтам перед-християнських угодників, котрі вірували в Христа й жили по його законам²).

З нятяками на се „віступленє до ада“ зустрічаємо ся вже у Матвія (XII, 40) та в посланію до Ефізіянців (IV, 9), у отця церкви Юстина Мученика в Розмові з Трифоном; подрібнійші його дати знаходимо в апокрифічній проповіді апостола Тадея (в Церковній

¹) Гляди гл. »Топографія« і »Систем кар«. — Розвідка, яку отсе подаємо в перекладі, є одною главою з ненадрукованої ще більшої праці; автор покликає ся тут на иньші глави своєї праці. (*Увага перекл.*)

²) Descendens quippe ad inferos, solos illos per suam gratiam liberavit, qui eum venturum esse crediderunt et praecepta eius vivendo tenuerant. (S. Gregorius M. ep. VII, 15 ad Georgium Presbyterum).

історії Евзебія, кінець I книги) та в апокрифічному євангелію Нікодима, гл. 21—26.

На таких натяках та на ще більше малозначних висловах Матвія (XII, 40) і Діяній Апостольських (II, 24—31, XIII, 37) ґрунтується дотична догма, що перейшла в Атаназієв символ віри — по деякій імовірності одначе аж як пізнійша інтерполяція. В західних формуляріях появляється вона що-й-но з кінцем VI віку¹⁾. Здасться — маємо тут діло з поганським мітом, що втиснувся в християнство; сей міт спопуляризувало згадане вище, в багатьох перекладах розповсюджене Нікодимове Євангеліє. Але і його початок можемо віднести, коли не пізнійше, то бодай до V століття. В четвертій пісні „Пекла“ вчисляє Данте отсих людей, котрих по віруванню його сучасників Христос вивів із ада: Адам,²⁾ Авель, Ной, Авраам, Мойсей, Давид, Ісаак, Яків і його сини, Рахиль та „багато иньших“; вони всі порейшли просто до неба. Тут знаходить Данте крім сих іще Івана Хрестителя, царів Соломона і Єзекію, Юзу, Макавеїв, Ревеку, Сару, Руфв і Юдиту, що отже всі належали до „багатьох иньших“.

Одначе всі ті визволені не були передтим у властивому пеклі, ані в чистилищі, а жили в осібнім, темнім місці, без терпінь і радостей, у т. зв. „limbus patrum“. Всеж таки Нікодимів апокриф уважає се місце частиною держави володаря пекла: він же зачинає залізні ворота й засуває замки, що їх аж Спаситель проломив і звівечив. А володар пекла гірко потім жалкуєть ся на велику втрату полонених душ, яку він з тої нагоди потерпів.

У такому передсіню, з якого виходять далі дороги до Елізе й Тартар, остають — після Вергілія — славні герої, що лягли в битвах³⁾. За Вергілієм велить і Данте в подібному „лімбі“, серед невтишимої туги підіти чеснотливим і славним поганам, що жили перед Христом. А Дантів провідник пояснює йому, що ні один із них не освободив ся відтам перед зіступленєм Христа до ада. Всупереч одначе сьому стрічає він у раю троянського царя Ріфея (XX, 67—69, 118—135), та хоча й пояснює сей ви́мок

¹⁾ Wetzler und Welte, Kirchen-Lexikon oder Encyclopädie der kathol. Theologie; гл. розділ „Höllenfahrt Christi“.

²⁾ Нікодимове євангеліє не вчисляє всіх визволених, одначе не трудно їх імена доповнити собі зі Старого Завіта.

³⁾ Енеїда, VI, 478—543.

містичним способом, то все таки лишається питання, по що він вигадав той виїмок.

Інакше стоїть справа з сусідом Ріфея в раю, цісарем Траяном, поганином, що жив по народженню Христа, та остався проте в поганстві. Отже — приймаючи сей виїмок, опирається поет на повазі легенди. А легенда оповідає, що за папи Григорія Великого знайшли в однім гробі голову з цілком сьвіжо збереженим язиком. Сю голову принесли перед папу, який закликав її іменем Бога, щоб йому сказала, хто вона? На се відповіла голова, що вона належить до цісаря Траяна, котрий остається в пеклі. Тоді Григорій розпитався про життя того цісаря, та коли дізнався, який се був добрий і справедливий володарь, та як свого сина відступив одній бідній удові в заміну за її вбиту єдину дитину, тоді не годен був папа заспокоїти ся на спогад сумної Траянової долі та став молити Бога про спасення доброго цісаря. Впустити поганця до раю, се була нечувана річ, але — як такий папа, як Григорій благав про се, не зміг Господь Бог сьому відмовити. Так помилював Бог цісаря. Думки про суть сього помилювання розходяться; по одним підпала його кара тільки облекшенню, по другим відложив її Бог до судного дня, а ще по иньшим а до сих належать Тома з Аквіну й Данте, — повернув він іще раз до життя та навернув ся до християнства.

Але й папа не обійшов ся без заслуженої кари за надмірну опіку над поганцем. Бог лишив йому до вибору: два дні чистилиця по смерті, або недуга до кінця життя. Дуже розумно вибрав Григорій останнє: як з його листів видно, терпів він до самої смерті від ревматизму, болів черева, пропасниці й т. н.¹⁾

Про перенесення поганської душі з пекла до жилища блаженних наслідком молитви якогось мученика читаємо також в „Acta S. S. Pauli et Theclae“²⁾, однак вже папа Гелазій відкинув їх як неавтентичні.

Коли в християнській легенді визволює папа цісаря Траяна з пекла, то жидівська легенда вмів оповісти про иньшого цісаря, що йому ще за життя побожний патріярх Єгуда запевнив прийняття до раю. Взагалі знає жидівська легенда чимало інтересного про сього цісаря, який зоветь ся раз Антопій, син Севера, раз Север,

¹⁾ Legenda aurea cap. 46, Павло Діакон та коментатори дотичного місця у Данте.

²⁾ Lucius op. cit. 66, Diction hagiographique, II, 1089. Encycl. Migne.

син Антонія¹⁾. Відносить ся се імовірно до Марка Аврелія або Олександра Севера.

Легенда оповідає також, як иньший, майже сьвятим проголошений равин, що жив у часах Гадріана, висвободив із пекла великого жидівського грішника.

Равин Акіба стрінув одного разу на кладовищі якогось чоловіка, що з важким оберемком дров скоро спішив, та пристанув аж за енергічним приказом. Равин поспитав його, хто його засудив на таку важку працю та заявив готовість визволити його з неволі. Запитаний відповів, що він мерлець, який мусить кожного дня сам принести дрова до свогож огню; се за те, що в своїм житю він, як податковий езекутор, багатирям потурав, а вбогих гнобив; крім того він ще знасилював заручену дівчину в сам судний день. На запит, як можна би його освободити, відповів проклятий, що се може докопати ся тільки тоді, коли його син змовить молитву, яка починаєть ся словами: „Хваліте Бога во благословенію“; хоча він і лишив свою жінку вагітною, то він не знає, чи вона породила сина.

Акіба змилосердив ся над грішником, розпитав його про імя й місце пробування в часі земного життя та на основі його інформацій доти шукав за його сином, аж його впайшов. Одначе той син був людиною необрізаною, невіжою й безбожником. Равин узяв його до свого дому, молив ся й постив за нього, та навчав його молитов. Колиж син змовив молитву за батькову душу, появил ся той батько Акібі в сні та подякував йому за визволенє з пекла²⁾.

Вельми замітна річ, як легенда накопичує злочини грішника, щоб у тим яснійшій сьвітлі представити вчинок равина й успішність молитви. Цікаво одначе, що побожні Жиди приписують тій молитві т. зв. „Каддуш“ такий великий вплив на загробне житє помершого, як католики службі божій за „усопших“, в отсій-жеж молитві нема прошеня за померших, а навіть нема про них згадки.

Гебрейська „Книга побожних“ з XIII в. оповідає про мерців, котрі не можуть у гробі знайти супокою так довго, аж майно, яке вони собі безправно нагнали, не поверне до правдивого

¹⁾ Talmud, трактат Abodah Zarah, фол. 10 b. — Synedrion фол. 110 a.

²⁾ Із жидівсько-німецької книги Карк „Maas-Buch“, глава 156 гамбурського видання з 1727 р. Після І. Айзенменгера „Entdecktes Judentum“, II, 357—359, походить отся легенда з багато старшої гебрайської „Midrasch Tanchuma“, де її одначе я не міг знайти.

власителя. Одначе всупереч давній легенді додає отся книга увагу, що молебні й направлене накоєного лиха з боку спадкоємців можуть допомогти тільки тим грішникам, які за життя зробили хоч дещо добре. Хто був наскрізь лихий, сього не може ніщо в світі по смерті освободити з пекла¹⁾.

Жидівська легенда оповідає нам також про загальне помилування грішників, себто про визволене всіх їх із пекла. А власне :

При божім столі в раю обідають побожні й блаженні, пють прастаре вино в часів сотворення світа, ангели їх обслуговують. Коли після обіду відмовлено молитву, віддаєється з далека голосне „Амінь!“ Господь питаєся ангелів, хто сказав се „амінь“, та дізнаєся, що се походить від жидівських грішників у пеклі, котрі при всіх своїх терпіннях і стражданнях не забули Бога. Отоді Бог велить широко відчинити райські ворота та впустити грішників. Одначе перед тим піддають ся вони основній курації й очищенню з боку ангелів та дістають нову одежу. По другій версії з VIII або IX століття беруть також нобожні поганці участь у ви-кликуваню слова „амінь“ та достають також помилування²⁾.

В одній магомеданській легенді зі збірника переказів Бухарія, яка мабуть була почасти наслідуванем договору Бога з Авраамом у 18 главі книги „Битія“, молять блажені Бога про грішників і невір-ючих та дістають ось яку відповідь: „Ідіть і глядайте, а як знай-дете хоч одного, в котрого було би віри на вагу одного срібняка, то виведіть його на верх“. Святці подають ся за тим у пекло та визволяють тих, у котрих є жадане мінімум віри. Потім повто-рюють вони ще чимало разів своє проханє, та Бог зменьшує раз-у-раз се мінімум аж до ваги одного зерна пороху. Вкінці про-стягає Бог свою руку й освободжує й тих, у котрих нема навіть мінімум віри. Потім ідуть вони до купелі та переходять до раю, де блажені величають божу ласку³⁾.

Папа Григорій, що спас був цісаря Траяна, оповідає в своїх Діяльностях (L, IV, 36) також про якогось презвитера Степана, який

¹⁾ Sefer ha chassidiim (Книга побожних). Франкфурт н. М. 1724, §. 170, фол. 34.

²⁾ Adolf Jellinek, Bet. ha-Midrash. Leipzig 1855, Wien 1873, 1877, III. 28, V. 45, VI. 63.

³⁾ A. A. Bevan, „The belief of early Mohamedans respecting a future existence, у The Journal of theological studies. Лондон, вересень 1904; vol. VI, 35—36.

повернув із пекла до земного життя. Склалося так, що ангел смерті помилився та вивів його замість його сусіда, коваля Степана, котрого він — по всій імовірності — не знав особисто. Після визволення Траяна не поважився вже ні один папа та ні один святий насильно вишрати до неба якогось мешканця пекла. Ніхто не зможе опустити пекло перед страшним судом, — нінащо не здасться тут усяка протекція пап або святих. Аж із утвердженням вірування в чистилище відчинилося духовенству, себто посередникам між Богом і чоловіком, майже невичерпане жерело поваги й багатства.

Однак віра в посередній стан, у провізоричний побут покійників на місці покути не повстала що-й-но з християнством. Зародок її був уже в поганстві, але там не було ще яркого переділу між пеклом і чистилищем.

Виразніше уявляв собі Платон місце очищення грішників. У Файдоні каже він про поділ мерців на три громади; сю ідею взяв Платон мабуть із науки старих Орфіків. Покійники, котрі вели спеціально побожне життя, входять просто до Елізея; великі непоправні грішники терплять вічні муки в Тартарі; ті-ж, котрі доконали вправді великих злочинів, але того рода, що їх можна відпокутувати обмеженими в часі карами, та котрі до того ще на землі розкаялися, входять на один рік до Тартару, та потім ідуть через Кокіт або Піріфлєтєтон в Ахерузійське озеро. Тут визнають вони голосно свою провину та просять прощення у тих, котрих покривдили. Як що прощення зараз не дістануть, мусять стільки разів повертати туди й назад, тою самою дорогою через Тартар і пекольні води, аж вимолять собі прощення; тоді узискують вони визволення з пекольних мук¹⁾.

Вергілій оповідає теж про відпокутування гріхів та очищення водою й огнем²⁾. Нерішеним остається питання, чи вже найдавніші орфійські науки вважали огонь карою, чи тільки знярядом очищення; здається однак, що вони не знали нічого про особне місце покути та що відрізняли тільки поодинокі класи між грішниками.

Здається також, що й давніші отці церкви не вірували в розділ мерців по їх місцям пробування. Так пише Григорій На-

¹⁾ Від цього опису різниться де вчім зображене того самого процесу в Платонівій «Державі».

²⁾ Енеїда. VI, 741—743.

віяненський: „В будучому житю відбувати-меть ся хрещене огнем; отсе буде останнє хрещене, не тільки кріпше, а й довше триваюче, ніж земне; се хрещене спалить усю землю, мов траву, та знівечить овочі всього лиха“. — Григорій Ніссейський відрізняє три класи померших: праведників, грішників та індиферентних, що не дістануть ні нагороди ні кар¹⁾.

Але найбільш інтересує нас тепер не спеціальне місце покути, а успішність молитви живучих людей та сьвятих, яка стала догмою в католицькій церкві, та використання страху перед чистилищем і пеклом у хосен сьвященства.

Та й се не повстало аж із християнством. Про се каже Тайлор (II, 105) ось що: „Жерці безоглядно вихиснували віру в посмертну нагороду й кару для своєї цілі, щоб придбати своїй касті матеріальні гаразди й власть, та щоб скувати духовий і суспільний поступ у рамки своїх осьвящених систем. Понад берегами „ріки смерті“ вистоював довгий час гурт сьвящеників, аби спинити при переправі ті нещасні душі, котрі не змогли заспокоїти їх домагань — церемонізму, формальностей та викупна“.

Майже те саме висловив перед більш як вісімнадцяти віками географ Страбон (I, 2), який добачує в усіх науках про підземні справи та страшні божі карі тільки вигадки філософів, dokonані в тою гарною метою, щоб простий народ виховувати в побожності, моральності й чесноті.

Помічними в утвердженю таких вірувань були безперечно дві вроджені людям прикмети, а то: бажане вирівнюючої справедливості та цікавість про долю мерців.

Може ніхто взагалі — а певно ніхто перше — не додавав так систематично поживи страхови перед посмертними муками, та не використовував так хитро сього страху задля укріплення своєї влади, як се робили староегипетські сьвященики. Що більше, можливо, що всі вірування Заходу про посмертні справи взяли свій початок у долині Нілю.

Як де инде, так і там повернув ся страх дикої людини перед мерцями в журбу за їх добро; останнє без огляду на те, чи хто вірив у дальше істнуванє тіла, чи в житє безтілесної душі, себто — коли вживемо вислову спіритистів — „астрального тіла“ (египетського „Ка“). Для добра сього єства складали на гробах жер-

¹⁾ Wetzer und Welte, op. cit. III, 931.

тви; при тім пильно старалися законсервувати мерця та захистити його забальсмованем, магічними словами, формулками й церемоніями.

Фабриковане чародійних виразів, dokonуванє церемоній змонopolізували собі — зовсім природно — сьвященики: сеж було для тих сьвятих мужів жерелом богацтва й сили. Кошти-ж таких асекурацій проти некольких мук були иноді так високі, що вбогі не могли доступити найвисшого блаженства, хоча би й були не знати як побожні¹⁾.

Так отже й по смерті було краще богачеві, ніж нуждареві-Лазарові.

Щоби ще дужше розпалити в народі бажанє до тих охоронних способів, представляли жерці в найдокладнійший спосіб і з найстрашнішими подробицями муки й страждання покійників; при тім дуже успішно послуговувалися мальованєм страшних картин посмертного суду²⁾; безліч писань, образів і різьб пхали вони віруючим перед очі — більш-менш так само, як се роблять усякі „чудодійні лікарі“ з зображуванєм страшних недугів, що їх можна вилічити їх універсальними ліками. Як контраст до тих образів, що їх самі сьвященики своєю буйною уявою вигадали, та від яких стає волосє на голові, — показують ся образи побуту блаженних та їх раювання в небі тільки слабкими, безбарвними картинами.

Такі зображення знаходимо на стїнах храмів і гробниць у виді картин, різьб і описів, — у т. зв. Книгах мерців, що були свого рода ілюстрованими провідниками по підземеллю, вирядженими молитвами, гимнами й закляттями. Неодна така, гарно списана й помальована книга діждала ся наших часів та представляє собою для нас пребогате жерело відомостей про єгипетську релігію, зосібна-ж про віру в той сьвіт.

О скільки можемо з тих жерел заключати, то єгипетські сьвященики не прийняли в свою систему віри в чистилище, себто місце, відки душі по довершеню кари переходять у царство блажених.

¹⁾ E. A. Wallis Budge: The Gods of the Egyptians ac studies in egyptian Mythology. Льондон, 1904. 1, ст. 261.

²⁾ Як тільки сьвященики попали на здогад, що „Tuat“ (підземний сьвіт) існує, стали вони заселявати його фантастичними істотами, про які говорили, що вони ворожі душам померших; далі стали винаходити різні околиці, де мав містити ся сей підземний сьвіт. (Ibid.).

Всеж таки й вони навчали, що в підземнім світі ждуть мерці на судно бога Ра (прообраз Харонового човна!) та що тільки ті, котрі знати муть чародійну формулу, можуть всісти на те судно та поплисти разом із богом до країни блаженних¹⁾.

Подібні вірування були, та в часті ще й досі є в Індії. Кеппен оповідає про се ось що: „В Браманізмі розвинула ся наука й практика сповіди й відпущення гріхів у величезну систему очищень, каяня, покути й духовних кар, якими ніби-то нівечить ся провинна, доксана мимовільним чи добровільним порушенням закону, видуманих гріхів та справдешніх злочинів...“ А далі: „Способи, що ними змивають ся духові плями, покутують за гріхи та нівечать їх наслідки для духа, має в руках сьвященство“²⁾.

Буддизм далі розвинув віру в страшні некольші кар, яку перейняв від Браманізму; він зробив буйною індійською фантазією некольші муки ще більше грізними, так що Буддизм перевищує з того погляду мабуть усі иньші релігії³⁾.

Так отже можемо прийняти, що християнська наука про місце покути й кар, разом із наукою про успішність жертв та сьвященничого посередництва в користь грішників, розвинула ся з народних вірувань та з наук давніших релігій, та що вона жила в народних масах ще перед тим, заки піднесла ся до достоїнства догми. В цитатах із Нового Завіту, що їх наводять католики для умотивовання тої догми, по правді ледви чи найдеть ся на се натяк; інтерпольована-ж християнами в III віці четверта книга Езри виразно каже, що блажені не молити-муть ся зовсім за осуджених⁴⁾. За те вже сьв. Іван Золотоустий навчає, що молитва, милостиня й пресьвята жертва промощують покійникам дорогу до спасення⁵⁾.

В писаннях латинських учителів церкви знаходимо трохи більше місць, що їх можна навести як докази науки про чистилище й про молитви за померших, ніж у творах грецьких. За тим й догма

¹⁾ Champollion-Figeac, *L'Egypte ancienne*, Париж 1863, ст. 128—131; Wallis Budge, I, 263—265; A. Maury, *La Magie et l'Astrologie dans l'antiquité et au moyen-age*, Париж 1864, ст. 171.

²⁾ E. F. Koepfen, *Die Religion des Buddha und ihre Entstehung*. Берлін, 1857, ст. 50.

³⁾ Там-же, ст. 238 і дальші.

⁴⁾ A. Hilgenfeld, *Messias Judaeorum*, Липськ, 1869, ст. 231—234, 286—288.

⁵⁾ Wetzler und Welte, *Lexikon* III, 932. Ісус син Сираха (38, 21—24) відкидає всяку думку про померших, „бо їм се нічого не допоможе!“

грецької церкви з того погляду багато невиразніша, ніж догма католицька; грецька церква не признає істновання особного місця покути та не приписує богослуженням і милостині стільки впливу, як се робить католицизм. Протестантська-ж церква заявляє, що всі науки про чистилище й молебні за померших, се людські вигадки.

Католицька церква що-раз то краще розвивала науку про чистилище, особливо-ж що дотикаєть ся стійности молитов і богослужень, аж поки Тридентський собор на 25 засіданню не рішив ось як: „Чистилище існує, а тамошнім душам можна помагати молитвами вірних та — найуспішнійше — сьвятим богослуженєм“. Відповідно сьому повелів собор єпископам, аби „подбали, щоб удержати слухну, передану нам сьвятими отцями та соборами науку про чистилище, щоб її навчати та її скрізь проповідувати, — за те треба виключити з публичних викладів більш важкі й тонкі питання, котрі не помагають ані піднесенню духа ані побожності, не розбирати перед народом непевних і хибних точок: усе-ж що могло би тільки служити цікавості, пересудам або нечистій користолюбості, гостро заборонене“.

Як сьвященство виконувало сю заборону, се ще побачимо.

Ось що пише католицька церковна енциклопедія: „На Заході панує серед теологів сливе повна згідність у погляді, що кара огня в чистилищі dokonуєть ся з помічю справдішнього огня. Одначе церква не заявила ся докладно в сій справі; вона нічого подрібнішого про рід кари не навчав, бо не дістала ніяких вказівок „свише“: тому остаєть ся се діло свободним для вільних дослідів“.

По правді можна би ті досліді робити тільки термометром або пірометром...

Коли правда те, що стараєть ся доказати Дітріх¹⁾, а власне, що саме орфійські тайні науки перемінили старинний, індиферентний, грецький Ад у місце кари й муки грішників, то можемо в тім добачувати спосіб для облекшеня прозелітизму. Тих, що їх сьвященство хотіло повернути, страхало воно спершу пекольным огнем, аби збудити в них бажане за втаємниченнями, котрі хоронили людину від вічного пекла.

¹⁾ Albrecht Dieterich, *Nekyia, Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse*. Липськ 1893. Ст. 162.

Не треба одначе думати, мов би то всі ті жерці й посідачі таємного знання таки зразу взяли ся за діло з метою — обманювати легковірних. Хоча в них і було трохи більше розуму й знання, ніж у загалу їх сучасників, то всеж таки не були вони вільні від легковірности й пересудів. Безперечно чимало з них вірило справді в те, що самі бачуть чуда, самі годні творити чуда та самі вмюють своїми молитвами склонити богів до діланя чудес.

Одначе багато більше, ніж тих наївно віруючих, було сьвящеників, котрі використовували людську віру в посмертну нагороду й кару задля побільшення й скріплення своєї влади.

У згаданій вище жидівській легенді dokonує равин Акіба спасення від пекла даром, та тільки з кінечною співучастю грішникового сина, — в непринятій-же в жидівський канон другій книзі Маккавеїв (XII, 43—46) збирає Юда Маккавей 2000 драхм та висилає їх до храму як покутну жертву за спокій душ тих, що лягли в боротьбі. Як що згодимо ся з думкою Фр. Шваллі, що мабуть сеї суми не зложили за мерців, а — по старому жидівському віруванню — за цілу жидівську громаду¹⁾, до якої грішники належали, то здаєть ся, що можна би в тій події бачити перший у Жидів натяк на куповане спасення душ.

Згодом дійшла до повної досконалости та система, якою страхано вірних посмертною карою, щоб так збільшити сьвященичу власть і доходи.

Маблі²⁾ пише: „В тих полу-диких часах думали люди, мов би то бажанє наживи було головною прикметою бога, та мов би то сьвяті зробили зі свого впливу й своєї протекції торговельне діло.“ Визволенє від посмертних мук стало предметом торговельного обороту, знярядом володіння над темною юрбою та способом наживи. Та муки малювали ся що раз страйшійше, зі що раз докладнійшими подробицями, аби тільки пхати сю торговлю вперед. Зрозуміла річ, що на з'ображуванє мук у чистилищи з'уживали заінтересовані сфери стільки-ж фантазії, що й на мальованє пекольних страждань; аджеж для сьвященика представляло висво-

¹⁾ Schwally Das Leben nach dem Tode. Nach der Vorstellungen des alten Israel und des Judentums. Giessen 1892. Ст. 189.

²⁾ Mably, Observations sur l'histoire de France. I. 4.

боджене душ із чистилища таку саму користь, як забезпечені люди від пекла. В тім дусі й мовив св. Бернард у своїй проповіді „De obitu Humberti“, що „всі муки сього світа є радощами в порівнянню з одною хвилиною побуту в чистилищі.“

В кінцевих главах свого „Горгія“ переводить уже Плятон ріжницю між душами, що терплять у тім світі кару поправи, та душами, котрі мають служити смертним людям відстрашливим прикладом. А на такі карі осуджували науки середньовічного клира не тільки грішників і переступників божих заповідий. Найбільш діймаючі карі в пеклі були визначені за важкий гріх, а власне — за кожде покривджене сьвященника, кожде звужене церковного майна, та навіть за кожде спинене побільшення тогож майна. Те саме й за проволоку в оплачуваню десятин і за неформальне голосованє при виборі папи. Так оповідає папа Григорій Великий (Діяльог IV, 40), що дуже зрештою побожний і чесний діякон Пасдіазій придбав собі кару купелі в кипучій воді за те, що при виборі папи голосував против законного Симмаха та хотів узнати анти-папу.

Такі описи некольних кар представляло сьвященство звичайно як зміст візій та оповідань тих покійників, що повернули назад із пекла. Вони не були одначе спасеними, а тільки наслідком похибки попали ся в пекло, як напр. названий висше презвитер Степан, або туди посилено живучих людей задля дослідження й наочного представлення некольних відносин.

Побожний муж Арда Віраф оповідає нам у своїм перськім творі, що його заслали сьвященники до царства мерців, аби прослідив тамошні відносини та розвіяв релігійні сумніви своїх співгромадян. По зажитю наркотичного напою спав він сім день та проснувши ся оповідає про все, що бачив у небі й пеклі, по вказівкам огняного ангела Атуро-Язада¹⁾.

По смерті ляндґрафа Туринґського забажало ся його синам Людвігови й Германови дізнати ся, як йому ведеть ся на тім світі. Один учений муж, що приятелював із чортом, після довгих вговорвань і приреченя високої винагороди рішив ся на небезпечну інформаційну подорож до пекла, тай то під опікою свого пе-

¹⁾ The book of Arda Viraf. The pahlavi text... with an anglisch translation and introduction by Martin Haug, assisted by E. W. West. Bombay & London 1872.

кольного приятеля. І справді знайшов він душу старого графа, як пекла ся в горючій сїрці, та дістав від нього припорученє — намовити його синів до віддачі кількох дібр, які він за життя придбав собі неправим способом; се мало йому принести деяку полєкшу в терпіню. Повернувши на сей сьвіт, післанець повідомив синів про те, що бачив і чував та дістав від них обіцяну винагороду. Добра-ж, неправно придбаного, не схотїли сини повернути.¹⁾

Мені здаєть ся, що синівської любови було в молодих лєнд-графах не багато, але розумного поведєня відмовити їм годї; адже-ж із пекла нема спасєня, а пожертвувати великі добра, щоб спричинити ось так деяке зниженє температури в користь батька, — се було би страшенно непрактично.

Краще пішла справа цїсаря Карла Лисого, що його змізернілого побачив був мнимо-померший раймський міщанин Бертольд у якїсь калюжі в чистилищі. Цїсар поручив йому попрохати архієпископа Гінкмара о вставленє та тим способом доступив спасєня з чистилища. Здаєть ся, що душа того Бертольда взагалї в ролї *commis voyageur* подорожувала по чистилищі. Так дістала вона за першим побутом також припоручєня на молебні від двох єпископів та архієпископа Еббона, і виконала так знаменито, що за найблизшим навіданєм зустрінула всіх трьох достойників у білих одежах, як вони саме вибирали ся до виходу з чистилища. Сей успіх здобув Бертольдови широкі круги інтересентів у тїм сьвіті. Імовірно одначе, що він подорожував також в інтересї конфекційної торгівлі, бо инакше відки придбали би собі всі три єпископи білі одяги? На жаль не подає наш інформатор близших дат про висоту його провізії.²⁾

В записаній 824 року візії монаха Веттіна з райхєнавського монастиря читаємо, що Карло Великий терпить важкі муки в чистилищі ізза своїх сексуальних прогріхів. Але вже в приписуваній архієпископови Турпінови візії являють ся сьвяті Яків Компостейський і Діонізії Париский та кладуть на вагу весь матеріял, що цїсар присвятив був на будову й прикрасу церков, і взагалї все, що зробив він „на хвалу Божу“ і се так могутчо переважає всі його гріхи, що чортяки, яким уже здавало ся, що

¹⁾ *Caesarius Heisterbacensis, Dialogus miraculorum I, 54.*

²⁾ *I. Collin de Plancy, Dictionnaire infernal. 4-e édition approuvée par Monseigneur l'archevêque de Paris. Брюкселя 1845.*

мають його в своїх кігтях, з „посрамленієм“ утікають, його-ж душу переносять ангели в небо.¹⁾

Не знати, чи й його дід, Карло Мартель, що секуляризував багато церковного добра, вирвав ся з чистилища, куди його післано в візії єпископа Орлеанського. Коли відчинили його гріб, вилізла відтам змія, що була — розуміється — чортом, який прийняв вид гадюки.²⁾ Між посланнями святаго Боніфатія знаходимо візію, в якій являють ся Кутберга, мати короля Озреда з Нортумбрії, та королева Вія в чистилищі, обі по рамена в огні, а друга ще й з огняною прикрасою на голові.³⁾ Здається, що про визволенє сеї пари нема там бесіди.

По правді, то краще, замість потім вижидати спасеня, таки зовсім не лізти в пекольний огонь ні в чистилище. Отже до сього служили всілякі способи, як напр. похороненє побіч мученика або в монашому одязі — мабуть, аби піддурити чорта. Були й такі, що вірили, немов-то святий Франціск із Ассізі сходив раз у рік у чистилище та пресвята Богородиця ходила туди навіть кожної п'ятниці, щоб відтам визволяти Францісканців чи Кармелітів.

Одначе славу найуспішніших охоронних і визволяючих способів мало читанє богослуженя та багаті датки в руки світського й монашого духовенства. Оттим то середньовічні грамоти даровизни для монастирів починають ся звичайно такими формулами, як напр. „pro requie animae, pro remissione peccatorum...“

Плянк⁴⁾ здогадується, що наука про можливість доступленя відпущту гріхів за гроші тим лекше знайшла відгомін серед Германців, що й у них був звичай покутуваня земських провин грошевиими гривнами, з котрих частину діставав покривджений частину суддя. „За тим не було в них багато сумнівів, що й Господь Бог задовольня-меть ся тим самим“.

Бувало й таке, що грішник збирав гроші на викуп із чистилища ще перед доконанєм злочину. Так прирекла королева Фредегунда двом воякам, яких (575 р.) вислала на замордованє сво-

¹⁾ Octave Delepierre, *L'enfer, essai philosophique et historique sur les légendes de la vue future*, London 1876, стр. 43 на основі „Acta Sanctorum ordinis Sti Benedicti; Diction. infernal s. v. Turpin & Vétin.“

²⁾ Тамже під сл. Carl Martel.

³⁾ I. M. Lappenberg, *Geschichte von England*. Hamburg 1834, I, ст. 206.

⁴⁾ Dr. G. I. Plank, *Geschichte der christlich.-kirchlichen Gesellschaftsverfassung*. Hannover 1804, II, 199.

його свояка Зігберта, що їх щедро васипле почестями, як повернуть живі, — а як би згинули, то в усіх святих місцях зложить багаті милостині за їх бідні душі.¹⁾

Св'ята Тереса, що й сама мала візії про небо й пекло, про матеріяльне існування яких не сумнівала ся, сказала одного разу, що вона бажала би собі, щоб не було ні неба ні пекла: їй хотіло би ся милувати Бога без огляду на винагороду або кару. За те багато духовників аж до останніх часів намагаєть ся, задля піднесення моралі й пошани перед всеблагим Богом, як найстрашнішими барвами зображати грозу пекла.

Ось-що каже отець Валядіє (1613) в своїй проповіді: „Уявіть же собі, ніжні пані, що ви сидите на таких рожні на огні століт, — та се ніщо супроти одної хвилі в чистилищі. А може Ви бачили колибудь, як людину роздирають коні, або як печеть ся на вільнім огні, або шаліє в голоду чи спраги, — одна година чистилища гірша, ніж усе те“.²⁾

Описи покарання безлічи жінок у пеклі в книзі Франсуа Арну п. з. „Les merveilles de l'autre monde, contenant les terribles tourments de l'enfer et les admirables joies du paradis“³⁾ (вийшла 1616 р.) годі тут наводити з огляду на вимоги приличности.

„Всі муки, що їх витерпіли св'яті мученики — темна тюрма, роздирання дикими звірями, калічене залізними щипцями, печене на розпалених залізних плитах і тим подібні способи, се ніщо в порівнянню з муками чистилища“, — такє читаємо в иньшій описі того місця покути.⁴⁾

Не знаю, чи такі проповіді причиняють ся до піднесення моральности, поліпшення обичаїв; здаєть ся одначе, що вони скорше шкідливо впливають на духове здоров'я читачів і слухачів, викликаючи страшні сонні привиди й галюцинації, та легко можуть погіршити стан здоров'я неврастеніків і істериків. Ті, що підпали сугестії оповідань про пекольні муки, переживають у страшних снах ті страждання в побільшеній репродукції. Такі проповіді й лектура викликували чимало візій пекла й чистилища і тим своєю чергою давали новий матеріял до проповідей та „душеполезних“ оповідань.

З нїм. переклав Василь Панейко.

¹⁾ A. Thierry, Récits des temps Mérovingiens, II, 60, Paris 1842.

²⁾ W. E. Hartpole Lecky, Sittengeschichte Europas II, 147.

³⁾ „Про чуда того світа та про страшні муки пекла й дивні радощі раю“.

⁴⁾ Lecky, тамже 248; Delepierre, op. cit. 138.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З ВІЖУЧОЇ ХВИЛІ. АГРАРНЕ ПИТАННЯ.

Може здати ся парадоксальним, переборщенням, коли назвати найважнішим з усього, що принесла з собою нинішня хвиля в Росії, увесь визвольний рух її, революція останнього року, боротьба з правительством і розвій політичної гадки в її суспільности — аграрну справу в її нинішній поставі. Але я позволю собі висловити з притиском, як своє глибоке переконання, яке дає мені обсервація сеї хвилі з близька, в її горні, і з заграничного віддалення, — з безпосередніх вражінь хвилі, і з історичного становища, коли звязую нинішню хвилю з історичним розвитком подій — що нічого важнішого не принесла велика політична й суспільна криза Росії понад земельне питання, як ставить ся воно тепер, нічого більшого як з загально-російського, так і з спеціально українського становища.

Ограничення автократизма, заведення конституційних форм, забезпечення горожанських свобод і національної рівноправности, навіть національна автономія народностей — все се були річи, яких треба було сподівати ся скорше чи пізнійше: чи за три роки, як казали в переддень японської війни оптимісти, чи за тридцять літ, як казали песимісти, але була річ очевидна, що Росія піде колись також шляхом цивілізованих держав Заходу, присвоїть і переведе у себе принципи конституційного життя; що насильне придушення недержавних народностей скінчить ся і дасть місце забезпеченню їм можности розвитку й самоуправи. Але що ідеали анархістів і землевольтів про передачу земель з рук теперішніх властителей в руки трудящих, про злуку боротьби економічної з політичною так скоро перейдуть з тісних революційних кружків в широкі круги суспільности, що окрик „земля і воля“ з конспіративного гасла стане загальним окриком, прийметь ся як програма для селянства і самим селянством, яке так недавно крутило руки назад проповідникам сих ідей і видавало начальству, і в самій річці з революцією політичною тісно злучить ся революція суспільно-економічна як оден з перших і головніших їїпо ступатів, — сього не легко було надіяти ся.

Коли рік тому духові спадкоємці землевольтів, соціялісти-революціонери розпочали на більшу скалю свою агітацію в народі,

се не тільки викликало як найострійші репресії зі сторони правительства, яке кинуло ся на них так, як на ніяку иньшу організацію й ужило найострійших способів, щоб розгромити й задавити організований ними „селянський союз“, — але і зі сторони ліберальних та соціально-демократичних кругів ся агітація була прийнята дуже неприхильно. Але несподіваний успіх, який згодом показав ся за сею агітацією, та енергія й свідомість, з якою нарід приймав і відкликав ся на неї, зріст „селянського союзу“ — все се скоро змусило ліберальні круги змінити фронт і піти на зустріч сим селянським постулатам. Тактика правительства, яка при виборах до Думи задумала оперти ся на селянство і пофорсувати його против інтелігенції, проти лібералів, зробила решту: партія конституційних демократів (ка-детів) й иньші, поменьші організації ліберальні, щоб мати селянство не против себе, а за собою, за „волею“, годять ся на „землю“ для селян, приймають програму „землі й волі“ й ставлять на найблизший порядок дня задоволення „земельного голода“ примусовою експропріацією земель і передачею в руки трудящих. Аграрна програма, виставлена перед місяцем конст. демократичним клубом Думи досить близько підійшла до програми „трудової групи“ — селянської репрезентації Думи (ка-дети з великим натиском підносять се, що вона майже не ріжнить ся від тої, крім другорядних деталей), і з виїмком польських панів, в Думі нема ніякої більшої групи, яка б противилася тому проєктові — примусовій передачі всіх земель: державних, двірських, церковних і панських, добровільною чи примусовою експропріацією, в руки хліборобів. Навіть „праві“ елементи Думи в значній частині годять ся в принципі з неминучістю такої операції, і властиво серіозно-спірними питаннями в Думі будуть лише деталі: чи забрати панські землі з викупом чи без викупу, що полишити з панських земель, на яких умовах передавати хліборобам землю, як саме перевести сю передачу, як організувати земельні фонди. Коли Дума не стане заходити в ці деталі, які не можуть бути розроблені так скоро і в яких мусять неминучо виникнути значні ріжницї, а обмежити ся принципіальним рішенням, що всі землі вище певного minimum-а мають підпасти вивлащенню й аформувати земельні фонди, з яких земля в певній нормі має роздавати ся в ужиткованне хліборобам¹⁾, а всі дальші деталі мають бути

¹⁾ Див. мою статю в Українськім Вѣстнику ч. 2 „Вопросъ дня“; на такім же становищу стоїть український клуб Думи.

розроблені на місці комітетами, вибраними на широкій демократичній підставі — такий постулат знайде, безперечно, величезну більшість в Думі уже за кілька тижнів, коли справа ся вернеть ся з комісії до повної палати.

Розумієть ся, ми не такі оптимісти, щоб бачити в такій евен-туальній ухвалі щось більше понад значіне моральне. Правительство, як до тепер в цілім ряді енуціяцій, починаючи від деклярації міністерства 13 (28) мая і до останнього розпорядження в справі заведення місцевих аграрних комітетів, зазначало свою противність такій реформі, так і далі буде поборювати її проєкт всіми способами. Не треба забувати, що тут в гру входять не тільки інтереси „опори трона“ — великих властителів-панів, а й самої династії, що має стратити землі „удѣльные и кабинетскыя“, ті незрівняні земельні фондуші, якими тепер безконтрольно розпоряджає голова династії, й величезні, пребогаті маєтності поодиноких членів династії. Можна бути певними, що й інтересовані верстви великих властників постарають ся на кождім кроці встромяти патики в колеса сій реформі. Навіть в разі ухвалення, її практичне переведення потягнеть ся на довго, а й переведення не поверне на землю золотого віку; не кажучи вже, що свободні землі, які мали б бути передані в руки хліборобів, розложені дуже нерівномірно в різних місцевостях і краях, і вирівнювання сих ріжниць дало б дуже багато роботи й трудностей, — навіть в найліпшій разі, коли б перейшли в руки селян всі земельні надвишки, всі свободні землі Европейської Росії, вони не дали б нічого більшого, як тільки більше менше таку середню скількість землі на хлібороба, яка припадала сорок літ тому, в момент внесення кріпацтва і перших наділів селян. Вони б дали тільки хвилю економічну підмогу хліборобській верстві — підмогу неминучо потрібну для того, щоб перейти до ліпших, інтензивніших, раціональніших форм господарства, але таку, що для свого використання для піднесення економічного й культурного рівеня селянства вимагала б дуже пильного й енергічного проводу й помочи селянству в виді улїпшених і улєкшених форм осьвіти загальної, розповсюдження відомостей фахових, господарських, розповсюдження вірцевих господарств, помочи й ініціативи в творенні нових галузей промислу й мануфактури, яка б підтримала й дала дальший імпульс розвою раціонального господарства, і т. п.

І з тим усім навіть такий чисто моральний, чисто формаль-

ний успіх — в виді ухвали Думою законопроекта в справі аграрної реформи, мати не незмірну вагу. Прецінь се буде ухвала репрезентації, яку суспільність Росії уважає за свою правдиву репрезентацію, в якій відбивається образ її поглядів і змагань, в якій сильно представлені самі інтересовані, властительські верстви (в нинішній Думі є 95 таких послів, що самі мають понад 500 десятин — 800 моргів, не кажучи про людей, більше або менше матеріально звязаних з нинішнім земельним володінням). Рішення аграрної справи сею палатою буде мати незвичайну вагу в очах інтересованих — селянських мас, і маючи за собою таке моральне оправдання, а ведені своїм елементарним інтересом вони не залишать добивати ся реалізації сеї справи тою могутньою зброєю, політичною й економічною, якою в їх руках являють ся стрейки і аграрні розрухи. Я не можу собі по просту представити такого напруження репресії, яке могло б від тоді здержати селянство в його домаганнях, в пресії на правительство, властителів, суспільність за реалізацією аграрної справи. Питання може бути про темп сеї реалізації, про якісь проволоки, про більше або менше корисний характер її для властителів, але убити її ледви чи удасть ся!...

І ніхто не заінтересований в її реалізації так як народність українська! До мотивів натури загально демократичної тут з незвичайною силою прилучається мотив національний. Український елемент на наших землях представляється передо всім і майже виключно селянством, натомість велика власність спочиває в руках або тих, що зрадили свій нарід, свою національність, свою культуру, пішли в службу чужому, ворожому правительству, пристали до табору чужих насильників, завойовників, гнітителів, або в руках сих самих чужих насильників, гнітителів, репрезентантів і агентів, слуг чужого правительства. Велике землеволодіння на Україні, чи репрезентанти його, загалом беручи елемент нам чужий, ворожий, чужонародній, антинаціональний. В нім можуть бути одиниці неповинні в антинародній політиці, навіть симпатичні нам, але в великім огні суспільних і національних переворотів з сухим деревом горить і мокре, а загалом беручи — розв'язання аграрної справи у вказанім вище напрямі віддасть українському народови-нації забране, заграбоване від нього, отже буде тим вигладжена до певної міри одна з історичних кривд, задана йому, буде сповнений акт історичної справедливости супроти нього.

З тих, на кого падає тягар сього історичного реваншу, сього присуду Немезіди, найбільш болюче, бо не тільки економічно, а й національно, відчують його Поляки, бо для них в тім не лише економічний удар певній суспільній верстві, але й знищення одної з підстав, на якій опирала ся сила їх як нації, — тих основ, на яких опирала ся екстензивна сила Польщі, її розпросторення поза тісні етнографічні границі, які також мало вдоволяють в ґрунті річи сучасних польських політиків, як і старих завойовників і дипломатів XIV—XVII в. Мають упасти ті підстави, на яких опирало ся привілеїзоване становище Польщі в землях українських (в Росії поки що, але Поляки предвидять, що й Галицька Україна не може довго зістати ся пасивним свідком сього процесу), в землях білоруських, литовських, — підстави, на яких полягала їх сила і впливи та претензії на владу і провід в сих землях — має бути заданий останній і вже нічим не поправний удар Історичній Польщі...

Відти той страшний неспокій в польській суспільности, відти та неохота до сеї справи, що пробиваєть ся у репрезентантів всіх течій, від найбільше консервативних до найбільше поступових, і яка дає знати себе чи в виразній опозиції аграрній справі, чи то в накликах за силами й інстанціями, які б могли перепинити її, чи то в іронічній критиці реформи і доказах її абсурдности. Як останній, чисто розпучливий спосіб, популяризуєть ся вже межинародна інтервенція в сій справі, в виді окупації західніх частей Росії й задавлення аграрного руху силою чужого оружа. Ми, невташмичені, бачимо тільки те, що робить ся для спопуляризованя сеї ідеї в польських орґанах преси; але хто знає, чи не ведуть ся в тих напрямках заходи на иньших, укритих від нашого ока дорогах, і чи нема вже навіть яких небудь, більше або менше виразних завязків нової „Святої ліги“ для поборення спільними силами російської політичної й суспільно-економічної революції, і чи ся польська гаветна популяризація не служить тільки відгомонам дипломатичної акції в тій справі.

Сумніваємо ся одначе, чи й вона охоронить трівко й сильно володіння історичної Польщі на чужих територіях від акту історичної Немезіди!... Трудно спинити розмах раз рушеного колеса історичного ходу подій!

27/VI с. с.

П. БОБОРИКІН.

Російське звірство.

Вітворений лист до товариша по часописи.

(З нагоди білостоцьких подій.)

Буває — ще й часто! — у відвічальній роботі письменника, який відкликаєть ся на найбільш пекучі питання дня, що йому не можна не говорити про те, що від давна бурить ся в його грудях, що він уважає сьвятим обовязком виговорити публично...

Та його може зупинити сумнів: „Чи не помиляєть ся він, чи не буде його горячий протест надто субєктивним і нерозважним?“

І того самого дня, коли він рішив ся виговорити ся в тім дусі, в яким повинен говорити, — йому подають нумер газети, де він пише, — і він знаходить там вираз як раз того, що просило ся і в ньому на верх...

Таке стало ся зі мною нині, коли я натрафив у № 93 „Страны“ на Ваші стрічки з нагоди білостоцьких страховищ...

От уже більше як два роки, як і я питаю й себе й інших:

— Невже-ж тільки „хулїгани“ й „шумовини“ суспільности й народа здатні до таких побоїв і тиранств, до такої кровожадної несамовитости, якими вславили ся Кишинів, Гомель, Одесса, кавказькі й закавказькі міста, Москва з її околицями, Вологда, Курск, Царицин, Твер, Томск?

— Розумієть ся, що ні!

Наш „уряд“, — приймаючи се слово в тіснім розуміню (т. зн. ті, що в даній хвилі і в даній околиці мають власть) — може спочувати духови тої товпи, що нищить „бунтівників“ чи то „жидів“... Однече й з гори, навіть і при підбурюванню, не можна було би доконати таких страховищ, коли-б товпа, пронята „истинно русскими“ почуваннями, не була сама собою, все здатна на таке просто погане звірство.

Ви говорите се з повною певністю того, що не ганьбите російський народ...

Кожний „народолюбєць“, кожний правдивий демократ, бесітник у Думі чи на вічу, що вийшов з поміж народа, — не кривлячи душею заявляє, що „народ“ тут „ні при чім“, що все те провокації власти й руйнуючі інстинкти ріжнородного „гільтайства“, або вибухи релігійної ворожнечі...

Та ви знаєте, що воно не так!... Зовсім не самі тільки хулігани, не самі тільки босяки, не самі „Хитровці“¹⁾ бють, ріжуть, насилують, палять живцем, а „горожани“ ремісники, різники, селяни, а також жовніри...

Скільки разів хотіло ся крикнути на цілий „хрещений“ сьвіт:

— А хто-ж ті жовніри, як не вчорашні селяне? Хіба-ж за два роки військової „муштри“ можна народ — що вважається „богоносцем“, як теревенять і тепер наші славянофіли, — перевернути в лютого ката? І хто-ж ті козаки, як не такі самі селяне, тільки що відбувають чергову службу?... І хіба-ж тільки одних „жидів“ громять і нелюдсько бють нагайками, розпорюють їм животи, ріжуть їх живими, розстрілюють усіх до одного?... А що найважніше, глузлять ся над ними з адським цинізмом і звіврячим самозадоволенням!

Кожний з нас — корінних Росіян, одначе з „інтелігенції“, — саме тоді, коли против неї під'юджують і розстрілюють її, може зробити пробу на собі самим і переконати ся, що не хулігани, не Хитровці, а тільки селяни, що перемінили ся в „христолубне військо“, не мають ні краплі не то вже християнських почувань чи жалю, а того елементарного стиду, який навіть півзвїрину стримує від таких гідот!...

Вже давно пора сказати голосно, що коли культурна кляса винна в тім, що так гордувала моральним розвитком народа, — коли наша поліційна церква не робила нічого, щоби підняти релігійну народню самосьвідомість, при якій щось подібне було-б неможливим, то нема потреби закривати очі на монструальні „ексцеси“ товпи, яка виходить майже виключно з ломиж народа, на все те, чим ганьблять себе виконавці кровожадних наказів — поліцаї, козаки і рядові жовніри, себто селяни і міщани, набрані зовсім не зі сьвіта хуліганів.

Мені пригадується факт з моїх екскурзій у сьвіт релігійних сект і „розколів“... У Шварцвальді живуть пієтисти, що називають себе „пробудженими“. Вони прийшли туди коло сто літ тому. Від того часу в їх громаді (що числить кілька соток душ) не було ні одного кримінального злочину!... Не то, щоб убійств, грабежів, насильств, підпалів, а навіть простої крадіжки.

Попробуйте підмовити тих „пробуджених“ до погрому, навіть

¹⁾ „Хитров рынок“ — оден з чорносотенних огнищ. *Ред.*

коли-б ви напосіли ся на офіційальне провокаторство?! Казіть їм розстрілювати, палити, різати, топити безоборонних мешканців, як робили російські військові гарнізони в Благовіщенску, що топили тисячі Китайців, — зовсім так, як колись грізний цар Іван топив Новгородців і Псковян.

Багато й тяжко прийшло ся думати. Головна причина, як я позволяю собі заявити, то свідомість безкарности, що вкорінилася в пануючій державній народі — у Великоросах!

Чейже чомусь вони чинять усі ті звірські погроми!

Коли у Татар і Вірмен не втихло доси взаїмне нищення, то чейже вони вічні вороги, бють ся задля пановання в таких околицях, куди їх загнала судьба... А до того додайте ще почування всякого мусулманина до „джаура“, хто-б там він не був...

А що-ж таке жида, взяті в цілости, для цілого великоруського племені?... Нікчемна величина, яка, — дайте їм зараз заступництво — виявила б ся в самій Думі цифрою двацять кількох послів.

А хиба-ж жида — „нехристи“ й „христопродавці“ всі ті, хто ставав — і може стати в сю хвилю! — жертвою великоруської товпи в якій бувають місті, коли вас підозрівають в бунтівництві?...

Хто ті „шкрабачі“ адресів, де молять найвисшу власть „розігнати“ Думу і здавити „внутрішніх“ ворогів? Хто їм пише і підписує? Хулїгани? Хитровці?

Нї, люди різних чинів: урядники, купці, поліцаї, монахи, свьязьеники, крамарі, підводчики, резервові жовніри, титуловані дворяни, генерали, що дістають многотисячні пенсії для укладання й роздавання чорносотенних проклямацій...

Хто вони? Чужинці?... Нї, корінні „руссаки“!

Ось де суть усеї тої ганьби!

З російського переклав І. КРЕВЕЦЬКИЙ

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

3 АВСТРІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Виборча реформа. — Хліборобські страйки. — Події в Сколім. — Памятник Бартошеви Гловацкому у Львові. — Товариство «Просвіта». — Статистична комісія при Наук. Товаристві ім. Шевченка.

Для українського народу в Галичині справа виборчої реформи вже рішена: парламентарна комісія, яка тепер радить над проєктом Гогенльогге-Бека, ухвалила вже для Галичини виборчу реформу в такій формі, в якій подав її правительственный проєкт. І так — пригадаю — Поляки мати-муть 32 мандати в 32 міських виборчих округів, 34 в 17 сільських виборчих округів західної Галичини і 9 в 9 сільських виборчих округів східної Галичини, разом 75 мандатів, а Українці в 9 сільських виборчих округів східної Галичини по 2 і в 9 по одному, разом 27 мандатів.

Доконуючи сего нового укріплення свого пановання на українській землі, Поляки (тут зовсім свідомо пишу не „польська шляхта“ ані „польські верховоди“, тільки Поляки, бо в сїм укріплюваню польського пановання на українській землі між усіми польськими політичними партіями в Галичині панує біблійна згода, а ті, що не мають відваги документувати сю згоду голосно, як пр. польська соціальна демократія, документують її мовчки) хотіли ще відіграти в виборчій комісії ролю добродіїв українського народу й повести справу так, неначе така виборча реформа ухвалена за згодою Українців.

Пішло з того, що посол Василько, якого „Руський клуб“ вислав до комісії для виборчої реформи, не задоволився принципіальним поставленем справи, але зазначивши принципіальне становище українського народу супротив виборчої реформи, почав класти від себе різні мінімальні жадання, між ними найголовнїйше, аби Українцям справді забезпечено 27 мандатів, що робило вражінє, неначе український нарід кінець кінців буде таки задоволений, коли йому справді забезпечить ся тих 27 мандатів. Вправді пос. Василько ві всіх своїх енуціяціях застерігав ся, що він „одинокий Русин, який пристає на 27 мандатів“, але коли так говорить репрезентант національного клубу, то остаєть ся вражінє, що всі ті застереження, се агітаційний підступ для втихомирення мас, а правдиву вартість має та реальна підстава, якою в данім випадку була згода пос. Василька на 27 мандатів. Правда, в щоденнім, ненауко-

вім розумію політика, се власне самі такі заходи, хитрощі, підступи, викрути і т. п. і можливо, що ті члени нашої суспільности, які так розуміють політику, подивляти-муть ту політичну гру пос. Василька, якою він, не зрікаючися принципіального становища, все таки хотів виторгувати хоч забезпечення того, що давав проєкт. Досить, що й серед Поляків і серед інших членів комісії для виборчої реформи виробилося враження, неначе Українці готові погодитися з Поляками за ціну забезпечення 27 мандатів. Правда, Поляки не дуже то радо хотіли дати се забезпечення, але супротив інших членів комісії мусіли поступити хоч на перший погляд „гонорово“ і за пару днів Гломбінський був готов з таким поділом виборчих округів, який мав давати Українцям повне забезпечення 27 мандатів. Те забезпечення мало бути зреалізоване в той спосіб, що в 9 сільських виборчих округах східної Галичини мали мати забезпечений вибір обох послів. А тимчасом поділ, зроблений Гломбінським, того забезпечення не дає. В згаданих 9 округах польська людність виносить 15·31, 16·10, 19·02, 19·60, 22·28, 22·57, 22·76, 22·82 і 22·94%, отже можна бути майже певним, що Поляки, маючи адміністрацію в своїх руках, зможуть бодай в 4 останніх округах „доробити“ собі стільки голосів, аби на їх кандидата впало 25% голосів, так що властиво забезпеченими можна вважати лише 4 мандати. І за ціну такого „забезпечення“ Поляки хотіли мати згоду Українців на виборчу реформу. Однак комедія не вдалася, бо хоч реформу виборчу для Галичини прийнято в повисшій виді, то не за згодою української парламентарної репрезентації, бо й „Руський клуб“ і Заряд національно-демократичної партії оголосили протест против такого рішення справи.

До справи виборчої реформи мати-мемо нагоду вернути ще, коли вона стане законом, — тоді треба буде дати основну оцінку її значіння для дальшого розвитку українського народу в Галичині, — а тепер подамо тільки кілька цифер для ілюстрації, як нерівність виборчого права стає в Галичині більша, коли йдемо з міста до села і з заходу на схід, т. є. від Поляків до Українців. І так в 11 міських округах західної Галичини один посол припадає на 26.500 людности; в 2 міських округах на польсько-українській границі один посол припадає на 28.500 людности; вкінці в 19 міських округах східної Галичини один посол припадає на 33.500 людности. Коли взяти міські округи взагалі, то тут один посол припадає на 29.800 людности. А тепер погляньмо на сільські округи. В 17

округах західної Галичини один посол припадає на 66.000 людности; в тих 9 округах східної Галичини, де по одному мандатови призначено для Поляків, один посол припадає на 90.000 людности; вкінці в тих 9 округах, де оба мандати „забезпечені“ для Українців, один посол припадає на 136.000 людности¹⁾. Отсі цифри найліпше говорять, в якім напрямі йшла нерівність виборчого права. А як мало політичного значіння дає українському народови ухвалений правительственный проєкт на його власній землі, видно з того, що в східній Галичині, на українській землі Поляки мають забезпечених 28 мандатів (19 з міст і 9 з сіл), а Українці в найліпшій разі 27!

Антракт, який наступив був у страйковім руху наслідком природної перерви між весняними й літніми роботами в полі, виповнила ціла маса пострайкових процесів, яка знов показала, якою спеціальною опікою окружують хліборобські страйки наші влади. Тенденція вишукати як найбільше „злочинів“, „проступів“ і „протипів“, наложити як найширший слідчий арешт і урядити як найбільше процесів просто бє в очи. Так і видно, що тут хочеться страйкуючого хлопа просто стероризувати відповідною правовою атмосферою, аби він, душений нею, сторонив як найдалше від страйків. І як виказують усі пострайкові процеси, сума передвступних доходжень, слідчих арештів, обжалувань і розправ зовсім не відповідає результатам процесів, із яких усі виходять або зовсім оправданими або засудженими на такі незначні кари, що дивуєшся, пощо вся та передпроцесова сценерія. Одним словом, се не вимір „справедливости“, — нехай би вже й по обовязуючим законам, — тільки система, якої ціль відстрашити сільську людність від страйків.

З приходом літніх робіт у полі треба сподівати ся й оживлення страйкового руху. Сего, видно, сподівається й найвисший управитель краю, ц. к. намістник, коли вважав за відповідне виступити з таким маніфестом, виданим на однім папері по польськи й по українськи й заосмотреним на знак походження від цісарсько-королівської влади австрійським двоголовим орлом:

„До Селяньского населеня! В декотрих громадах краю лучились вже в тім році случаї страйків робітників рілних і служби фільварчної, подібно як в році 1902. Перед чотирма роками страйки

¹⁾ Сі цифри взяті з статі „Новий проєкт виборчої реформи“, „Діло“, чч. 118, 121, 123 і 125.

такі скінчились дуже сумно для селян, котрі самі позбавились зарібку і гірко за се покутували, терплячи в зимі голод і недостаток. Много же людей, котрі при тій нагоді допустили ся насильств і иньших незаконних учинків, покутували довго по арештах. Подібно і в сїм році уже багато людей відставлено до суду за насильства і погрози і за перешкоджуванє другим в праці на рілі. Нікому бо під строгими карами не вільно перешкаджати другим в роботі, не вільно зганяти людей з поля, не вільно ідучих до роботи затримувати по дорогах, не вільно погрозами і пострахом намовляти, аби здержували ся від праці. За такі учинки, насильства і погрози може стрітити строга кара, законом карним визначена. Рівнож на карі виставляє ся служба фільварчна, котра зриває заключені умови і опускає службу. Хтонебудь схотів би як звичайно для зарібку працювати, нехай не побоює ся жадних погроз, нехай не слухає жадних страйкових комітетів, котрі не мають права здержувати иньших від праці. Я видав строгі припоручення, щоби кождий, котрий хоче працювати, мав належиту оборону, а де була би потреба, там виступлять жандарми і військо, котрі можуть насильство ужитєм оружія відперти. В тім напрямі зістали уже видані всякі потрібні прикази властям і командам військовим, щоби забезпечити всюди спокій і свобідну працю для кожного. Правительство не допустить, щоби комунебудь сталась яка кривда і не допустить до змарнованя плодів на рілі, потрібних для виживленя тисячий людности в краю. Де свої люди не хотіли би працювати, там переведуть жнива чужі люди, котрі заберуть заробок, а місцеве населенє потерпить страти, які вже не вернуть ся. Розсївані вісти, наче би страйки були через якусь власть а навіть через самого Найяснійшого Пана наказані, суть ложню і видумкою. У Львові, дня 26 червня 1906. Цісарсько-Королівський Намістник: *Потоцкиї*.

Розберім ся в змісті сего маніфесту. І так найперше порівнанє теперішньої хвилі з 1902 роком, роком першого хліборобського страйку в східній Галичині на великі розміри, страйком, який, правда, покінчив ся безпосередно втратою тогорічного зарібку і строгими засудами за найдрібніші провини, але також, як виказали статистичні досліди, спричинив загальне підвищенє робучої плати в хліборобстві, а також мав велике впадінє для зрозуміння клясової солідарности й організації робучих сил на селі. Але маніфест ц. к. намістника сїй корисний наслідок страйку 1902 р., сю ясну сторону його зовсім промовчує і лише

шалоє як найтемнішими красками ту втрату зарібків, за якою прийшов голод і недостаток, немов би ті гості не приходили що року до хлопської хати, і тюрму...

Переходячи до теперішньої хвилі маніфест дає поученя. Вчить, що неправда, нібито страйки наказані якоюсь властю а навіть самим цісарем (легенда, витворена кореспондентами польсько-шляхотських газет на підставі того, що в страйковій агітації покликають ся на те, що цісар санкціонував закон про свободу страйків); вчить, що не вільно робити ніяких насильств тим, що ломлять страйк, бо за се грозить строга кара, а ще до назначеної судом кари багнет і куля жандарма і вояка; вчить, хоч се вже виходить поза межі поученя про обов'язуючі закони, що в місцевості, обняті страйком, будуть спроваджені страйколоми з інших сторін.

Є в тім маніфесті також один уступ, який кидає характеристичне світло на те, як ц. к. намістник розуміє заporучену основними законами свободу страйків при польових роботах. „Правительство не допустить до змарнования плодів на рілі, потрібних до виживлення тисячий людности в краю“. Сей уступ доказує, що при польових роботах свобода страйків у розуміню галицького намістника зовсім не існує. Теоретично можливий випадок, що ніхто, абсолютно ніхто, — ані місцева людність, ані спроваджені страйколоми, ані військо, ані арештанти не захотять робити на обнятих страйком ланах дідичів. Як жеж тоді „правительство не допустить“, не ломаючи свободи страйків? В дотеперішній практиці страйкового руху в тих краях, де він найвище розвинув ся, правительство зносило свободу страйків тільки для публичної служби, мотивуючи се тим, що публична служба виконуєть ся в інтересі загалу і тому до перерви в ній наслідком страйку в інтересі загалу не можна допустити. Тимчасом наше галицьке правительство стає, як бачимо, на тім, що страйки в хліборобстві так само недозволєні, як страйки в публичній службі, бо не можна допустити до змарнования плодів на рілі, потрібних до виживлення тисячів людности в краю. В сїм уступі правительственного маніфесту маємо категоричне сформулованє того, чого адміністрація держала ся систематично від самих початків хліборобського страйкового руху в східній Галичині: не допустити до хліборобських страйків, бо вони шкідливі для загалу. Теоретично те сформулованє випало, правда, слабо, але за те воно бодай автентичне, від найвисшої власти в краю.

В щоденній пресі закинули маніфести, що він, хоч дає поучення про законні постанови про страйки, не згадав ані словом про першу й найважнішу постанову, про свободу страйків. Се справді була би велика хиба маніфесту, бо коли припускається, що „селянське населенє“ не знає всіх тих законних постанов, про які говорить ся в маніфесті, то так само треба припустити, що воно не знає про запоручену основними конституційними законами свободу страйків. Але в сїм випадку — здається мені — в поминеню згаданої законної постанови проявив ся принцип, який галицьке правительство прикладає до хліборобських страйків. Бо коли воно стало на тім, що до хліборобських страйків з огляду на добро загалу не можна допустити, то тим самим свобода страйків внесена, а тоді по що про неї згадувати, пощо згадувати про закон, який в данім випадку позбавлений правосильности?

Про матеріальне положенє тих, для кого з огляду на публичне добро п. к. намістник зносить часть конституції, маніфест також нічого не згадує. Видно, заробляють досить. А як їм мало, то нехай задовольняють ся тим високим становищем, на яке підіймає їх маніфест: вони працюють не лише для себе, але й для загального добра...

І так маніфест дбає тільки про охорону праці й охорону плодів від змарнованя, а що воно ідентичне з охороною матеріальних інтересів великої земельної власности, се вже не вина маніфесту, тільки соціальних відносин.

Події в Сколім — заваленє тріумфальної брами, приготованої для польських Соколів і вбійство чоловіка, яке польська преса повязала зараз з заваленєм брами — характеристичні з двох причин. По перше тим польсько-українським напруженєм, яке висить у повітрі і готово кожної хвилі виладувати ся терористичними актами. Відчуває се в першій мірі та з воюючих сторін, до якої відноситься ся приповідка: „На злодію шапка горить“, і тому при кождім випадку кричить перейнята ляком: „Ой, се вже ріжуть Ляхів“, — хоч опісля показується, що поки-що ще ніхто не береть ся „Ляхів різати“. А з другого боку характеристична річ, що при кождім таким алармі, вчиненім польсько-шляхотською та вшехпольською пресою, голоснійше як звичайно лунає мова про історичні державні права до галицької України. Хто читав усе те, що понаписувано хоч-би в „*Ślowie Polskiem*“, той мати-ме вражінє, що тут справді ходило не о звичайну прогульку гімнастичного то-

вариства в гірську околицю, тільки о якусь окупацію tej części Rzeczypospolitej новочасним польським військом. В такім разі ніякий протест тих, що не хотять бути частию Річипосполитої, не був би занадто острій і польська суспільність зраджує тільки свою безмежну сліпоту, коли думає, що таке безнастанне, що-раз безлічнійше проклямоване польських державних прав на українській землі разом з фактичною державно-польською політикою краєвого правительства не викличе протесту з боку українського народу.

До такого проклямовання польських державних прав до української землі належить і поставлене пам'ятника Бартошови Гловацкому у Львові. Коли польська суспільність хотіла вшанувати пам'ять хлопа, який брав участь у повстанню Косцюшка против Росії, то могла се зробити дуже добре в якійсь польській місцевості. Але тут ходило о задокументоване, що Львів з околицею, се частина Польщі і як-раз тут місце тому, що боровся за Польщу. І як легко розплився при тій нагоді весь польський демократизм в історичній Польщі! Пам'ятник поставлено коло Личаківської рогацьки, на границі між Львовом і довколишніми селами, на знак звороту міста й села для загальної національної (narodowej) справи. Се переллято в тисячах менше й більше поетичних фраз, бючи раз-у-раз по лиці правду, яка каже, що довколишні українські селяни й польські або спольщені міщани Львова не мають спільної національної справи. Або скільки наторочилося про lud wiejski, jeden od morza do morza i dalej, aż poza oceany! Очевидно, тут пальму першенства держав „Kurjer Lwowski“, орган „людовців“, бо кому-ж, як не йому, писати про „lud“? У Поляків усе мусить бути od morza do morza, коли вже не Polska, — се щось занадто по шляхотськи! — то бодай lud wiejski... А що се та сама історична Польща, про се — не знати, чи такий пан не думає, чи може як-раз думає і свідомо ховає історичну Польщу під хлопську сукману. Досить, що була нам, Українцям, знов нагода навчитися, що наша земля Польща, що Бартош Гловацкий мало що не наш національний герой, що селянство на нашій землі польське і т. д. і т. д.

Спеціально списала ся польська соціальна демократія, визнаючи своїх членів, аби взяли участь в пошанованню пам'яті „chłoparrewolucjonisty“. Теоретичну дискусію про те, на скільки соціальної демократії слід брати участь в обході на честь Бартоша Гловацкого, лишаю на боці, виходячи з того, що коли партія брала

свого часу участь в обході річниці повстання Косцюшка, то з таким самим правом може брати участь в обході на честь Гловацького. Швидше вже можна би запитати ся, чи місце для соціальної демократії в обході, виміренім для проклямовання польських державних прав на українській землі, але польська соціальна демократія в Галичині стільки вже разів дала доказ, що вона супротив українського народу не позбула ся ще польських історичних традицій, що сей її виступ до сеї характеристики її ані нічого не додасть ані не відііме.

Але за те треба конче зазначити й нап'ятувати ту „подвійну бухгалтерію“, з якою польська соціальна демократія відносить ся до польської й до української історії. Коли ходить с обхід якої української події, зараз знайдуть ся „учені панове“, які з „клясового“ становища „наукового соціалізму“ докажуть вам, що все те або „націоналістичні оргії“ або „несвідомі елементарні відрухи“, одним словом щось таке, що не стоїть доброго слова в уст свідомого і зорганізованого соціального демократа. Але коли справа дійде до польських історичних обходів, там ті „учені панове“ співають зовсім инакше...

За примірами недалеко шукати. Пригадаю тільки польську відозву д. Семена Вітика, видану в приводу польського обходу в пам'ять „оборони Львова перед Хмельницьким“ й українського обходу в честь Хмельницького. Тоді д. Вітик, співаючи похвальні гимни на честь „wielkiego króla Władysława“, казав, що Хмельницький, се „osobistość chwiejna, niepewna“, що „powstanie ukraińskich chłopów nie była to walka świadoma o wielką sprawę wolności“, одним словом, що ціла Хмельниччина не стоїть ні одного доброго слова, хіба тільки одного забути.

І тепер я питаю д. Вітика, чи повстанє Косцюшка й участь Гловацького в ній мали глибший соціальний підклад, виразніший характер народнього, масового повстання, були свідомішою боротьбою за велику справу свободи, одним словом вартіишим для теперішних народніх мас об'явом народнього протесту против гнету, як Хмельниччина? Мабуть на його думку так, коли від нього не вийшло ніяке слово протесту против участі партії в обході в честь Гловацького. Коли польська соціально-демократична партія лізе щораз глибше в державно-польські історичні традиції, то на се д. Вітик не має ані слова протесту, але за те має сумну відвагу опльовувати українські історичні традиції. Я не вхожу тут в суть

справи. Про вартість поєдинокх історичних традицій для емансипаційної боротьби пролетаріату можна дискутувати. Але можна і треба вимагати в поглядах на ті традиції консеквенції, і коли відкидаєть ся українські традиції, то так само треба відкинути аналогічні традиції всіх інших народів. Але відкидати українські історичні традиції і рівночасно культивувати польські, се не принципіальне становище соціальної демократії, тільки служба історичній Польщі на шкоду українському народови. Ту службу, треба признати, сповняє д. Вітик і загалом вся офіційальна українська соціальна демократія в Галичині дуже добре.

Згадуючи про „Просьвіту“, якої загальні збори відбули ся 29 червня, я лишу на боці інформаційну часть, яка досить звісна в щоденної преси і згадаю тільки коротко, що в кінцем 1905 р. товариство мало (?) 17.478 звичайних членів, 35 філій і 1.550 читалень. Тільки-ж сі цифри не дають докладного образу розвитку товариства, бо число членів обіймає всіх членів, які вступили до товариства від часу його заложення, не виказуючи числа тих, що виступили або повмирали, а також нема виказу читалень, які вправді завязали ся, але потім або розвязали ся або зазмерли, загалом, не проявляють ніякої діяльності. Так що фактичне число членів і читалень товариству властиво незвісне.

Та перейду до найважнішої справи, а саме, чи товариство сповняє як слід свою просьвітну задачу (инші, економічні й фінансові задачі товариства лишаю на боці). Отже о скільки можна се вносити з видань товариства, то треба сказати, що воно своєї прдсьвітної задачі не сповняє. Задача такого товариства як „Просьвіта“ представляєть ся мені так, що воно повинно передо всім спопуляризувати сучасний науковий сьвітогляд, бути для селянства тим, чим для інтелігенції є і школи і наукові видання і всі ті інституції, які мають на меті духовий розвиток інтелігенції. Бо для селянина все те недоступне і таке просьвітне товариство повинно йому заступити все. А тимчасом видання „Просьвіти“ зовсім не відповідають тій ціли. Видають ся вони без ніякої системи, от аби чимсь заповнити рік і дати певну різнородність. Се просто страшно, що за 38 літ „Просьвіта“ дала так мало видань, які помагали би нашому селянинови стати новочасним осьвіченим чоловіком.

Аби запобігти сему, треба би найперше виробити добру програму видань, а далі старати ся, аби видання виходили по тій програмі. Але з гори мусимо сконстатувати, що така задача теперішній „Просьвіті“ не під силу. Рішаючий голос в справах „Про-

свѣти“ мають люди, що не пішли висше тої буденної пересѣчно-сти, характеристичної для нашого загалу. Як наш мужик у щоденнім житю поганин, а христіянином стає тільки в неділю і свѣто, так загал нашої інтелігенції зовсім не здає собі справи з того, що в нїм сидять у дивній згоді два протилежні свѣтогляди: оден винесений з дому й зі школи і другий набутий по дорозі новочасного духового житя. В часах університетських студій верх бере звичайно той новий свѣтогляд, але не маючи міцних підстав, уступає пізнійше перед резонами житя на дальший плян і так живе загал нашої інтелігенції без суцільного свѣтогляду, бо вона за розумна вже, аби бути на скрізь давньою і за труслива, аби попалити всі мости з офіційальним свѣтоглядом і вважати дорого-сказом у своїм житю виключно те, що дають наукові досліди. А хто сам не має суцільного свѣтогляду, той не може його дати й иньшим. І тут одна причина, чому „Просвѣта“ не може відповісти своїй задачі.

Але є й друга причина, а саме залежність „Просвѣти“ від субвенції краєвого сойму, залежність, до якої вже так звик бюджет „Просвѣти“, що відмова субвенції поважно захитала б його. А тимчасом отся субвенція, се колода, яка здержує „Просвѣту“ від усякої серйозної реформи. Захоче „Просвѣта“ спопуляризувати історію українського народу, зараз наразить ся на утрату субвенції, бо-ж у нашій історії мусить бути відповідно оцінена роля Польщі, а се на думку краєвого Виділу, який рішає про субвенцію, буде „*podburzaniem przesiw polskiej narodowości*“. Тай не лише на полі української історії, але на кождім полі такі конфлікти конечні. Оцінка видань „Просвѣти“ з огляду на признане або непризнане субвенції належить до краєвого Виділу і в останній інстанції до сойму, отже інституцій, пронятих польсько-шляхотським і загалом консервативно-клерикальним духом. І все, що в сфері польсько-українських відносин буде вороже польській шляхті, а в сфері загального свѣтогляду — вороже консервативно-клерикальному напрямови, все те ті інституції оцінять неприхильно і відмовлять субвенції. І доки „Просвѣта“ схоче числити ся з фактом признання або відмови субвенції, доти вона мусить уважати, аби її видання не дразнили занадто польсько-шляхотського і консервативного нюху, який власне пайбільше дразливий там, де ходить о видання для народу.

І тому всі, що хотять, аби „Просвѣта“ мала змогу сповняти свою задачу, мусять передовсім бороти ся за визволенє її з-під

залежності від краюї субвенції, бо аж тоді, коли признане чи відмова субвенції буде для „Просвіти“ байдужа, можна буде подумати про серіозну реформу видань її в тім напрямі, аби вони популяризували серед селянських мас сучасний науковий світогляд.

Наша суспільність знаходить ся в тім виїмковім положеню, що багато культурних потреб, які в інших суспільностях задоволює державна організація, мусить задоволювати шляхом позадержавної добровільної організації. До таких організацій належить і ново заснована статистична Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Наша офіційна статистика крім загальних, наукових хиб грішить також тим, що не стоїть на об'єктивнім становищі супротив усіх національностей, тільки служить для пануючих національностей оружем у боротьбі против національностей поневолених. Спеціально що-до нас, то всім звісно, як на основі галицької статистики Східна Галичина виходить польським краєм, українське народне шкільництво знаходить ся в ідеальнім стані, варіткові відносини не лишають нічого до бажання, і коли-б не „злочинна агітація“, то був би вічний спокій між селом і двором, — і т. д. Одним словом, на кождім кроці стрічаємо ся з фальшованем статистики на нашу некористь. А крім того статистика не займаєть ся нами в такій мірі, як нам сего треба, тільки на стільки, на скільки се потрібне в інтересах держави. Отже коли хочемо мати непофальшовані статистичні дані або дані про ті справи, які нас обходять, а не обходять державу, то мусимо зібрати їх самі.

Се власне має на цілі згадана ново заснована статистична Комісія. Провірювати на всій території австро-угорської України офіційний статистичний матеріал, доповнюючи його даними про ті справи, які офіційна статистика лишає на боці, й обробляти науково, се її задача, якої результатом має бути ліпше пізнане відносини на нашій землі. Задача, як бачите, велика й не легка. В якій мірі сповнить її статистична Комісія, годі сказати. Залежить се і від співучасті ширших кругів нашої суспільности, а треба тямити й те, що й офіційна статистика при всіх засобах нової держави має багато-прегато хиб, так що до приватної інституції можна класти лиш дуже скромні вимоги. Але в кождім разі які малі не були-б результати праці нашої статистичної комісії, будуть вони цінною вкладкою в наш культурний розвиток.

I. НАТ—ІН.

З нагоди загальних зборів „Просьвіти“.

На вступі до сих кількох заміток мимохіть пригадується мені здивоване дра Франка, яке він висловив в одній зі статей попередньої книжки ЛНВ. по причині, що поява кореспонденції Головацького не викликала не то що рефлексій, розмови та газетної полеміки, але навіть найменшої згадки. Те саме приходить ся мені сказати з причини відбутих недавно (29 VI) загальних зборів товариства „Просьвіти“. Бо прошу я вас, одно з найважійших а при тім одинокє у нас того рода товариство по двох літах від останніх своїх зборів приходить зі справозданєм, яке має бути до певної міри образом, на скільки поступила культурна робота по селах і містах — сеж прецінь факт не малої ваги. Се було би значінє а posteriori, та тут іще приходить друге питання: на основі передискутованя дотеперішньої діяльності товариства належало-б витягнути деякі консеквенції та подати проекти дальшої роботи на будуче, бо слідуючі збори відбудуть ся знов аж за два роки, а два роки в теперішніх часах то не дрібниця. А врешті самі збори, як такі, представляють не малий інтерес, як образ en miniature нашої галицько-руської суспільности, бо-ж се прецінь збір людий, які на полі просьвіти працюють і ті, для яких отся власне робота ведеть ся. Тимчасом поза ляпідарним і не дуже вичерпуючим справозданєм з перебігу загальних зборів „Просьвіти“ нічого більше в нашій пресі не можна дошукати ся — жадних критичних уваг, рефлексій ані проектів. Коли-ж і підносили ся деякі голоси з нагоди зборів, то зачіпали справу з противного боку, ніж би сього можна сподівати ся, та при тім таким характеристичним способом, що се просто викликає здивованє. Не вже се значить повну байдужність преси до „Просьвіти“ та її справ? Ще дивнійше, що й сам головний виділ відніс ся з якимсь легковаженєм до загальних зборів; на день зборів назначено ще і посвяченє пам'ятника Маркіянови Шашкевичеві, концерт і аматорське представленє, а тимчасом на 8 точок денного порядку, де треба було обговорити справозданє з двох літ, призначено час від 11 години перед пол. до 4 год. по пол., отже рахуючи ся з звичайним спізнєнням і обідною перервою — яких чотири години!

Збори вже далеко поза 11 годиною отворив в несприсутности голови д. Романчука його заступник др. Кость Левицький звичай-

ною в таких разгах промовою, яка має бути справозданєм виділу в загальних зарисах. Отже розвій „Просьвіти“ разом за всі 37 років, її діяльність з кінцевою в таких разгах згадкою про перепони, „яких дізнавало товариство і від чужих і — на жаль — від своїх“. „Наші здобутки, говорив бесідник — се десятки тисяч членів, мільйони примірників книжок, трицять і кілька філій у краю, півтора тисячі читалень, численні фундації, а в кінці нові економічні організації на полі промисловім, в спілках молочарських і господарських“. По виборі президії та висланю привітної телеграми до голови товариства д. Романчука наступила друга точка денного порядку, відчитанє справоздання головного виділу, та збори не показали особливої охоти слухати його, проте приступлено відразу до дискусії над справозданєм. Та ми поки що приглянемо ся трохи ближше тому справозданю, тим більше, що сього не зробили збори підчас дискусії.

Те справозданє — воно й надруковане ¹⁾ — з виїмком фінансової частини не вповні можна назвати справозданєм такої поважної інституції, як Головний виділ товариства „Просьвіта“, се радше проби пера молодого письменника, книжка переповнена ліричними настроями, скаргами, надіями та від часу до часу покличками по адресу суспільства, але за те характеристична повним браком докладних дат, неясностями та хаотичністю. Не даючи докладного образу особливо про стан читалень, філій та інституцій заложених при читальнях воно досадно характеризує стагнацію культурної роботи на провінції (з дуже малими виїмками), а з другого боку брак ініціативи та безрадість Головного виділу, який майже нічим не визначив свого існування, хоч ніби то з формального боку робив усе, що до нього належить. Цілість складається на образ справді невеселий...

Та перейдїм до деталей.

В кождім справозданю, а надто в справозданю народно-просьвітної інституції, передівсім цікавить, скільки членів в даній хвилі належить до товариства, себто який процент людности достатньої суспільности признав потребу просьвити і згуртував ся в інституції. Із справоздання Гол. вид. видно, що 1904 р. приступило до „Просьвіти“ 1.359, а в 1905 — 941, разом отже за два роки

¹⁾ Звіт з діяльности Товариства „Просьвіта“ за час від 1. січня 1904 до 31 грудня 1905.

зискало товариство 2.300 нових членів. Докладність виділу в тім напрямі йде даліше: він подає виказ, кілько в остатнім десятиліттю що року приступало нових членів до товариства, а навіть обчислив, що від заложеня „Просвіти“ до тепер приступило 17.478 членів. Насуваєть ся тепер питання, кільки властиво тепер має членів товариство? Се інтересне ще й тому, що в останньому році о 400 людей менше приступило ніж у попередньому та в загалі се найменший контингент нововступивших за ціле останнє дев'ятилітє. Та на жаль чи то зі скромности, чи зі стиду в справозданю не подано, кілько було всіх членів з кінцем 1905 р., хоч подано число членів словінського тов. Družstvo sv. Mohora, а також не попробовано в'яснити, чому так мало нових членів приступало в останньому році в порівнянню з попередніми. На те все виділ каже тільки ось що: „Сподіємось отже, що в хвилю, коли наш нарід проявив таку великанську силу по обох боках кордону, зрозуміє він також і велике значінє нашого Товариства і приступаючи в сотках тисячів в єго члени, поправить той блуд, який поповняв до тепер, заховуючись досить пасивно зглядом нашого Товариства“ (с. 6).

Як стоїть справа з читальнями, тими, „проводами, котрими розходить ся житє в найдалші закутини нашої вітчизни“ (с. 7)? Вони в останніх двох роках виказали приріст о 211 нових читалень, так що з кінцем року 1905 було їх 1.550, значить число їх зростає, хоч деякі округи, як Золочів, Коломия і Рудки виказали зменшенє (Золочів напр. аж о 6). Важнійше те, що ті читальні роблять і о скільки і як фунгують засновані при них ріжні економічні інституції? Отже каси засновувані при них „оказались дуже слабї, та власти політичні зачали до них занадто часто заглядати“. Виділ пробував засновувати райфайзенки, та се також не йшло, проте виділ поручав каси відділювати від читалень та вести їх як осібні господарські спілки під назвою „Народний Дім“. Отже „много“ читалень завело у себе такі „Народні Доми“. А скілько саме і з яким успіхом? Що до членів по читальнях, то припадає їх пересічно 70 членів, так що на всі читальні виходить „около“ 100 членів. Бібліотеки читалень складають ся по більшій часті з видань „Просвіти“ і на кожну читальню припадає „пересічно“ 100 книжок. Крамниць було при читальнях „звиз“ 500, шпихлїрів „звиз“ 200, а позичкових кас „звиз“ 200. Узнаючи потребу власних домів „много“ читалень постарало ся о власні

хати, а „деякі“ читальні заснували у себе курси для неписьменних. Як бачимо що до точности дат, то справоздане Головного виділу (звісно, з виїмком касового) починає бути надто вже недокладним. Се по часті вияснюєть ся тим, що „ледви третина“ читалень прислала свої справоздання, за що виділ випуватить їх оспалість і байдужність. Як же се так? Адже-ж в справозданю сказано, що „часті і оживлені зносини Товариства з своїми читальнями причинялись дуже до їх розвою, і жаль тільки, що не всі читальні почувались до тої звязи з своїм матерним пнем“. Полишаючи вже квестію, що тут є тим „пнем“ (коли се брати в добрім значіню), чи Гол. виділ, чи може читальні — все таки виходить, що більшість читалень жила сяк так і прислала справоздання (се у виділу одинокий критерій життя і розвою читальні), тимчасом ледви третина, а решта заснітила ся. Причиною такого занепаду, як ми бачили, є „оспалість та байдужність“, та щож зробив виділ, аби тому зарадити і взагалі що тут належить зробити? Отже виділ вислав готові формулярі до зладження справоздань, а на будуче виробив собі погляд, що „люстрації і закладане читалень повинні бути одною з головних цілей наших філій“ — значить, тоді й зникне та апатія?

Не багато лучше стоїть справа з філіями, котрих з кінцем 1905 р. було 35. Тут з виїмком кількох справді діяльних філій (як в Золочеві, Дрогобичі, Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Стрию а головно в сій останній, де більше зроблено, ніж в цілім товаристві) — так само дієть ся як і по читальнях. В їх справозданнях такий самий брак докладних дат, а замість того тільки неясні натяки на просьвітну роботу, а ще частійше заміри, що філія д у м а є зробити, як напр. в Раві руській, Старім Самборі, а чого доброго, то описи концертів, які відбули ся заходом даної філії, як се є напр. у справозданю коломийської філії. Чотири філії таки зовсім не прислали справоздання. Інтересно, що коли при читальнях причиною заснічення була оспалість і байдужність, то в філіях, хтоб сього сподівав ся, головною причиною — брак канцелярії! Сю думку піднесено в кількох міснях справоздання (с. 14, 15). Що на се виділ? „Щоби докотрі філії заохотити до більшої діяльности, вислав до них кілька разів відовви“ (ч. 12). В кінці мусимо піднести ще справу видавництва книжок „Просьвіти“, котре вже від довшого часу домагаєть ся рішучої реформи, бо книжочки не відповідають ані теперішній хвилі ані потребам і позірпа все-

сторонність подаваної народови лектури є тільки чистою припадковістю. В зв'язку з тим стоїть справа наділювання новозаснованих читалень на перший почин книжками. Звичайно висилаєть ся таким читальням ціла купа книжок виданих в перших роках існування „Просвіти“, котрі тепер прецінь же не мають найменшої вартости, коли, чого доброго не напускають на читачів туману (напр. Житє Бориса і Гліба, Історія Руси, Житє св. Пантелеймона і т. д.).

Виходить отже стагнація в розвою товариства, брак заінтересованія ним в ширших кругах суспільства, а врешті цілковита інерція виділу, котрий не то що не зумів усею тому зарадити, але навіть не проявив найменшої охоти розслідати, які сьому причини. Бож улюблений його коник „оспалість, байдужність“, годі уважати за справдішну причину того сумного стану товариства; годі припустити, щоб „оспалість і байдужність“ були якоюсь, так сказати, органічною хвилю у нашого чи у якого иньшого народу. Сє тільки рутенський аргумент, бо на правду тут маємо результати якихсь иньших глибоких причин, котрі й слід було Гол. виділові розслідити, а опісля заняти ся їх усуненєм, а не бороти ся з апатією ріжними відозвами та урґенсами.

На жаль і загальні збори мало на се звернули уваги і говорило ся більше про другорядні річи, ухвалюючи нагани декотрим головам філій. Наганами справі не пособиш. Виймок з того погляду становила лишень промова дра Олесницького, котрий справді вказав на причину апатії та брак зацікавлення у селян товариством. Причина сього лежить в тім, що товариство замало звернуло уваги на роботу на полі економічнім (промисловім і господарським), так що селяни просто не видять жадної користи для себе в належаню до „Просвіти“, котра власне на тім полі майже нічого не зробила. Другу не менше важну причину вказав один селянин з Бобреччини; се рутенство та parade-патріотизм деяких кругів інтеліґенції, котра не тільки сама нічого не робить а ще й селянам не дає. „Допустіть нас до управи філіями і читальнями — говорив він — а ми тоді самі собі дамо раду, коли ви нічого не хочете робити“.

І селянин мав рацію.

На старі навички тої інтеліґенції ярке сьвітло кидає завзята дискусія, яка розвинула ся підчас вибору виділу, а ще більше підчас вибору голови товариства. Звісно по старосьвітському звичаю у нас в разях вибору в ході аклямація. Таку саму пропозицію зроблено

перед вибором виділу а потім голови. І треба було чути той гвалт, який повстав, коли дехто на вибір через аклямацію не хотів згодитися, а що більше, коли один з присутніх, д. С. Ш., поставив лісту від себе, на котрій не було одного з виднійших дотеперішних виділових. Саму пропозицію, не вважаючи на те, що кожному вільно ставити кандидатури і голосувати на них, як йому подобається, — саму ту пропозицію дехто з „чільніших“ назвав „кириною“ (!), „інтригами“ (!) і т. д. Ліста ся, котра думала впровадити до виділу кілька енергічніших одиниць, розуміється, серед загального обурення перепаала. А вже справдішня констернація настала, коли на пропозицію вибрати через аклямацію на ново головою „Просвіти“ д. Романчука, один із сьвящеників, о. Б., поставив кандидатуру дра Олесницького. Ми звісно особисто нічого не маємо ані до д. Романчука ані до дра Олесницького. Але про аргументи, якими послуговувалися прихильники кандидатури д. Романчука, мусимо сказати, що такими можуть послуговуватися хіба на рутенських *par excellence* зборах. Мало, що поставлене другої кандидатури названо тут знов інтригою, кириною і т. д. і що один з виділових заявив, що на випадок невибору д. Романчука, він як стій зрікаєся також і свого вибору (сего, скільки знаємо, на превелике щастє не зробив і досі) — мало кажемо сього. Другий бесідник, один із молодших з докторським титулом, заявив, що ставленє иньшого кандидата крім д. Романчука є для сього останнього наругою (!), копняком (!), і що колиб його не вибрано, то на всю галицьку Русь годить ся тільки плюнути, а робити для неї не варто. Ось і зразок рутенської логіки та розуміння річи. В рутенській суспільности, коли хто чим будь коли будь був вибраний, той з того самого вже титулу має оставати ся і надалі на тім становищі, хоч би він був не в силі відповісти вимогам, хоч би знайшов ся другий відповіднійший на те місце. Як звісно, головою вибрано таки дра Олесницького, котрий зараз же зрік ся — що також характеристичне.

І знов маємо один ключ до розв'язання загадки тої стагнації і байдужности в наших деяких товариствах, а в сїм випадку в „Просвіті“. Коли тільки уявимо собі таке розумінне річи, такі збори філій і читалень з такими самими виборами і аргументами, тоді почасти зрозумілим буде той невідрадний стан в нашім просвітнім товаристві

БІБЛІОГРАФІЯ.

Проф. Мих. Грушевскій. Очеркъ исторіи украинскаго народа.
Издание второе, дополненное. С.-Петербургъ, 1906, ст. VIII+512,
з 3 мапками, 8^о.

Перед півтора роком було обговорено в нашім журналі перше видання сієї многоважної книжки; при тому подано докладнійший перегляд змісту її і характеристику як з наукового боку так і з національно-культурного становища. Наші замітки були одні з найперших голосів про твір проф. Грушевського, й автори їх було особливо приємно, що й усі пізнійші голоси переважно висказували такі самі погляди. Та найкращий доказ вартости і значіння книжки лежить без сумніву в незвичайнім успісі її на книгарських торзї. Кількатисячний наклад розійшов ся до року, і то цілком не легкої лектури! Нове видання, як зазначено в заголовку, ширше від першого, і то значно. Перше видання мало 24 розділи на 380 ст. й одну карту; отсе містить 26 розділів на 512 ст. і 3 карти. Приблизненне наступило головно тому, що останні розділи першого видання (кінець XXII — початки галицького відродження; XXIII — українське відродження в 19 ст.; XXIV — сучасний стан українства) розділено тепер на чотири (XXIII — українське відродження в Росії; XXIV — українське відродження в Австро-Угорщині; XXV — сучасний стан українства в Австро-Угорщині; XXVI — сучасний стан українства в Росії), так що нарис відродження українського народа збільшив ся мало що не в трое (40 ст. проти 112). Та й усі попередні розділи піддано численним важним доповненням, що збільшили текст 60 сторонами друку (340 проти 400). З того приблизнення частина припадає на розділ I, де визначено більше місця „географічним умовам“ української землі, та на розділ II, в якому додано частину про „загальні риси української історії“, себто дуже інтересний філософічний погляд на українську історичну еволюцію і теоретичні принципи в концепції українського історичного досліджу. Сі два додатки дали 11 ст. тексту більше. Дальші розділи збільшені мало, аж від XI розділу (про „суспільну й культурну еволюцію привілейовані верстви“ після прилучення українських земель до Польщі) знов маємо численні доповнення, найбільші в розділах про козацькі часи, як про „устрій і відносини утворені Хмельнищиною“ (XVII розд.), політичні „відносини при кінці XVII ст.“ (XIX розд.) й ин. Не станемо обговорювати усіх тих доповнень, хоч і як вони інтересні, бо се забрало би багато місця, скажемо тільки, що вони, разом із деякими важними перемінами і з мовно-артистичними перерібками, дають нам новий підручник української історії, який повинен без усякого сумніву знайти ще прихильніший осуд і ще більший попит, аніж перше видання. Маю на думці не тільки російських Українців, але й австрійських; для сих і тих у сучасній

переломовій хвилі повинна ся книжка бути компасом при політично-соціяльних і національно-культурних змаганнях. Бо про недостачу такого компасу, головню у нас, можна-б дуже багато говорити...

До сього нового видання додав автор нову передмову, а в ній, окрім формальних вказівок і методичних пояснень, зупиняється ся дещо над питанням, порушеним московського критикою, про звязь української історії XVI—XVIII ст. з історією Київської Русі IX—XIV ст. Спір очевидно не новий і ще мабуть довго потребає, та не можна одначе при ньому ставати на иньше становище, як тільки на фактичне. Так зробив і проф. Грушевський: „До того часу — говорить він — доки не буде доказано, що в Києві і в його сусідстві в IX—XII ст. жили велико-руські племена, що опісля перенесли форми політичного, суспільного і культурного життя на береги Клязми і Москви, нам прийдесть ся задля простої логічної консеквенції мати сї форми за власність української народности, о скільки сї українські племена IX—XII ст. були її безпосередними предками“ (ст. VI). Таке становище єдино наукове. Остаточно згода між Українцями і Москалями на сьому пункті вповні можлива, а то така, що т. зв. київський період стане спільним історичним добром обох народностей, так само, як історія Франконії V—IX ст. стала спільним історичним добром народів німецького і французького, між якими нема ніяких суперечок на тому полі. І справді, між Київською Русю і Франконією єсть не мало аналогій!

Має у новому виданню маємо 3, одна з них сучасна етнографічна, дві історичні: князівства-землі XI—XIII ст. і політично-адміністраційний поділ українських земель у XVI—XVIII ст. При читанню „Очерка“ вони дуже корисні.

В кінці побажаємо хіба шановному авторови — дати нашій суспільности як найскорше третє видання своєї прегарної книжки.

С. Т.

Проф. Мих. Грушевскій, Украинство въ Россіи, его запросы и нужды (Глава изъ „Очерка истории украинскаго народа“), С.-Петербургъ, 1906. ст. V+48, 8°, ціна 25 коп.

Єсть се передрук останнього розділа „Очерка“, призначений для ширшого розповсюдження. Автор справедливо думав, що в теперішній горячий час публіка волить статі і брошури замість книжок, тому не хотячи, щоб його нарис сучасного стану українства діставав ся в руки тільки фаховим ученим, рішив ся видати його окремо. Се дуже щасливо й на часі. На переді додано вступ про політичну сторону українського питання в нинішню пору, вступ написаний дуже поважно й повний глибоких думок. Ось одна многоважна: „Система гнету й винародовлення мусить доконче перейти в систему політичної і суспільної деморалізації; давнені провинції завсїди і всюди служать тереном розкладу для самих державних народностей, для всього державного організма“ (III). Брошура повинна знайти широку популярність і у нас. С. Т.

Святий Климент у Корсуні, причиною до історії старохристиянської легенди, написав Іван Франко, Льв., 1906, ст. XVII+307 (відб. з Записок Наук. Тов. ім. Шевченка).

На все ще небогатій, на жаль, робітниками, хоч так багатій жнивом ниві історії нашого письменства др. Франко тепер, можна сказати, одиноко репрезентує так плідну і важну і так неминучо потрібну для пізнання кожного письменства порівняну методу, яка твори нашої книжної й народної словесности вводить в ширші течії межинароднього осмозу та розглядає її теми й їх оброблення в зв'язку з аналогічними концепціями чужих літератур і народностей. Першою більшою працею його на с'єм полі була книжка про духовний роман про Варлаама й Йоасафа (1897), другою більшою працею являється нововидана, титул котрої подав я в горі, а з пом'еньших належать численні студії, як розвідки про апокріфи в Пам'ятках україн. мови й літератури т. I—III, давніша студія про притчу про однорога (в болгарських Сборнику) і новіша — про притчу про хромця й сліпця в петербур. збірнику (Статті по славяновідд'їю, II) та найновіші розвідки: про пісню про Правду і Неправду (Записки т. LXX) і про українську вертепну драму (в т. LXXI—LXXIII).

В книжці, про яку говорю, вихідною точкою для автора послужили корсунські легенди про Климента папу та їх розширення на Русі і культ Климента в руській церкві. Автор хотів розглянути ці легенди на тлі західних легенд про Климента, та тут, під час як поступала праця, багатий матеріал і маса інтересних питань так опанували автора, що супроти загальної історії Климентової легенди на другий план відступила його первісна задача — прослідити історію Климентової легенди й культу його в старій Русі, і автор, видаючи свою працю осібно, заступив первісний титул: „причинок до історії староруської легенди“ більше загальним: „причинок до історії старохристиянської легенди“. Дійсно, на близько двадцяти-аркушеву книжку тільки трохи більше як два аркуші (розд. X дод. і XI) спеціально присвячені Климентовій легенді на Русі, хоч і в інших розділах автор багато дає для з'орієнтування в староруських верзіях літератури про Климента. Широко і сильно входить також автор в Кирило-Методієвську легенду, що вляється в Климентовою на точці віднайдіння Климентових мощей Кирилом.

Се явище, що майже в кожній студії якоїсь мандрівної теми вага досліду незаметно мусить перейти на чужі версії — наслідком ліпшого їх оброблення, служить одним з проречистих свідомств убожества наших власних студій в сій сфері. Належить побажати, щоб др. Франко не був далі в ній одиноким майже робітником, і щоб більше знаходилося дослідників, які б чули у себе сили й енергію в дослідках над нашою книжністю й фольклором виходити за межі нашої власної традиції, на широке поле вселюдського обміну ідей і образів. Др. Франко в вчислених мною працях послужить до-

бриш провідником на сїм полі тим будучим робітникам — коби їх скорше діждати ся!
М. Г.

Козацкі часи в народній пісні, з замітками В. Будзиновського. Львів 1906, стор. 237.

Книжка д. Будзиновського являєть ся сповненем давно відчутої потреби. Наш історичний епос, змальоване довговікової боротьби і довговікового терпіня українського народу піснями того самого народу, се один із найкращих вицьвітів поетичної творчости в усій Славянщині, поява, яку Англичанин Ральстон у 1875 році, по прочитаню першого тома видання Антоновича й Драгоманова, назвав „предметом національної гордості Українців“. На сором нам, сей предмет доси був у значній мірі закопаним скарбом; усякий любив згадувати, що ось такий скарб у нас є, але дуже мало хто задавав собі праці познайомити ся з ним ближше, видобути той духовий та національний фонд, який криєть ся в ньому. В Галичині прим. крім шкільних читанок козацкі думи зовсім не були друквані окремо і знайомість з ними, навіть у інтелігентів, не виходила по за той тісний обсяг, який закреслюють собі шкільні підручники. Так само й поважніших студій над нашими історичними піснями у нас так як би не було. Оттим то д. Будзиновському належить ся щира подяка за те, що виконав плян, з яким від давна носили ся деякі патріоти, та якого все таки нікому було виконати.

Зміст книжки не зовсім відповідає титулови. Що таке „козацкі часи“? Книжка починаєть ся малюнками татарських і турецьких нападів на західну Україну, нинішню Галичину та Волинь, у XV та XVI в., де тоді ніяких козаків не було. Так само не зовсім відповідно названо матеріял опублікований у книжці „народними піснями“, бо ж головну її частину творять кобзарські думи, які хоч і можна подекуди зачислити до пісень, але „народними“, тобто загальною народною вживаними піснями вони не були ніколи, а все були власністю спеціальної школи співаків. Та крім сих пісень поміщено в книжці немало тзв. віршів, тоб то штучних складань наших і ненаших книжних людей, що може зовсім не співали ся і були призначені для певних нагод, а власністю ширшого загалу нашого народу не були ніколи. З культурно-історичного погляду таке втягане ненародного, хоч нашою мовою зложеного та своїм змістом цікавого матеріялу я вважаю позитивним і оправданим, але в усякім разі булоб пожадано, щоб титул троха докладнійше відповідав змістови.

Що до способу видання, то д. Будзиновський у коротенькій передмові пояснює коротко лише два пункти: що він видає свою збірку для простих читачів і пильнує того, аби дати їм по змозі повний і поправний текст кожної пісні і допомогти їх розуміню короткими вступами та річевими поясненнями. Він не зазначає, відки, з якої збірки взяв котру пісню і як уложив її текст, тільки додає загалом, що де знайшов кілька відмінних варіантів, там в міру

потреби стягав їх до купи, вживав одного варіанта для виправлення і доповнення другого і т. д. Все се такі річі, з якими можна згодитися з уваги на те, що простому читачеві справді байдуже, відки взяв автор свій матеріал, а тямучі легко знайдуть і перевіряють його жерела.

Вважаючи отже плян і методу видання д. Б.—ого вповні вдатними і відповідними для зазначеної ним мети — подати наш історичний епос у руки як найширшій громаді читачів, що доси читали його хіба в уривках, — і полишаючи собі детальніший розбір книжки до спеціального видання, висловимо тут хіба деякі уваги що до практичного виконання замислу.

В своїй передмові д. Б. каже, що держався в укладі своєї книжки видання Истор. пісень малор. нар. Антоновича і Драгоманова, женецького видання Драгоманова „Політ. пісні“ і доповнив ті праці новими матеріалами, що були опубліковані в „Кіевской Старині“. На жаль, у тім пляні, який бачимо у Ант. і Драг., д. Будз. зробив деякі зміни не на користь. І так у першій часті своєї збірки, що обіймає пісні зложені перед часами Хмельницького, д. Будз. містить думу про Івана Коновченка, друковану ще в 30-их роках мин. віку в збірці Максимовича і добре відому Антоновичу й Драгоманову. Що вони не поклали сеї думи в своїм першій томі, се повинно б було застановити д. Будз., тай зрештою зараз перші рядки думи повинні б були вказати йому, що тема думи відбувається в часі, коли Україна була зорганізована на полки, отже в другій половині XVII в., по Хмельницьким, у часі тзв. руїни, а не при кінці XVI в., як би виходило з того, що д. Будз. кладе сю думу перед думами про Івана Богуславця та про Самійла Кішку. До сеї самої категорії анахронічно поміщених пісень належить пісня про козака Супруна. Без ніякої потреби помістив д. Будз. під шумним титулом „Буря нищить козацьку флоту“ дрібний уривок із 5 рядків (стор. 70), у яким зрештою говорить ся про один козацький кораблик, та в яким треба бачити пізній варіант уривка поміщеного на стор. 20 (Ант. і Драг. I, 92) про знищення бурею турецького корабля. Так само навпаки всяким резонам поміщено в першій часті перед Хмельнищиною пісні про Сірка та про вдову Сірчиху, що належать до кінця XVII або до початку XVIII в.

В другій часті, що обіймає часи від 1648 р. до зруйнування Січи, особливо по думках Хмельницького видно ще більшу хаотичність і численні пропуски в загально відомім матеріалі. Пропущено одну з найкращих кобзарських дум того часу — про Ганджу Андібера, загально відому пісню про Саву Чалого; з пісень про Гайдамаччину та Коліївщину подано дуже мало (нема прим. звісної доси навіть на галицькім Поділю „Максим козак Залізняк“), пропущено зовсім таку історично всеж таки цікаву появу, як галицькі опришки з Довбушем і т. д. Все се хіби, що пішли з поспіху та недокладного обдумання річи та з недоступности деяких матеріалів,

зрештою хибі легкі до справлення в разі нового видання книжки.

Фаховий історик знайде певно більше недоладного та суперечного в історичних примітках, які подавав д. Будз. як вступи до поодиноких пісень або груп. Дещо, як виводжене Січи від старого города Пересічна, може собі лишити ся як невинна фантазія, дещо, як проклямоване думки, що Україна і Татари були властиво натуральні союзники, яких розбили польські та московські інтриги, само собою розбивається о ті факти економічної натури, що по вислову самого ж д. Будз. робили в Україні шпихлїр татарської орди. Друк книжки гарний і ціна приступна; на жаль коректа дуже недбала.

I. Ф.

Проф. др. Ол. Колесса. В честь Т. Шевченка. Промова виголошена на концертї в сорок п'яти роковини смерти поета — у Львові дня 17 мая 1906. Львів. Накладом Автора, мала 8-ка, стор. 20.

Отся промова була принята публікою дуже ентузіастично і їй справді не можна відмовити ефектовности і риторичного полету. Орловими крильми автор перелітає Европу і вишукує паралелі до нашого поета в славних тїнях Шеллі, Томаса Мура та Леопарді; вчений історик літератури міг би девчому посперечати ся що до такого паралелізованя, але проф. Колесса очевидно не хотів писати вченого трактату, а лише виголосити ефектовну промову, і осягнув свою ціль вповні. Потім подає проф. Колесса так само широкий огляд провідних ідей нашого письменства від найстарших часів аж до Шевченка, показуючи, що ідея національної самостійности більше чи менше ясно присьвічувала нашим чільним письменникам, починаючи від митрополита Іларіона (вірнійше сказати, автора староруського Слова о законѣ и благодати та Похвали Владимиру, бо щоб власне Іларіон був автором тих творів, на се не маємо ніякого доказу, се догадка учених XIX віку) аж до Шевченка. В тїм огляді основа — любов до України у чільних наших письменників — без сумніву правдива, тільки на жаль учений професор шукає і знаходить її не всюди там, де вона справді є. І так прим. даремне шукати її в нововіднайденим уривку „Слово о погибели земли русскія“, бо се Слово без сумніву належить до пам'яток північно-руської, переяславсько-суздальської літератури і по за тїм шматочком, що зацитував проф. Колесса, містить перший зарід звеличання пізнійшого московського абсолютизму та претензії до панованя над православним сьвітом. Подібний lapsus трапив ся проф. Колессі також з піснюю про Берестецьке поражене Хмельницького. Досить раз прочитати сю пісню чи віршу, щоб переконатися, що вона писана зовсім не Українцем, а Поляком, що був у польській таборі і тішить ся з поражєня козаків; як specimen козацького чи українського патріотизму підносити її нема ніякої підстави. Кінчить ся промова блискучою перспективою розвою України під подихом ново доконаня у Росії та в Австрії реформ. Дай Боже, щоб та перспектива справдила ся на нашій віці хоч на половину!

I. Ф.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК: XXXV.

12

Причинки до історії „Народного Дому“ у Львові (Передрук з „Діла“. Львів 1906, 16^о, стор. 56.

Книжочка дуже важна і пожиточна в заогненій тепер (як здасть ся) справі „Народного Дому“, якого дотеперішня піввікова провізорія повинна раз скінчити ся якоюсь основною реорганізацією. Що факти наведені нашим автором болючо вкололи декого з протинного табору, доказує ніби наївний, а властиво безличний відзив якогось Николаевича поміщений в приводу сеї книжечки в „Галичанин“, де сей не по розуму резолютний письмак, висипавши на автора мішок соковитої московської лайки, як єдине remedium рекомендує зарядови „Нар. Дому“ видати і розкинути скрізь по світі як найточніше справоздане про стан і розвій „Народного Дому“. Чи д. Николаевич кпить, чи дороги питає? Чи забув, що коли ходило о докладне вияснене далеко не так заплутаних рахунків тзв. крилошанського банку, один із його контрольорів, пок. А. Палюх повісив ся з гризоти? Се був совісний чоловік, та чи знайдуть ся такі в теперішнім заряді „Нар. Дому“? Побачимо.

Хиба отсеї книжки — її анонімність. Автор повинен був підписати ся. Адже тут ходить не о покутні сплітки, не о клевети, а о боротьбу, серйозну боротьбу против надужить у багатій, публичній і многоважній інституції. В такій боротьбі треба ставати отверто і явно; псевдоніми та аноніми до козаків не числять ся.

І. Ф.

Е. Цеклер. Закон Єзуїтів. Переклав з німецького Д. С. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. II. Ч. 133—134). Львів 1906. Накладом укр.-руської Видавничої Спільноти. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Стор. 133. Ціна 75 сот.

Книжка Цеклера поділена ось на які розділи: I. Основатель закону і його діло. II. Основа і уряджене закону. III. Педагогічна діяльність і нові здобутки закону. IV. Вишня історія аж до половини XVIII віку. V. Внутрішній розвій закону аж до його внесення. VI. Товариство Ісуса в XIX століттю. Кожному, хто читав історію, замисли й подвиги патра Гавдентія в що йно виданій збірці оповідань Ів. Франка, незвичайно інтересно і — додамо — корисно буде пізнати докладно гніздо, в яким виводять ся такі патри — єзуїтський орден. Може жадна інституція не здобула собі такої сумної репутації в історії людства, як власне згаданий орден. Єзуїт, єзуїтизм стали загально прийнятими термінами на означенє хитрости, фанатизму, безсердечности та всього, що противне якій будь ідеї поступу. В протязі цілого ряду віків свого істнованя єзуїтський орден набрав у загальній опінії ціх якоїсь казочної потвори не тільки у тих, котрі його діяльність відчули на своїй шкірі, але й там, де про нього знали тільки зі слуху, хоть таких було дуже мало, бо хитрий закон усюди вмів проникнути. Все те, як кажемо, стало ся не даром — згаданий орден через цілий новітній період історії наляг наче колода на розвиток людської культури й людської

думки. Кожному звісно, що й на нашу історію орден не вістав без впливу від часу, коли Польща за пановання Жигимонта III цілковито підпала під вплив Єзуїтів, що потягнуло за собою сумні наслідки для самої Польщі. Усе в часом наслідком розвою підлягає змінам, в меншій або більшій мірі приноровлюється до духа часу, тільки один „чорний закон“ завсіди позістав таким самим, без огляду, коли і серед яких обставин, краю і людей він обертав ся, і приноровлював ся до місцевих обставин лишень в способах своєї роботи і лишень о стільки, аби міг опісля нагнути своє окруженє до своїх потреб та до потреб тої, так сказати, ідеї, котру він визнавав ся боронити. Від затвердження товариства Ісуса папою Павлом III. 27 вересня 1540 р. буллею *Regimini militantis* закон позістав такий самий аж до 21 липня 1773, коли правний наступник Павла III на папськїм престолі, Климент XIII буллею *Dominus ac Redemptor noster* зніс під напором усеї Європи зненавиджений орден та *ex cathedra* проголосив над ним та його діяльністю шкідливою для церкви незвичайно строгий засуд. „Розваживши — говорило ся в згаданій буллі — що назване товариство не може вже видавати плодів, задля яких його засновано, що більше, що при його дальшїм істнованю ледви чи буде можливим привернути правдивий та тривкий спокій у церкві..., зношу, по зрілій розвазі, на основі певного пізнання та силою апостольської влади згадане товариство, здавлюю, гашу і усуваю його“. Ще досаднійше осуджено орден на папськїм памятковім медалі вибитім власне з нагоди знесення Єзуїтів, де представлено Христа — судію, як він кличе до патрів *Soc. Jesu*, що стоять по його лівниці: *Nunquam novi vos, discedite a me omnes*. На диво в супереч сьому закон існує й до нині як на наругу усяким догматам про некомильність папи та його заряджень. Ціла ся історія Єзуїтів, їх пагубна з кожного погляду робота, а головнo весь секрет їх істнованя та сили оповіджені коротко і точно в отсїй книжці Цеклера. Ясне, популярне та при тім вповні наукове представленє автора з підчеркненем усіх характеристичних рисів внутрішнього устрою, діяльності на зверх, а головнo основателя ордену, Ігнатія Льюїолі і відносин ріжних суспільностей до Єзуїтів, складаєть ся на повний і вірний образ ордену за весь час його істнованя. Таке представленє річи та можливість легкого орієнтованя читача завдячує книжка головнo щасливому, на мою думку одиноко тут доброму розложеню матеріалу, значить поділови книжки на згадані в горі розділи. Автор не оповідає одним духом історії ордену від його повстаня аж до останньої хвилі, тільки з окрема обговорює ріжні питання, кладучи зовсім справедливо головну вагу на внутрішній устрій, якому орден завдячує силу, та на способи педагогічної діяльності, завдяки чому орден міг забрати ріжні суспільности в свої руки, а тим самим удержати своє істнованє наперекір усім атакам на нього (навіть з боку католицького духовенства, а найбільше иньших орденів).

Все те рекомендує книжку Цеклера як найширшим кругам до прочитання. І. Д.

Остап Луцький. В такі хвилі. Поезії 1902—1906. Львів 1906. З друкарні народової Манецких, 12^о, стор. 56.

В такі хвилі... Ну, певно! В такі хвилі розумний чоловік зробить дурницю, талановитий поет напише нісенітницю, д. Луцький буде „сірим словом“ говорити про „неповинний карб“, „незгійний біль“, „змерзалих филь стурбовані гребені“, „кроваві, зимні сльози“, „сумні пеани“, про „оборожі“ в значіну церемоній чи російського жеманства, про те, як „сонечко злотисте веть ся понад стріхи“ і про інші подібні сьвіту невідомі річи. Але розважний чоловік напише тай кине, зробить дурницю тай направить, а д. Луцький узяв і надрукував. Ще й патрет свій додав, на яким не видно ані сліду тих „вічних ран“, „отруйного суму, що морозить спомини“ і інших нессімістичних та розпучних причадалів, якими начинені його поезії. Кольорит у книжечці сірий починаючи від передмови, в якій автор називає свої вірші сірими записками; а в тих „записках“ пішло все саме сіре: сірі строфи, сіре слово, сіра туга, сіра віддаль, сірі скиби і сірий лан. Богато дзвонення в віршах: і „сум важкий невпинно дзвоном дзвонить“, і „вітри дзвонять на вічну пам'ять“, і смуток „в низ голову клонить і — дзвонить“ і навіть „мелянхолійна осінь іде над сірий, тихий лан і дзвонить, дзвонить, дзвонить“. Думка, себто обдумана, відчута житєва тема стрічаєть ся хіба в перекладах та наслідуваннях (з Таборського, Розенфельда, невідомого французького поета (гарний, хоч троха манєрний віршований лист смертельно раненого рекрута до жінки), та Махара (Наполеон); сам поет у власних творах сеї інґредієнції вживає менше, — для нього головна річ тоне, коліри і настрої. Найціннійше в книжечці те, що не нове, ґрупа гарних віршів „На верхах“, передрукована автором на щось із виданої минулого року збірки „Із моїх днів“. Се також мабуть так собі, „в такі хвилі“. „В такі хвилі“, тоб то багателізуючи собі естетичний смак і свою власну репутацію автор передрукував другим виданем і вмістив на остатній сторінці в реєстрі своїх „творів“ також відому збірочку памфлетів та римованих спльоток „Без маски“. Як кажу, „в такі хвилі“ можна нераз зробити дурницю, але у кого „такі хвилі“ повторяють ся хронічно, тому легко здобути собі репутацію несерйозного чоловіка. І. Ф.

Петро Карманський, Ой люлі смутку. Ліричні поезії. Львів 1906, 8^о, стор. 80.

Не тому, що наша редакція числить д. Карманського до своїх співробітників, пишемо отсих кілька слів про його нову книжечку, та й з другого боку се не обов'язує нас до мовчанки. Д. Карманський, хоч молодий поет, здужав уже зайняти в нашій літературі видне місце і дав пізнати себе як талановитий поет і то поет — що ще важнійше — з власною літературною фізіономією, з власним

стилем і складом думок. Отсею власною фізіономією визначається майже кожний вірш Карманського, так що його й без підпису автора можна розпізнати серед маси поетичних витворів і фабрикатів нашої молоді Музи. Визначні риси в тій літературній фізіономії Карманського — якийсь високий тон і патос, що нагадує церковні гимни, релігійний запал — релігійний не в значінню якої будь вузької конфесійности, але тим, що автор поневолі кожде явище, кожду житеву загадку підносить на той високий рівень, де щезають буденні дрібниці і відкриваються основні проблеми людського духа й людської етики, контрасти і конфлікти добра і зла, права й обов'язку. Еротика, сей улюблений коник новітніх поетів, майже зовсім чужа Музі Карманського, — з сього погляду вона зовсім скромна і навіть мрією не важить ся залізати в ті сфери, в яких інші плавають мов риба в воді. Характерна також для Карманського та нерозривна з його псалмовим тоном та могутня струна меланхолії, що надає такий виразний кольорит особливо останній збірці його віршів. Се не песимізм, не філософічний погляд на марність і безжиточність сього світа, се власне меланхолія, погляд на світ крізь сльози, безвихідна, сумними подіями власного життя навіяна туга й резигнація. Як сказано, автор ще молодий чоловік, а коли згадаємо, що свою поетичну кар'єру він зачав поетичним дневником „З теки самовбійця“, повним далеко чорнішої меланхолії та розпуки, то можемо порівнюючи ті обі збірки сконстатувати в отсій новій значний поступ у напрямі виклярування авторового світогляду.

В розбір змісту отсеї книжечки не будемо вдавати ся. Значна часть поміщених тут поезій знайома читачам ЛНВістника з річників нашого видання; вмілою і сумлінною рукою автор зложив із них невеличку китицю, що визначається дивним запахом, якого не легко забути.

До книжечки додано гарний портрет автора і дивно неясну, манерну та претенсіональну передмову М. Яцкова. Д. Яцків хотів мабуть до лірики Карманського додати крихту й своєї, та се йому не вдало ся. Видно, що десь кудись він хотів щось сказати, та чув, що те „щось“ властиво тут, у передмові до віршів Карманського не на місці, і він обмежив ся темними натяками в роді того, що „нас кількох (себто не сам лише д. Яцків, а може й д. Карманський?) з літературою, з тою повією, що має тулити до сну грубих насікомих, не знаємо ся“. Ну, такі річі випадає говорити кождому за себе; в душі та сумлінню інших „кількох“, а особливо д. Карманського, д. Яцків не був. А де він пускається філософувати про „дешевих розумців“ та філістрів, де твердить, що „ми свої діти хрестимо самі сльозами нашого народа, гартуємо в огні його серця і вивід беремо в храмі Краси“, там ліпше б було — помовчати.

I. Ф.

Книжки надіслані до редакції:

Іван Турґенєв. Кляра Мілїч. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. II. Ч. 131—132). Львів 1906. Накладом укр.-руської Видавничої Спільн. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 100, 16°. Ціна 60 сот.

Причинки до історії „Народного Дому“ у Львові (Передрук з „Діла“). Львів, 1906. Ст. 56, 8°.

Якъ видкрыто новый свитъ, Д. Дорошенка. Благотворительное Общество изд. общепольныхъ и дешевыхъ книгъ. Нр. 38. С.-Петербургъ, 1906. Ст. 55, 8°. Ціна 6 коп.

Василь Доманцький. Товарыськи крамныци. (Потребительськи товариства). Тол. Общ. изд. общ. и деш. книгъ. Нр. 39. С.-Петербургъ, 1906. Ст. 40, 8°. Ціна 5 коп.

Д. Дорошенко. На громадській роботі. (Про Пантелеймона Кулиша). Бл. Общ. изд. общ. и деш. книгъ. Нр. 40. С.-Петербургъ, 1906. Ст. 32, 8°. Ціна 3 коп.

Первоучители Славянъ. Бл. Общ. изд. общ. и деш. книгъ. Нр. 41. С.-Петербургъ, 1906. Ст. 32, 8°. Ціна 5 коп.

Правá що до виборів. За В. Водовозовим написав К. Квітка. Бл. Общ. изд. общ. и деш. книгъ. Нр. 42. С.-Петербургъ, 1906. Ст. 36, 8°. Ціна 5 коп.

К. Квітка. Правá що до виборів. Книжка друга. Бл. Общ. изд. общ. и деш. книгъ. Нр. 43. С.-Петербургъ, 1906. Ст. 29, 8°. Ціна 5 коп.

М. Левицький. Петрусивъ сонъ. Оповідання. Бл. Общ. изд. общ. и деш. книгъ. Нр. 44. С.-Петербургъ, 1906. Ст. 23, 8°. Ціна 3 коп.

Нова Громада. Літературно-Науковий місячник. Ч. 5. Зміст: 1) Чернявський М., Сьпівець. Опов. 2) Грабовський П., Я виніс все... Вірші. 3) Піснячевський В., Наймані робітники в сільському господарстві. 4) Алчевська Х., Сьпівайте пісні голосиш. Вірші. 5) Грінченко Б., Північне море. З Гайне. 6) Винниченко В., Моє останнє слово. Опов. (Далі). 7) Черкавський М., На землю май прийшов. Вірші. 8) Доманицький В., Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні. 9) Смуток П., Битий шлях. Опов. 10) Черкасенко С., О, жити ще можна Вірші. 11) Лозинський М., Антін Менґер і його соціально-політичні твори. 12) Б. Я., Спілька вчителів. 13) Єфремов С., Відгуки з життя та письменства. 14) Лозинський М., Вісти з Галичини. 15) Єфремов С., З російського життя. 16) Бібліографія.

Вільна Україна. Ч. 4. Зміст: 1. А. Шабленко, За пів дня — нарис. 2) К. Н—є, З поезій Тана (переклад). 3) М. П. Автономія України в світлі „соціально-демократичної“ критики. 4) С. Черка-

сенко, У шахті. 5) А. І., Нова партія. 6) С. Тагон, Внутрішній огляд (І. Перед Думою. ІІ. Що далі?). 7) П. Понятенко, Огляд закордонного життя. 8) Бібліографія. 9) Хроніка.

Українскій Вѣстникъ. Журнал посвячений українським справам. Виходить щотижня в Петербурзі. Досі появилося чч. 1, 2, 3, 4, 5 і 6 (про них скажемо в дальшій числі).

Liga pomocy przemysłowej. Skorowidz przemysłowo-handlowy królestwa Galicyi. Lwów 1906, Nakładem Ligi pomocy przemysłowej. Ціна 5 коп.

В книжці за червень, в статтях М. Грушевського, друкованих в його неприсутности, сталися похибки: на стор. 540 рядок 5 зн. замість: і в часті треба: в часті; с. 541, р. 2 зн. Кутиленко, треба: Куриленко; с. 543 р. 7 зн.: принцип, треба: і принцип, 544 р. 5 зв.: справі, треба: праві; 7 зн.: Рудченка, треба: Зубченка; 545 р. 4 зв.: варютички, треба: воротнички; 571 р. 1 зн. погубний, треба: ганебний; 589 р. 9 зв. Думі, треба: Думи; 590 р. 7 зн. а за нею, треба: за нею; 591 р. 20 зн.: особливо, треба: до; 592 р. 10 зв.: переділ, треба: перестрій.

Открыта подписка на новый еженедельный общественный, политический и экономический журналъ

УКРАИНСКІЙ ВѢСТНИКЪ

Журналъ будетъ издаваться подъ редакціей М. А. Славинскаго и при ближайшемъ участіи проф. М. С. Грушевскаго, проф. Д. Н. Овсяннико-Куликовскаго и А. А. Русова. Сотрудничество обѣщали пока слѣдующія лица: проф. И. А. Бодуэнъ-де-Куртенэ, С. В. Бородаевскій, Н. Ф. Бѣляшевскій (членъ Госуд. Думы), Ф. К. Волковъ, Вол. Гнатюкъ, проф. И. М. Гревсъ, Б. Д. Гринченко, А. С. Грушевскій, В. Н. Доманицкій, Д. И. Дорошенко, В. Ф. Дурдуковскій, А. Я. Ефименко, С. А. Ефремовъ, Л. Н. Жебуневъ, И. П. Житецкій, Я. Б. Забѣлло, проф. Н. И. Карѣвъ (членъ Госуд. Думы), Б. А. Кистяковскій, проф. М. М. Ковалевскій (членъ Госуд. Думы), Вл. Г. Короленко, проф. А. Е. Крымскій, М. Лозинскій, А. И. Лотоцкій, проф. И. В. Лучицкій, Я. И. Мальцевъ, Д. В. Марковичъ, Ф. П. Матушевскій, М. М. Могилянскій, С. Ф. Русова, С. А. Синявскій, П. Я. Стебницькій, С. Томашиевскій, И. Я. Франко, П. И. Чижевскій (членъ Госуд. Думы), акад. А. А. Шахматовъ (членъ Госуд. Совѣта), В. М. Шеметъ (членъ Госуд. Думы), Ф. Р. Штейнгель (членъ Госуд. Думы), И. Л. Шрагъ (членъ Госуд. Думы), Ф. А. Щербина, Л. Н. Яснопольскій (членъ Госуд. Думы).

Условія подписки: съ дост. и перес. по 1 Января 1907 г. 4 р. въ Россіи и 6 р. за границу. Ни на какіе другіе сроки до новаго года, а также въ разсрочку, подписка приниматься не будетъ. Въ отдѣльной продажѣ книжки будутъ стоить по 20 к. Подписка принимается, кромѣ конторы (Спб., В. О. Большой пр., д. 6), во всѣхъ большихъ книжн. магазинахъ. Адресъ редакціи (для присылки рукописей): Спб., Ямская, д. ч. кв. 30.

РІДНИЙ КРАЙ

ТИЖНЕВА

ПОЛІТИЧНА, ЕКОНОМІЧНА, ЛІТЕРАТУРНА І НАУКОВА ЧАСОПИСЬ

з додатками в тижни, про всі новини, виходить у Полтаві.

Часопись служитиме для оборони інтересів усіх трудящих людей, для добра і волі України.

Передплата на цілий рік від 1 січня 3 рубл. з пересилкою, на пів року 1 рубл. 80 коп. з пересилкою, на 1 місяць 35 коп. з пересилкою, одно число висилається за 10 коп. (можна марками). За кордон на рік 5 рублів.

РЕДАКЦІЯ І КОНТОРА в Полтаві, ул. Котляревського книжний магазин Гр. Маркевича.

Видає ГР. МАРКЕВИЧ. Редактори: М. ДМИТРІЄВ. ГР. КОВАЛЕНКО.

Усі книжки і часописи, що виходять у Росії, Галичанам і Буковинцям найліпше замовляти у

КНИГАРНІ НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА,

ул. Театральна, ч. 1 у Львові.